

diasporiana.org.ua

БОГДАН ЛЕПКИЙ

ТРИЛОГІЯ: МАЗЕПА

П О Л Т А В А

ІСТОРИЧНА ПОВІСТЬ

I. НАД ДЕСНОЮ

Ч І К А Г О

BOHDAN LEPKYJ

**MAZEPA - A TRILOGY
POLTAVA I**

A HISTORICAL NOVEL
On the Desna River

MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1959

Всі права застережені

Мистецьке оформлення обкладинки

Оксани Мошинської

Library of Congress Catalog Card Number: 59-15680

Copyright, 1959,
Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.
MANUFACTURED IN THE U S A

**ДОБРОМУ ДРУГОВІ
ВАСИЛЕВІ ГРИВНАКОВІ
присвячує
АВТОР**

I.

„Як бачу, то українським гетьманом краще бути ніж шведським королем“, — сказав не без злоби ексцепленція Піпер, сідаючи на багато різьблену капапу і обкидуючи зором одну з снітлиць гетьманського двора в Гірках.

„Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, — тю!“

„Дійсно, навіть король не посorомивсяб такого замку“, — завважав Оляф Гермелін, секретар його милости шведського короля, Карла XII.

„А кажуть, що в Батурині в Мазепи ще куди краща палата. Там такі багатства, срібло, хрусталі, ґобеліни, що прямо стій і дивися!“

„Хваляться козаки, буцім то в Мазепиних погребах золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках, завбільшкі млинського каміння“, — докинув своє слово Маєрфельт.

„Не говори товаришу“, — перебив йому Гермелін, — „а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пуститиб у тії погреби гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котрими нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами“.

„Дійсно, одного й другого нам сильно бракус“, — притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання ніж до зневажливого сви-

сту. „Ніяк зрозуміти не можу а н і м о з і ї, що а н і м о з і ї! — прямо якоєв а б о м і н а ц і ї нашого наймилостивішого осіб кращого пола. Хоробрий вояк, і не любить жінок! Цеж прямо не подібне до правди. За якогож ми тоді чорті бемося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невігоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає“.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

„Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер¹⁾ на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хочби такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездіяя нарікати не стану. Але нині, даруйте мої панове, нині я отих аскетичних норовів нашему королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив і, роби тепер, що хоч. Не будуж я по дорозі хлопських жінок гвавтувати, бо на це мені моя офіцерська честь не позволяє“.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми, хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його нераз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздря роздувалися, немов він моргав ними.

„Ексцеленція Реншільд, — почав, — пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему с а т и с ф а к ц і ю. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові влив Господь у жили таку гарячу кров, як його ексцеленції. Не будемож тоді ганити нашого найясній-

¹⁾ Ніби наш паламар.

шого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить“.

„Я за спідницями не вганяю, — перебив йому піднесеним голосом Реншільд, — але, всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеем, ані гіпокритом не був і не потрібую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою безперечно є говорення правди. Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею *Carolus rex*“.

„А якже це поступив з нею наш наймилостивійший і, що воно за птиця оця мадам Кенігсмарк?“ — почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

„Невжеж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?“

„Ні, не чув“, — відповів спокійно Норберг. „Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастально своїм полком“.

„Так послухайтеж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк, це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня“.

„Коханка електора саського,“ — докинув, ніби від нехочу граф Піпер.

„Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї“.

„А я не знав, що ексцепленція Реншільд. — такий побожний“, — втрутів Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс як спис проти Реншільда.

„Прошу мені не перебивати, — кинувся Реншільд. „Я, хоч вояк, але люблю сальонну поведінку“...

А відсаннувши, продовжав: „І тую то красавицю, тую богиню вислав був електор саський з оливною гилячкою міра до нашого короля. Приїхала з дуже поваж-

ними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав“.

„Гадаю, — відповів Піпер, — що слова графа Реншільда моїого потвердження не потрібують“.

„Алеж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк“.

„Ви також“.

„Так тоді бачите“.

Гострий ніс Гермеліна повернувся в ліво і ніби рогачка в воздухі новис між двома суперниками. „Як бачу, то оба панове молилися до цеї богині“.

„Щось також!“ — спротивився Піпер.

„Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені!“ — горячива Реншільд.

„Pax vobiscum!“ — мирив їх Норберг. „Продовжайте, ексцеленці, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так най хоч почуємо про неї“.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою ґестикулюючи говорив.

„Отже тая прегарна дама, вислана для мирових переговорів, а властиво щоб миролюбиво настроїти короля“...

„Щоб соблазнити його“ — втрутлив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінччив: „тая дама не удостоїлася навіть огляdatи обличчя нашого божеського монарха. Не помогла й протекція ексцеленції Піпера“.

„Ані ваша“, — додав Піпер.

„Ані моя, хоч я не такий всесильний як ви, — король не допустив її до себе“.

„І добре зробив“, — завважав Піпер. „Бо хто зна, як на тім вийшла би була Швеція“.

„Раз тільки“, — продовжав Реншільд, — „графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, виско-чила з карити і піdstупила до нього“.

„А король?“ — відізвалося нараз кілька голосів.

„Що король?“

„Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою“...

„І що? І що?“

„Завернув конем і почвалав дальше... Це була однією авдієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття“.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

„Нічого поганого я в тім не бачу“, — почав Гермелін наново.

„А невжеж я кажу, що король поступив погано?“ — поправив його Реншільд. — Я тільки пригадав ту ю пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно, — можна сказати ненормально!“

„Чого то ви ще не вигадаєте, ексцеленціє“, — проти-вився Гермелін. „На мою гадку пригода з графинею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло, чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятьлітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї печери і сказав: *Hic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum!* I додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощоб пускати? Щоб позбавили його сил як Самсона, заволоділи ним як Цезарем, розжалобили до сліз як Олександра Великого? Серце нашого короля, це нездобута твердиня і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.“

„Котра? — Котра?“ — спітало кілька голосів нараз.

„На імя їй Валькіра“... відповів Гермелін.

„А я знаю ще другу“, — додав Реншільд.

„Кажіть!“

„Смерть“, — сказав, неначе свиснув Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли бути до того слова лицарі Карла XII і, як все ж таки немило вразило воно їх, вилітаючи з румяних уст ексцеленції Реншільда.

Ексцеленція граф Реншільд, — почав по хвилині задуми Гермелін, — нічо нового нам не сказав“.

„*Nihil novi sub soli*,“ — боронився Реншільд.

„Всі ми скоріше чи пізніше матимемо честь повітати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що *Carolus rex* вийде її на зустріч, як ніхто другий у світі. „Ти перша жінка, котрої силі піддаюся“, — скаже він. А вона пригорне його до себе і відповість: „ти перший муштина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець““.

„І щож нам з того? Що з того Швеції і цілій Европі? Найкраща смерть не варта поганого життя!“

„*De gustibus non est disputandum*“.

Огонь на мармуровім комінку бліснув сильніше і дровця стали тріцяти з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохіть погадав собі, що до кождої шибки прилипала душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер пlesнув у долоні і на порозі з'явився гетьманський підчаший.

„Чи ви загріли вже те вино, яке його величність

князь гетьман Мазепа вселаскавійше зволив призначити на покріплення наших над міру виснажених сил?“ Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і проосьба о вибаченні... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по українськи: ..Прошу йому повторити мое питання!“

„Його величність князь — гетьман?“ — промимрив здивовано підчаший; але зараз таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно гаряче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

„Алеж ради Бога, подавай його скорійш, а то ще чого доброго простудиться, або й вивітріє“, — говорив Реншільд затираючи руки. А звертаючися до товариства жартував: „Як нема жінок, так хоч доброго вина напевнося, бо тут, нема що й казати, і вариво і пиво гарне. Я вже давно не єв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана..... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленціє Піпер?“

„Як не мож лучче“.

„А відколиж то Мазепа став князем?“

„Від нині“.

„Як же це?“

„Роскажу вам пізнійше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайтеж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, domine, йдіть собі во свояси“.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

„Випемо, — почав Піпер — за здоровля того, що

не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любови заправити хоче“.

„Vivat Carolus rex!“ — відповіли гуртом як один чоловік.

„Алеж бо добре вино!“

„Краще від нашого тонкого пива“.

„І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі“.

„І від води, которую трупами чуті“.

„Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом“.

„А тепер налиймо собі, — почав Піпер ново — по другій чарці і випиймо за здоровля хазяїна цього двора його величності князя Мазепи“.

І тую чарку вихилило товариство до самого дна, але мало котрий вспів її покласти на своє місце, на великий срібний піднос кругом такої ж вази. Очі їм побараніли, брови попідлазили вгору, уста всміхалися глупо. Кождий рад був як найскорше дохопитися свого місця, бо стіни стали крутитися, а вікна танцювали.

Тільки ексцеленція Піпер, що мав за собою довголітній досвід і тому наливав собі чарку до половини вінців¹), стояв посеред світлиці і реготовався.

„А що панове! Кажете Піпер старий, Піпер нікуди не годиться, — а дивіть, хто з вас так крішко тримається, як він? Отже треба вам знати, що до доброго вина, так само, як до гарної дівчини не треба братися нагло, а лише поволен'ки, по субтельному шлючкові тягнути цей нектар. По трошки, але довго. От бачите, я собі ще й третю чарку наллю і вихили її на добрий успіх нашого дальнього походу *ad maiorem gloriam* нас усіх, а ексцеленції графа Реншільда зокрема“.

„Наш канцлер, — відповів Реншільд, — гадає, що

¹⁾ Вінці, беріг чарки.

мені гетьманський трунок у голову пішов, так ніби то я зроду доброго вина не бачив. Куди там! Я ще й четверту чарку за обшивку не виллю, тільки пити не хочу, більше афекту почиваючи до жінок ніж до чарок“:

Щоб дати доказ своєї тверезости, він встав і перейшов світлицю від дверей до дверей, що правда, по лінії доволі прямій, наступаючи тільки на ноги одному товаришеві, котрий їх дуже далеко витягнув був перед себе.

„Ексцеленція Піпер, — почав, стаючи перед канцлером, — обіцяв нам сказати, відколи то гетьман став князем“.

„Від нині, панове, від нині, почав Піпер. Це вже не є ніякий секрет, можу вам зрадити тайну. Саме тепер, як ми тут ведемо так інтересний дискурс, його милість *Carolus rex* і його величність гетьман Мазепа підписують угоду, силою котрої, між іншим, гетьман став князем і сувереном незалежної держави. Є ще тільки один невирішений пункт, а саме, хто з них на час війни буде верховним вождом над союзними арміями на Україні, але гадаю, що й на тому пункті вони погодяться, бо гетьман привів багато менше війська, ніж король і ексцеленція Реншільд сподівалися“.

„Це вже мое діло, чого я сподіався, — перебив канцлерові Реншільд, — але пошо ви, пане канцлере, згодилися на те, щоби гетьмана робити князем, того я ніяк не розумію. Досить нам одного суверена, а то двом богам кланятися.....“

„Річ до зрозуміння легка, — відповів канцлер, — бо наш наймилостивійший пан волить *virum quam virginem*¹⁾, волить Мазепу ніж графиню Кенігсмарк.

¹⁾ Жінка з вдачею мушчини.

А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом. Я зі свого боку ніяк не розберу, чому то ексцеленція граф Реншльд недавно тому дораджував королеві йти на Україну, а не на Москву, а тепер зраджує нехіть до тоїж України".

„Я? До України?"

„Вношу це з вашого вислову про її гетьмана".

„Ви зле вносите, ексцеленціє Піпер. На Україну я тому радив іти, бо в Московщині ми були виздиҳали до решти. Хіба ви не знаєте, що цар велів зерно закопувати в землю, а траву й цілі села палив, щоб шведська армія проходила крізь пустиню. Хоч мені дійсно скучилося за жінками, то однак прошу не гадати собі, що я спішився до гарних Українок, а міркую собі також, що й наш король так само не спішився до цікавого й дотепного гетьмана Мазепи, лиш повів нас на Україну прямо тому, щоб нашу армію від голодової смерті і від неминутої загиблі ратувати".

„І вратував...." доповів, похитуючи головою Піпер.

„Не забувайте, ексцеленціє — говорив дальнє Реншльд, що король зпід Могилева рушив був все ж таки в напрямі Москви і, що в тім напрямі йшли ми, на скільки собі пригадую, більше ніж місяць. Що лише у Мілновичах довідавшися, що Мстиславль спалений царем до остатка, і що Москалі й дальнє хочуть свій край палити перед нами, король рішився повернути на Україну, себто на полуднє. Отже бачите, що він у Могилеві мові ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам не все виходить на пожиток".

„Колиб всякого слухав, то не зайшов би далеко".

„Алеж бо ми з вами, пане канцлере, не „всякі",

а є ще й другі з каролівців, котрих послухати можна, а може й треба“.

„Скажіть це королеві не мені, ексцепленціє Реншільд“ — відповів Піпер і зморщив лиць; немов його постягав на шнурочок. Розмова прибирала характер суперечки. Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс.

Вони пригадували собі, як цілими днями й ночами поспішли, лишаючи за собою множество людських і кінських трупів по багновицях і по бездорожніх просторах. Бігли до якогось села, сподіючись захопити тут деяць харчів для себе і паші для коней, і нім дійшли, село розвіялося перед ними в димах як оаза в фатаморгані серед Сагари. Пригадували собі, як цілі відділи кінниці перетворювалися в піхоту, бо коні гибли в тих очайдущих перегонах з Москалями. Хтось згадав про страхітний похід між Сожею та Інтутю і, важке зітхання добулося із неодних хоробрих грудей. Голодні, обдерті, босі Шведи з незагоєними ранами, з покаліченими руками й ногами мусіли рубати дерева перед собою, щоб здобути прохід. Спішилися, годі було як слід уважати, і падучі дерева торонили надізджаючі вози і придавлювали людей. Виголоджені її знесилені коні не могли ніг за собою тягнути, а не то возів, надали і загачували прохід. Синувся таким чином один віз, ставала ціла валка і наїзджаючому відділові доводилося обходити цю перешкоду, при чому чимало піших і кінних топилося в бездонних баюрах і лісових тепличинах. Вояки лаялися, кричали і з проклонами на устах коали в тій непрохідній пущі. Не давно, бо ще лише тиждень тому, прийшлося почувати в лісі, серед морозу, без огню, бо

дрова були як кістя і огонь їх не брався. За те вітер палив Шведів і прошибав їх аж до костей, так що не один тоді душу Богові віддав.

„А не один віддасть ще“, — кінчив ті нарікання Маєрфельт — „бо що було, те ми вже знаємо, а що нас дальше в тому поході жде, того ніхто передбачити не може. І пощо те все? Неваже справді на те, щоб, як сказав пан секретар Гермелін, щоб непрохана смерть могла колись на голову нашого короля вложить такий вінець, якого не вкладала ще жадному лицареві на світі?“

„Щоб могла, — докинув Реншільд, — подякувати йому за те, що післав у ті зими обійми стільки молодих, хоробрих душ, скільки не післав їй ніодин з дотеперішніх вождів і завойовників світа. О, насититься вона трупами Шведів на довгі й довгі часи і мине не одно десятиліття, а вона, мов насичений смок, лежатиме спокійно. І зацвітуть тоді краї, розживутися народи, але що станеться з нашою безталанною Швецією, про те я навіть думати не хочу.“

„Найкраще, коли вояк не думає, лиш слухає вожда“, — сказав граф Піпер і пустив свої пальці млинцем.

Реншільд скипів. „А вжеж! Думання треба лишити вам, політикам і дипломатам, бо ви другої роботи на тилах армії не маєте. Наша річ — кров свою пролити, а ви проливаєте чорнило; ми мечем, а ви язиками воюєте“.

„Чого не зробить меч, те іноді мусить зробити перо“, — відповів спокійно Піпер, — „але чого ви, екс-целенці, пане графе Реншільд, кидаєтесь на мене, того я ніяк не розумію. Яж вам не попрогоняв дівок з табору і не боронив королеві, щоби вас замісьць Мазепи зробив

князем; дійсно не знаю звідки гнів? Я до того причини не подав“.

„Не смійте обиджати мене!“

„Не обиджу нікого, а говорити маємо рівне право. Вам жаль тих кількох коней, що згібли в лісах між Іпутью і Сожею, а я ніяк не можу забути хороброго Левенгавпта і його знаменитої армії, так безмилосерно й безпощадно лишеної на поталу судьби, на те, щоб цар Петро міг похвалитися побідою над найхоробрішим генералом короля Карла“.

„Над найхоробрішим генералом!“ крикнув, ніби свиснув Реншільд і прискочив до Піпера. „Скажете може, що це моя інтрига, що я із зависті довів до того, щоб знівечити небезпечного суперника, скажете, бо чого то ви не спосібні сказати, ви старий... і віддалення між двома ексцепенціями зменшилося до тої границі, поза котрою нема вже місця для слів.

Але в цей мент відчинилися двері від сусідної світлиці, показався високий білий лоб, окрілений двома жмутками неслухняного волосся, засинів споловілий каптан з мосяжними гузиками, заскрипіли високі. сильно в колінах вимяті чоботи, і котрийсь з офіцерів крикнув: „Його величність король!“

Всі зірвалися на рівні ноги. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них.

А король наблизився на середину гетьманської світлиці і всміхаючися своєю загадочною усмішкою, кланявся кожому з своїх лицарів зокрема.

„Панове ще не сплять?“ — питався, ніби їх ножами колов. А побачивши порожню вазу і срібні чарки кругом неї, відвернувся. „Добраніч панам!“

Сказав і вийшов.

II.

„Так оце ми за божою допомогою наш договір з королем Карлом заключили“, — сказав гетьман, потираючи чоло рукою. „Щож ти на це Андрію?“

Войнаровський просяяв.

„Невже ж це правда. Милосте Ваша?“

„Якраз перед хвилиною сфіналізували ми його. Завтра перенише Гермелін на чисто, а Піпер покладе своє ім'я і почепить печать завісисту¹)“.

Гетьман встав і виніржився, аж кости затріщали.

„Не мало я всякого добра залишу своїм наслідникам, але цей лист пергаменту дорожчий буде від усього. Легую²) ним волю її незалежність української держави“.

„Вітаю вас, дядьку, з отсім подвигом і бажаю йому більшої сили й довговічності від князівства, добутого Виговським і Юрасем“.

Кажучи це, припав до гетьманської руки.

Гетьман пригорнув його до себе.

„Ти один, з котрим можу циро поділитися отсєю новиною“.

А зітхуючи глибоко, додав: „Є ще й друга душа, гідна такої вісти, але де вона нині? Тут, чи там?“ — і підвів очі до неба.

„Возложім упованіє наше на Бога, — він бо приют і захищає наша“. — промовив Войнаровський. — „Господь не оставить Мотрі Василівні на поталу судьби, бо чим же вона прогрішилася перед Богом?!“

¹) Печатка, звисаюча на шнурку. ²) Легую — записую леватом.

„А чим же прогрішилися ті тисячі жінок і дітей українських, над котрими знущається ворог?“

„Де дрова рубають, там тріски падуть“, — відповів Войнаровський. — „А що рубач вельми сильний, так і трісок відскакує багато“.

„Гоненіс від Фараонового гірше“.

„Антихристове гоненіс, Милосте Ваша“.

Замовкли. Чути було, як кругом перекликувалися варти. Наближалася північ, година духів, котрої гетьман не любив і радо пересиджував її на розмові з близькими собі людьми.

„Глупа ніч¹). Годинники стануть дванацяту дзвонити, довго її скучно. Чомуб то не зготовити такого, щоб промовчував північ?“

А подумавши хвилину, кинув питання: „А може це Андрію, моя дванацята година надходить?“

Войнаровському зробилося моторошно. „Оставмо нині такі гадки, Ваша Милосте княжа“.

„Правда твоя. Нині нам радше годилося б у церкві молебен відслужити і цілуючи святе евангеліє казати:“

„Нині отпушаєши раба твоєго, Владико, по глаголу твоєму со миром“.

Варти кричали голоснійше. Гармідер цей видимо нервував Мазепу. Войнаровський заспокоював його.

„Горлаї і бешкетники всілякі з нашого війська і з шведської армії дужаються, як звірі, що стрінулися знечевя. Побудуть разом і привикнуть. Тепер у нас нема години, щоб не було якоїсь приключочки в таборі“.

Гетьман ходив, заткнувши руки за пояс. Мав на собі жупан темної краски і пояс чорний, злегка тільки золотом перетинаний. Не вбирав святочного вбрannя, щоб не відбивати від полинялого королівського калтана.

---

¹⁾ Північ.

Нараз зупинився перед Войнаровським. „Але ти, синку, князем не величай мене. Не для себе я цього титулу багну, а для України і для наслідників своїх. Може вони його більше шанувати стануть, бо гетьманський титул забруджено та заплямовано, аж соромно його но-сити. І Юрась гетьман, і Цецюра, і Брюховецький, і Без-палий і Суховій і чорт зна хто. Як не справжній, так на-казній, як не наказній, так напольний¹). Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеш. Багато їх було, лиш України нема“.

„Великі гріхи наші“, — потішав гетьмана Война-ровський, — „алеж і спокутували ми їх тяжко“.

„Спокутували ? Я тій покуті ще кінця не бачу. Може вона що лиш тепер піchnerться. Цар Петро від своїх попередників лютійшій і сильнійший. Якщо Господь не пособить нам подужати гаспіда цього, так він лютува-тиме жорстоко“.

„Антихрист!“

„Неважж ти віриш тим вигадкам чернечим ? Чоло-вік він такий, як і ми з тобою, тільки великої сили і ще більшої злости. Опутаний не чортом, а ідеєю свою. Ріки крові пролле, трупами землю вкриє, всякий гріх на свою совість прийме, і до ідеї крізь пекло помандрує. Він знає, чого хоче. А ми не знали і — не хочемо знати. — Безталанний ми народ, мій сину“.

„Товпа, котра нічого знати не бажає“, — і Война-ровського сонно-мрійливі очі розгорілися злістю.

„Нема народу без товпи, мій сину. Товпа, це стихія, це сила. Її до рук прибрати і повести треба. А того кун-шту крім батька Богдана, не вмів ніхто. Не доросли...

Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого на-

¹⁾ Як гетьман з поля битви відходив, то передавав булаву напольному.

роду. І подумай, за останню половину віку був я не видцем, а учасником трагедії тієї. І нераз нарікаю на Бога, що дав мені таку пам'ять тривалу, бо не одно хотів би я забути і — не можу. Багато забути, а затягнути лиш дещо. Така сила в нас злого. А доброго так мало. Возьми лиши сім'ю Богдана Хмельницького. Гетьманнич Тимош мачуху свою на воротах повісив, а цеж була та прегарна, степова Єлен^а, за котру, як колись за грецьку Єлену, велика війна знялася. А щож з його вдовою, з Домною Тимошіху зробили? Багата, прегарна, добра, тиха, що вона завинила, що терпіла так важко? Аж біснуватий Дрозденко доїхав їй кінця, щоб пограбувати оці казкові скарби, за які стільки сліз полилося і змарнували їх, віддавши на схованку якомусь Константому. Чорт-зна що таке! А Богданові доньки? Катерина, *primo voto* Данилиха Виговська, *secundo voto* Тетериха, дожила трагічної смерти свого першого чоловіка і сумної другого мужа. Про молодшу її сестру, полковницю Нечайху, росказують, що коли її тіло замученого мужа привезли, з розпукі голову об домовину розбила. Чи правда це, не знаю, але з тої пори тихо про неї, як тихою і сердечною продовж своєго короткого життя була ця гарна доня великого гетьмана Богдана. А Юрась Хмельниченко? Соромом палають лиця, скільки разів згадаю, як він на Оруна напав, його жінку вбив, гаремок розігнав, масток розграбив і за це перед судом на ляцькім ринку в Камянці ставав... І вийшло з товпи двох катюгів, скрутили Хмельниченкові руки, закинули петлю на шию і відвели геть... Ах, багато, багато, мій сину, хотів би я нині забути, та ніяк не можу. Мов на злість, і смерть Виговського, і кінець Брюховецького, і ціла наша руїна встас переді мною і кличе: „Спасай!“.... А куди ж мені спасати наш народ перед отсім хитанням безнастажним, якже мені вгасити

цей пожар, що горить віками, яким чудом зачинити цю гідку людобойню? Іншого шляху я не бачив, крім цього, на який отсе ступаю... Кажеш, радуватися нам нині требаб — а я радості в серці моїм нечу, бо я тут, а народ мій там, а поміж нами розливиста Десна. Чую його зойки, чую слізні прохання, кличуть мене, а я знову коневі привязаний до хребта, тільки це іншої породи кінь... Не знаєш ти болю моего, мій сину!“

І гетьман вхопив свою голову в руки і стискав її пальцями як кліщами. Безмовно й безрадно, тільки з великим спочуттям у серці дивився Войнаровський на муку свого дядька.

„Навіть Батуринові я на відбій поспішати не можу. Скільки війська в мене? Сміх сказати! З чим я проти царя піду? Тисячі дві-три, і вони — непевні, і вони Бог вість які задуми криють у своїх сердцах. Спутав мене цей лист паперу, який ми підписали з Карлом, а інакше бути не може. Куди він, туди й мені тепер, одна нам побіда, або один погром. Лиш він молодший, а — я?“

І гетьман знову похилив голову над стіл і руками стиснув її кріпко — кріпко, ніби боявся, щоб гадки не розсадили тієї бідної голови.

„Чому я не молодший нині, чому я не молодший!“ нарікав. — „Тільки ще діла переді мною, стільки діла! Хто довершить його, як мене не стане, а чую, що почислені години мої!“

Войнаровський не бачив ще дядька в такому сквильованню, як нині. Прямо зжахнувся: що сталося з ним? Неваже переговори з королем Карлом не пішли так гладко, як бажав? Неваже не видержують нерви, шарпані протягом 50 літ і розстроються, лускають, рвуться, як струни на бандурі під надто сильними ударами руки?

Він же звичайно такий зрівноважений, спокійний, що навіть найближчі не відають тайників його великої душі...

Несміливо приступив небіж до дядька. „Милосте Ваша, не турбуйте себе. Дасть Бог, діло повернеться на добре. Хто більше міг зробити, як ви? А що ваші люди не розуміють того, що їх вина. Вина товпи, що бунтується безнастаниною, вимагає для себе прав, яких ніодин народ не має, хоче волі, а не бажає ладу. Як соломяний огонь займається й гасне, а тоді ще й провідників ворогам видає, буцім то вони ту ю пожежу роздули. Oprіч одного гетьмана Богдана всі наші вожди, правителі, провідники і ватажки впали жертвою безчестяної товпи“.

„І моя пісня не скінчиться байдорим акордом“ — почав, зміняючи свій голос гетьман. — „Га, що робить! А все ж таки — я її доспіваю до останньої стрічки. Досить вже тих недоспіваних пісень, недомовлених слів і невирішених боїв. Або пан, або пропав! Піду на перебій. Хай я побіджу побідою зза гробу, але побіда моя! Зроблю товпу народом і приневолю цей народ бажати справжньої волі і справжньої слави, так мені, Боже допоможи і ти свята Пречиста!“ Підвів очі на небо і тріав, ніби в захопленню несамовитім. Войнаровський не смів глянути на нього, — боявся станути поміж гетьманом і Богом, ніби винуватим почував себе, що зробився поневільним свідком цього прикрого моменту.

А ж таборовий гук наблизився до гетьманської палати, ріс як рев моря, чути було поодинокі людські голоси: „Стривай!“

„Ти хто такий?“

„Пусти!“

„Стій, бо стріляю!“

Войнаровський вискочив на танок. Зимном по-

віяло по світлиці, як вітрила понадувалися й зашелестіли занависи при вікнах і при дверях.

На порозі з'явився Чуйкевич.

„Ясновельможний пане гетьмане“, почав дріжучим голосом, — „прощення прошу, що смію турбувати Милість Вашу в таку пізню годину!“

„Що такого? кажи!“

Чуйкевич зубами дзвонив, не міг промовити слова.

„Не хвилюйся, кажи бо!“

„Козаки втікають з обозу — промовив гетьманський канцелярист і підпер собою стіну, щоб не власті.

По обличю гетьмана перебігло сто гадок, чоло то морщилося, то випогоджувалося, як морське пльоско.

Нараз він махнув рукою. „Сідай і заспокійся!“, промовив своїм звичайним голосом, ніби він зроду ніякої трівоги не зінав. „Як, кажеш, утікають?“

„Зразу викрадалися одинцем, а тепер отсе задержали ми цілу купу. Кидають зброяю і женуть наявмання, мов серед боєвої трівоги“.

„Куди біжать?“ — спитав тим самим голосом гетьман.

„На північ і над Десну“.

„Дурні! На півночі цар, а на Десні лід ще не окрець, ще хрусткий, не перейдуть“. А .подумавши хвилину, спитав.

„Що робить обозний з утікачами?“

„Отсих останніх успів до чепеля розоружити і вірною сотнею їх обставив. Безкарно пустити годі. За ними другі підуть, останемо вождями без війська“.

Гетьман гірко всміхнувся, поклепав Чуйкевича по плечах і промовив: „В гарячій воді купали тебе, козаче. Колись ти гульвісів обласкавив і обдарувавши відпустив, а нині гадаеш рострілювати людей, чи як?“

Чуйкевич збентежився. Пригадав собі Бахмач, Мотрю, себе, і — обіймив гетьмана за коліна. „Бо тамто безталанники були, гевали всілякі, а це козаки, регулярне військо його милости пана гетьмана“.

„Правда твоя; так щож? прошеним конем не дробишся.... Орлик є?“

„Е, Милосте Ваша“.

„І ти завтра будеш?“

„Куди ж би я пішов від рейментаря моєго?“

„Додай ще нас двох, себто мене і Войнаровського, і хібаж тобі мало?“

.....І гетьманські уста всміхнулися гірко. „Якраз досить, щоб про нас люди не забули. Краща з малим гуртом смерть, ніж з великою громадою сором.

Андрію, кажи мені подати шубу!“

Войнаровський приніс гетьманові соболі з чорним верхом і таку саму шапку без пер. Гетьман накинув на себе.

„Підемо!“

Почесна шведська варта біля дверей і біля воріт в огороді віддавала їм честь.

„Непотрібно мерануть бідні люди“, — казав гетьман, минаючи їх скорою ходою. Сапянці скрипіли на свіжім снігу, місяць визирав зпоза хмар, ясно було й тихо.

„Тишина перед бурею“, — промовив гетьман, ніби про себе.

„Гарна ніч, видна — втікати погано. Дурні!

Перед своєю долею не втече ніхто“.

Вийшли на майдан і побачили купу людей, окруженну козаками з мушкетами в руках.

В козлах зложені стояли аркибузи, булдимки, гвін-

товки, пістолі купою лежали, так само й шаблі, ятагани і всілякої форми ножі. Гетьманова кармазинова походна палатка¹), зеленою адамашкою підбита, розірвана на кілька частин лежала на снігу.

Гетьман глянув і похитав головою. „Теж бранці“, — промовив до Войнаровського, а в голосі його почувалося більше жалю, ніж глуму.

„Не з голими руками втікали“, — пояснював Чуйкевич.

„Не мало всякого добра відібрали ми їм“.

„Не хотіли осоромити мене“.

„Як то Милосте Ваша?“

„А так, щоб не сказав цар, що в мене вояк не дробився нічого.. Спасибі хоч за це“.

Обійшли кругом майдан. Ніодин з утікачів не смів глянути гетьманові в очі. Стояли, понуривши голови до долу, ніби їх пригнітало почуття сорому й вини.

Гетьман спинився якраз там, де місяць висріблював майдан, ніби по снігу розсипав безліч жемчугу і блискучих брилянтів. Його стать зарисовувалася ясно й різко.

„Щож, синки, зібралися в дорогу?“ — спитав.

Чуйкевич оторопів. Він дожидався гніву і сварки, гострих як шабля слів, а тут таке питання.

„Не дивуюся вам“, — звучав той самий різкий, але здавалося, спокійний голос. „Чого доробитеся в мене? Іван Степанович лиш гетьман, а Петро Алексієвич цар. Невже ж раб болій свого господина? Так міркували ви, забуваючи, що я поприсяг визволити себе й вас з того рабства“.

Втихомирився табор і кожде гетьманове слово відбивалося далекою луною.

„Гадаєте, побіжу на вздохінці за вами? Силою, або

¹⁾ Шатро.

слізними проханнями вас задержу? Пошо? Вольному воля. Я вас до волі провадив і тепер насилувати не стану“.

Винуватці голови звільна підносили вгору, а в їх очах замість отупіння видно було велике здивування.

Гетьман говорив дальше: „Жаль тільки, що не взяли ви вдовіль провізії і фуражу з собою, бо цар лишає землю за собою, обсмалену як гиря. Боюся, чи не доведеться вам терпіти в нього більшого недостатку ніж у мене, та не знаю, чи чужа земля приголубить вас краще свої“.

Вояки, що стояли зразу як трупи, переступали з ноги на ногу.

Гетьман казав: „І не добру пору вибрали ви собі, синки, до втеків. Ніч ясна, на кид татарської стріли пізнаєш чоловіка. Як не свої, так чужі переймуть. Боюся, щоб не лишитися вам своїх буйних голов. Краще, підіждали би ви до горобиної ночі, до блискавиць, або до заверюхи, щоб безпечніш і менше соромно було втікати. Та ще про Десну ви забули, діти. Чи не пересидіти вам у комишах або в запічках поруйнованих аж крига водою візьметься. Тоді ви і перевезлися хто байдаком, хто човном, або копельчаком, чи як там, а так боюсь, щоб леди не заломилися під вагою вашого лицарського захваття. За скоро ви тікаєте, дітки, за скоро. Підождіть, аж бо скінчиться, аж до решти ваших батьків і сестер помордують, тоді ви й знатимете, куди вам тікати, бо нині хто його зна, де життя, а де смерть“.

Нараз голос гетьмана змінився. З лагідного зробився грімким, звучав як боєва команда: „Кому в дорогу, тому й час! Йдіть собі геть! Заяців на ведмедя не поведу!“

Обернувшись, обгорнувшись шубою і хотів іти. Але ко-

заки обступили його кругом, не зважаючи на вартових, що прикладами хотіли їх зганяти до купи. Почувся кашель, несмілі відрикані слова, а то й хлипання соромливі — тихе.

Сміливійші тиснулися до його колін. „Прости нам батьку, відійми від нас свій гнів, не проганяй!“

„Нікого я не жену від себе“, — відповів гетьман — „і нікого воловодом не звязую з собою. Кому жахливо триматися мене, хай іде. Не гопака, тропака, козака, не вегері веду вас гуляти, чекають нас бої, опресія велика, ворожа докука з усіх сторін, я не скриваю того перед вами. Сміливих, велиcodушних, закалених душ мені треба, щоб перетривали те все, а не брепудів, не трусів заячесередних. Ось вам віз і перевіз, дітки!“

Хтось гетьмана облапав за коліна і цілував окраси його шуби. Гетьман глянув і пізнав сотника-сміхуна, що так весело забавляв колись ціле товариство за бенкетним столом в новому дворі у Кочубея в Ковалівці.

„І ти Мручик тут!“, — промовив до нього гетьман.

„Давно ми не бачилися з тобою. Як твое здоров'я, чи милує Господь все таким гумором? Встань, хай подивлюся на тебе“.

Але сотник ніби кліщами тримався гетьманових колін. „Ясновельможноте Ваша“, — хлипав — „кращебти мене по імені назвав, вишварком, вибрудком, випоротком зінським, мерзотним, ніж масш по людському вітати. Не варт я твого добромого слова. Кращебти мене глемезнув по моїм гемонськім черепі свою булавою, щоб мені гулі поза ухами понабігали, ніж мені масш словом своїм добрячим мое собаче серце краяти на дві половині. Ерепуд я нікчемний, гевал, хлошище беатяменне, що послухав ще нікчемнійших від себе і хотів, як Петро Христа відречися тебе. Не відганий мене від парсуні своєї

і посиляй хочби й на Бельзевува самого — а піду, так мені Боже дай завтра глянути в ясні очі твої, що піду!“

Гетьман підняв його і сіпаючи за золочений гаплик на груди казав: „От і роужалобився! А я собі гадав, що ти веселість сама, сам щирий сміх. Заспокійся і прийди завтра до мене на обід. Рад послухати твоїх фацецій шляхецьких“.

Сотник знову гепнув йому до ніг.

„Щож тепер з нами буде?“ — питався крізь сліози.

„Що захочете, те й робіть“.

„А звернувшись до Чуйкевича, приказав: „Варти зняти, виходу з табору не спиняти“, — і подався до своїх покоїв.

— — — — — — — — — — — — —

Куди переходив, на білі сніги падала від нього тінь — велика, велика.

III.

„Андрію глянь, це ж наша Мушка!“ — казав гетьман до Войнаровського, побачивши між колбоннами на ганку собаку, що виляла хвостом, то припадаючи до ніг свого пана, то підстрибуючи і скавулячи, більше жалісно якося, ніж весело.

„Мушка з Батурина до нас прибігла, вірна, вірна собака!“

І гетьман гладив по голові свою улюблену собаку і жалував, що вона така амізерована, гейби тиждень нічого не їла. „Як дошка — і ноги окрівавлені і на хребті рана.

Мабуть під кулями втікала. Ой гаряче м'ябуть у моїм Батурині і на Гончарівці!“

„Може дорогою хто до неї стріляв?“ — замічав Войнаровський, щоб потішити дядька.

„Хтоб там нині кулі збавляв, стріляючи собак“, — відповів гетьман з ознакою великої турботи. „В опресії президія моя, мій Батурин, а я тут з королем Карлом пактую...“

Мушку забрали до світлиці і дали їй йти. Іла, як з горячки, а тоді поклалася на коврі біля ніг свого пана, зітхаючи важко, як чоловік.

„Бідна, бідна Мушка“, заскокоював її гетьман. „А чому то ми її в Батурині лишили? Неважж забули про неї?“

„Ощенилася якраз тоді і щенят не хотіла лишити“.

„Правда, пригадую собі ту трагедію собачу. Вбігла

в палату, побачила, що ми збираємося, і не знала, що з собою зробити. Тут вірність своїому панові, а там її діти. Аж материнський інстинкт переміг. Осталася... Багато тепер найвсілякіших трагедій і не лише чоловік, але й худобина страдає, навіть лісовий звір. Цілими стадами втікають перед одною армією, поки на другу не попадуть. Вовки, лиси й заяці у купі, біжать забуваючи про свою споконвічну нехіт і ворожнечу“.

А по хвилі задуми завважав: „А з нами навіть ворог того чуда зробити не може. Він настигає, а ми заодно шарпаемо себе. Втратили звіринний інстинкт, а людського розуму ще не набралися. Посполитому чоловікові я й не дивуюся, бо його й справді цікують як того звіря у лісі, втікає з одних лабет у другі, зпід кнута та під нагайку, аж доведений до краю біситься і кусає, не дивлячись кого. Алеж старшини! Від їх я більше політичності сподівався, про духовенство й не кажучи. А які вони?“

І гетьманові зіниці з жалем глянули на ті сuto різьблені, як камяници кріпко з дуба збудовані данцігські шафи, повні книжок, карт і ритовин, на тій широкій вигідні пізне-барокового стилю венецькі фотелі, на зеркала в золочених рамах, на турецькі коври і французькі gobelini, котрими він, як другі свої двори так і цей, у Гірках, багато вивінував і з смаком обставив, готовучи, як не для себе, так для своєї родини і для своїх наслідників домівки гідні володарів самостійної держави.

Требаж раз опанувати степ і упорядкувати руїну! А хтож має зробити початок, як не гетьман? За ним підуть полковники, старшини, сіль землі, а там і народ розживеться, засмакує в мирі, добробуті, в свободі, та навчиться обороняти їх кріпко й мудро, повсякчасно, а не зривами-хвилевими, як розбурхана стихія.

І все те, весь труд життя виставлене було тепер на гараж; один кид карти і — коли не виграв, так програв. Один кивок злобної руки і ціла та будівля повалиться, як дімок з карт.

Войнаровський відчував гетьманові думки і не переривав їх зайвими словами. Мовчали, дорисовуючи в уяві ту трагічну картину теперішньої України, которая виринула нараз силою моменту перед ними.

„Так, так. Багато тепер трагедій, Андрію!“ — почав турботно гетьман. „І навіть матери моєї не пощадив Господь. Тиж тямиш, що діялося в Київі тоді, як цар велів нову кріпость будувати. Який плач, нарікання, проклони. Знаю, що й мене не благословили люди, коли їх двори, їх старі семейні гнізда розмітувано, городи покрито валами, розкішні сади повирубувано, а їх самих, старих городян матери городів наших, попрогонювано безпardonно. А все ж таки не дожидав я того від царя, щоби він матери моїй, ігумені не дав дожити віку в Вознесенськім панянськім монастирі, що був проти самої печерської Лаври. Викинув її на Подол, на Житнє торжище, бо на місці Вознесенського монастиря захотілося йому будувати свій воєнний арсенал. Боюсь, чи тая обидлива зневага не прискорила смерті ігумені Магдалини... Так то вшанував мене наш батюшка цар!“ — закінчив гетьман і на устах його з'явився гіркий усміх.

Та не на довго, бо його гадки від особистих ураз побігли знову шляхами турбот про народню справу.

„Нема спокою в нас на Україні, а Бог один знає, як я його бажав і як ще тепер бажаю. Не люблю війни, бо це любобойня. А ще в нас, де всі проти всіх воюють“

„Дав би Бог, щоб після теперішньої війни настав трівкий мир, як після великої бурі гарна погода“, — зітхав Войнаровський, котрий, хоч і багато молодший

від дядька, також не дуже то любив веснне діло, а більше смакував у гарному і вигідному життю в часах мира.

„Дав би то Бог“, — повторив гетьман, — „щоб наш народ повний буйної сили, ємкій, палкий і вельми даровитий ступив раз на шлях правильного розвою. Але мабуть я цього не доживу і це мене найгірше болить, мій сину. Зійду до гробу в кервавій керей, а моїм бажанням було правити більше *clemetia et benignitate quam armis*. Та Бог не дав“.

Сказавши це, потонув у гадках.

І Войнаровський бездумно не сидів, але мабуть думки дядька й небожа не одними шляхами блукали. Гетьман старий і досвідчений муж мав у душі тую вирозумілість і прощення для хиб і прогріхів одиниць і загалу, яких годі було вимагати від молодого шляхтичакозака, котрий гостро, хоч може й справедливо судив людей, недолюблюючи зокрема бурливого і своєвільного поспільства. На його то спихав він усю відповідальність за політичні невдачі наші, не добаваючи тих безчисленних промахів, сповнюваних вождями й провідниками рухів, бо не розбирався у складному політичному питанню цілої східної Європи. З легким відтінком докору у голосі спитав свого дядька:

„Чому отсе, Милосте Ваша, дозволили ви втікачам безкарно покидати табор? Вониж присягали вам на вірність, і то не раз! Цеж дезерція, котрій потурати і котру апробувати годі. Вонаж розійтесья по всьому вашому війську, як заразлива недуга“.

„Чому? — відповів, без сліду гніву і супротивлення гетьман, — „чому я їх пустив?“

Послухай: Один чужинець продав був римській цісаревій несправедливе дорогое каміння. Коли викрилася ошутка, цісарева пожалувалася мужеві на втрату, жа-

даючи суворої кари на шахрая. Присуджено його на смерть під пазурами диких звірів. Цісарева з своїм фравцімером заняла місце в першій лаві кріавового цирку. Вивели виновника, підняли крату і замісць кровожадного тигра, вибігла з погребу вівця, котра спокійно приступила до виновника і лагідно дивилася на нього. Розгнівана цісарева побігла до мужа, нарікаючи на афронт. Але цар заспокоїв її кажучи: „покарали ми його по гадці нашого закону; ощукав він тебе і ми ощукали його“.

Войнаровський не відповів нічого, а гетьман говорив дальше. „Хто без гріха, хай каменем кине на них. Я не можу. Безталанний Батурин не дозволяє мені. Хібаж не втікали ми від нього за Десну?“

„Це друге діло. Ми перейшли“.

„Не в словах річ, а в речі. Цілі покоління навчилися переходити з табору в табор, з держави в державу, з одної протекції під другу і якже тепер карати синів за те, що їх батьки навчили? Цеж у нас стало не звичкою, а прямо законом. Притгадай собі, що було за Виговського, за Юрася, за Дорошенка. Не так скоро забудеться воно. ·Non armis sed clementia et benignitate рад би я правити своїми людьми, кажу тобі“.

„А зрозуміють вони ваші інтенції, Милосте Ваша?“

„Це вже не мое діло. Та як воно й не булоб, не хочу, щоб Мазепа оставил по собі славу кровожадної людини“. А зітхаючи важко додав:

„Досить мені смерти Василя Леонтієвича. Багато дав би я за те, щоби він голови своєї не позбувся і свідком мені Бог, що кров його не на мою совість паде“.

„Покійний Василь Леонтієвич числив на царську ласку і справедливість“.

„І перечислився, як не один перед ним і мабуть не один після його... Але скажи ти мені, Андрію“, — перей-

шов нараз гетьман на іншу тему. — „Чого це наша собака прибігла за нами?“

Войнаровський не надумуючись, відповів: „Вірність пригнала її до свого пана“.

„Певно, що пси вірнійші від деяких людей, бо на те вони пси а не люди, але якже це сталося, що вона своїх малих щенят лишила?“

„Може хто побив і не мала вже чого в Батурині пильнувати, так до нас прибігла“.

„Отсе мені якраз і не дає спокою. Побив, кажеш, хтось її щенят. Свої люди цього не зробили. Боюсь, чи там уже не хазяйнус ворог, чи на Гончарівці вже й моїм собакам не роблять кінця. Мовляв: годі по конях, так хоч по оглоблях. Не дістали Мазепи в руки, так знущаються над усім, що було йому близьке й любе, навіть над його собаками!“

Мушка, казав би ти розуміла, що про неї мова, піднялася, поклала голову на коліна свого пана і слізно дивилася в його очі, ніби просила чогось. А побачивши, що пан не слухає її прохання, повернулася до сходу і стала довго й жалісливо вити.

Войнаровському мороз пішов по спині, а гетьман ладив Мушку по голові, приговорюючи: „Чого ж бо ти, гупа собако, чого? заспокійся. Бачиш, не можу нині йти. Підожди, вернемо, вернемо в Батурин“. Собака взяла хвіст під себе, пішла в куток за піч, і положилася, зітхаючи глибоко як чоловік.

Гетьман встав і пустився по хаті. „Карати, кажеш, утікачів..... Нічого лекшого як карати, а важко довести до того, щоб карати не було треба. Ціле життя тепер це одна велика кара, одно знущання..... Батурина забути не можу..... Чуйкевич тут?“

„Я його бачив перед хвилиною“.

„Значиться не спить. Я загалом не знаю, коли він спить. Поклич його до мене“.

Войнаровський подався у покої сповнити приказ гетьмана. Гетьман підступив до вікна.

„Заграва, ...чи свитає?“ I прочищував шибки, щоб впевнитися, чому це далеко за Десною на сході таке руде, мерехтливе небо.

„Невже ж це Батурина пала? Неможлива річ, щоб його Меншіков так скоро добув. Я ж залишив там Кенігзена з сильною гарматою і хороброго Чечеля з кріпкою та певною залогою, муніції і фуражу вдовіль; що за біда? Алеж знову від спалених сіл такої луни не булоб, цеж горить великий предмет, ясно бачу.....“

Увійшов Чуйкевич. „Підеш у табор і добереш не дурного охотника, людей не більше пів сотні, хай ідуть у напрямі Батурина. Може довідається, що з ним чувати, а може якого язика по дорозі зарвуть. Тільки важник, щоб мені був не з дурних і не з молодиків. Це екскурсія не легка, бо Москалі, як гончі собаки ганяються кругом нас, треба пильно вважати, щоб не попастися їм у руки“.

„Баша Милосте, дозвольте мені піти“, — просив Чуйкевич, „я хоч не такий то досвідчений вояк, але постараюся вдоволити Величиність Вашу“.

Чуйкевичеві прийшло до голови, чи не довідається він чого про Мотрю, а може зустрінеться з нею, бо хто зна, що сталося з Батуринцями, чи не вихопилися з городаю і не втікають до Десни, а за ними Москаль.

Гетьман надумувався хвилину. „Ні, тебе хочу мати при своїм боці. Требаж мені нині вірних і певних людей. Між сотниками охотника знайдеш. Між добрими козаками на таке діло все охочі знайдуться“.

Чуйкевич поклонився і вийшов.

Казав собі привести зі стайні два коні, взяв одного з осавулчиків-стойчиків¹); і подались до господи край села, у якій залюбки збіралися сотники й сотенна старшина.

¹⁾ Уживали їх до посилок по військових установах.

IV.

З почорнілого димаря на високій стріці Веклиної господи стовпом валив дим. Вікна, хоч поприслонювані кируном¹⁾, пропускали світло на тин і на вулицю. Брама була зачинена, і нікого не впускали. Кругом господи бігали Бровки та Ляпки, кунделі степової породи, придані хазяйкою не так для краси, як більше для вірності і страшенної злости. Якщо вони пущені із увязи, то до господи не приступай.

Господа була велика. По двох боках світлиці, між ними сіни, від двора прибудівка, а там ще стайні на коні та заїзди для возів. В світлицях чистота, якої і голландська хазяйка не посомилася; всю вимите, витерте, аж блищиць. Де хочеш, можеш безпечно сісти і вигідно облокотитися на стіл, не боячись за свій луданий жупан, а то й за сріблоглавий. Хоч козаки в Гірках не довго ще стояли, а вже сотенні старшини до Векли як бжоли до медяної квітки злетілися. Особливо старші сотники, котрим денебудь не годилося заходити. Бували й деякі з молодих сотенних осавулів, що маючи вдовіль гроша, могли із своїм начальством товарищувати. У Векли всі були рівні і вона, годиться це сказати, всіх рівно почтиво вгощала, не зважаючи в кого гаманець товстий, а в кого ні. Тому то й жартували собі панове сотники, кажучи: „до церкви, як хочеш, а до Векли мусиш“. Тягнуло їх туди і питво гарне і вариво смачне і отся охайність, яку так любить козак, наскучивши собі бруд та невигоду походного життя.

¹⁾ Дешева матерія.

Та чи не більше ще притягала їх до своєї господи сама Векла, вдовиця сорока літ, якій більше ніж тридцять ніхто не важивсяб гадати, така ще була ємка, вертка і по дівоцьки свіжа. Як сміялася, то біля уст на лицях робилися такі ямочки, що навіть найстаршим сотникам хотілося туди свій мізинний палець уткнути, що палець, і язик не було би гріха. А очі так прямо приманювали до себе, а всеж таки казали: „блізько не підходить!“

Можна було з Веклою і побалакати й пожартувати, але не переходити дозволених звичаєм меж. Векла звичайно сиділа за одним із столів і що лише як хотіла котрогось гостя зокрема пошанувати, то збігала в погреб, або подавалася в пекарню, щоб принести, чого він забажав, з іжі або з питва.

По світлиці крутилися як дзиги дві дівчині в безусних контушиках, що тісно приставали у перехваті до їх струнких станів. Коси у джерегелі¹⁾, дукачі в на-мисті побренькують. Звідки Векла таких гарних добула, це вже її секрет. Сотники, хоч і перечилися нераз, чи вартнійша біла, чи огненна зброя, чи піхотне військо, чи кінне і, котра сотня в їх полку найкраща, але всі вони кріпко стояли на тому, що кращих дівчат і бути на всьому світі не може, бо прямо нема куди. І що лише тоді, як вже їм у головах трохи позамакітровалося і з чубів починало куритися, дозволяли собі навіть тих красавиць брати на кобеняк, бо нема нічого такого на світі, з чого тоді не насміхалисяб випивші козаки, а зокрема Полтавці.

В кутку під образами, біля молодого, гарного осавула сиділа третя дівчина, теж у нашему вбранню, але не нашої породи. Волосся чорне — аж синє, очі великі,

¹⁾ Вінком круг голови.

палкі, ніби імлою прислонені, уста червоні, блискучі. Вона кріпко притулилася до вродливого осавула і ніби всьо інше не мало для неї ніякої ваги й ціни.

Осавул балакав зі своїм сотником, кидав словами на право й на ліво, а рукою заодно гладив чорну, дівоцьку косу.

„Так вона вже у вас вихрещена?“ — питався хазайки Векли сотник Мручко.

„Ще коли. Вже другий раз говіла з нами“.

„І до церкви вчащає?“

„А якже ви гадали? Лиш не сама“.

„А чому ж то?“

„Пильнувати мусимо, бо, бачите, які шрами у неї на шиї?“

Козаки радо підходили до засоромленої дівчини, дивитися на її шрами.

„І який же це бузовір ошпетив таку гарну шию?“

„Також цирульник знайшовся з шиї кров спускати!“

Векла моргнула на козаків, щоб понехали такі питання, бо вони дівчині не милі, а нахилившись до уха сотника росказувала, як то теперішня Одарка а колишня Сурка влюбилася була в одного козака, втікла з ним, вихрестилася і коли вертали з церкви, брати її напали на вихрестку і покололи ножами. От тому то її тепер самої непускають, а в господі безпечно, бо господи недобрі собаки бережуть, котрих жиди більше всього бояться.

„Ов, ов, ов!“ бідькається Мручко. „А дійсно гарна в неї шия і ціла вона нічого собі дівчина, дарма що не нашої крові!“.

„А яка це ріжниця?“ спитався котрийсь. „Ще на-

шого мушину від жида відріжниш, а в жінок ніякої познаки нема. Мені, щоб гарна“.

„Знаємо, знаємо. Тобі, щоб спідниця“.

„А ніби то їм, жіночому родові значиться, що друге в голові, як не штани? Їм, щоб і гірший та коби інший. А гляньте, як вона до Сидора присмокталася, як той хміль до тичини. А недавно задля другого дала себе колоти.... Бабйо!“

Дівчина, ніби ѹ того не чула, не соромилася ѹ не пускалася козацької широкої груди, лише очі її ще гірше затягнулися імлою.

„Тулися, небого, до козака як до гиляки змия, а таки тебе заріжуть, як що братів твоїх різатимуть“, — озвався котрийсь.

„Лишіть, пане сотнику!“ — гримала на нього Векла. „Пошо ви мені дівчину проти ночі жахаєте?“

„Бо правду вам сказати, не люблю бабського роду“.

„Ов, а тож відколи?“ питалися одні. А другі відповіли:

„Відколи постарівся сотник. Лиш оскома все таки осталася, і тому то такий лютий на жінок, як Веклині собаки на нас“.

Сотник тягнув з пів літри меду нараз, а козаки за той час доповідали:

„Зачувавши, що ви було ѹ до монастиря вступили та невідомою криянкою ізза одної дівчини вискочили з нього. За щож ви тепер обіджаєте жінок?“

„Я їх не обіджаю, лише дуже я на них лихий сильно, бо від усього відвикнеш і відстанеш, а від жіноти ні“.

І засміявся широким степовим сміхом, аж в ушах залящіло. А звертаючись до дівчини, остерігав її: „Але

ти, дівоночко, вважай, бо оцей осавула тебе ще либонь нинішньої ночі з ума зведе. Боюся я за твій віночок“.

„Не бійся!“ — заспокоював його сотник Великан. „Коняку злодій украв, нема що замикати стайні“.

Та ще він не доповів того, як молодий осавул зірвався з місця, відсунув легко дівчину, вийшов ізза стола і став у повний ріст перед Великаном.

Цей відскочив у напрямі дверей і мацнув себе по лівому боці, шукаючи шаблі. Але шабель не мали, бо поскидали їх у сінях. Не надумуючись довго, позакочували рукави і стояли проти себе, перед хвилиною добри товариші, а тепер грізні суперники.

Сотник був високий, товстелезній, як Голіят, осавул гнучкий, тонкий, середнього росту, як Давид.

„Синку!“ — промовив сотник „та я тебе не маю що й у жменю взяти, та в тебе ще й молоко не обсохло“.

Оsavул у відповідь зложився, затиснув руки в кулаки і пустив їх у такий скорий рух, що годі було й слідкувати за тим кулачним двобоєм.

Нараз почувся стук, щось гепнуло в двері, двері відчинилися і — сотник горілиць повалився через поріг.

Товариші зірвалися з місць. Хто сотникові помогав піднятися, общащуючи його лоб і кости, чи цілі, хто осавула відтягав, саджаючи за стіл біля Одарки.

„Доволі, панове товариші, доволі! Бешкету у Векли робити не дамо. Рахунок вирівнаний. Сотник сказав зайве слово, алеж і осавул надто вже горяче приняв його до серця. Ховаймо злість на ворога, панове: Подаите собі руки і — шабаш!“

Оsavул не гаючись, простягнув свою через стіл. Сотник ніби надумувався хвилину, а тоді розреготовався на ціле горло:

„Молодчик! Ўй Богу молодчик! Я, бачите, хотів досвідчити його, чи він що вартий і бачу що так. Ще трохи і буде не гірший від мене. Не даром же з Мручкової школи вийшов!“

Мручко казав подати меду, випили мирового і, за хвилину в господі панувала така люба згода, якби тут ніколи й ніякої шарпанини не було. Ще мабуть і покращало, бо отсе одна з дівчат, що весь вечір вертілися по господі як оси, сиділа в якогось осавула на колінах, а він приспіував до неї:

Мандзейко, душейко,
Дай мені губці,
Присунься, близейко,
Посидим в купці.

А дівчина не надумуючись довго, відспівала йому о цілу октаву вище:

Не встану, не гляну,
Оком не зведу,
Поки не вип'ємо,
Півведрик меду.

Та ще тая пара не скінчила свого дуету, як при сусідному столі один зі старшин, обнявши другу дівчину сильно за стан у самім перехваті, приговорюав-

„Дівчино, Галино,
Я тебе люблю;
Подай же ручину,
Най приголублю!“

А вона затикаючи йому рот долонею, відповіла:

„Ой є в лісі драбичище —
Счешу тобі головище,
Лиш тягни мене ще ближче.

Бо я таких дурнів зроду не злюбила,
Я такими дурнями тини городила“.

„От і дістав ляща по пиці“, — сміялось товариство.
А він: „Яка дівчина, така й пісня“.

„Який кінь, такий і їздець“, — відповіла дівчина
і підскакувала на його коліні як амазонка.

А між тим сотник Мручко росказував своїм сусідам: „Ото, як були ми з нашим гетьманом у Кочубея на лирі.....“

„Та ви вже це, пане сотнику, сто разів росказували“.

„Так послухайте сто перший“.

„Не хочемо. Кажіть щось друге“.

„Коли я в Єдикулі в турецькій неволі сидів....“

„І це ми вже знаємо наїзут“.

„Десь ви у школи ходили, що все знаєте“, махнув рукою сотник, а вихиливши чарку липняка і обтерши сивий вус вильотом, почав.

„Ото, коли ми в галицьку землю ходили, мій кінь так вам ізігнався був, що став такий, як отся дошка“ — і показав на лавку. „Іду я ним через Ністер, а проти мене з другого боку по мості валить шляхтич на такому бахматі годованому, як пікна піч, тай до мене. „А звідки то“, — питав, — „валпа милість такого повнокровного румака“ добули, мабуть більше сотні коштую“.

„Хоч мій сивий, без презенції — кажу, — але великої цноти кінь. Я з ним, що схочу, те й зроблю“.

„Я зі своїм теж“.

„Ой ні!“

„Зроблю“.

„Биймось о заклад, — хто виграє, того й кінь“.

„Хай буде“, згодився шляхтич.

Я тоді свою хабету, як не попру, як не друлю, поручча тільки хруссь, а вона хлюсть у воду!

„А що, питаюся, зробить ваша милість те саме зі своїм бахматом?“

„Ой, — каже, не зроблю, не здолаю“.

А я тоді скиць! і — сиджу вже на хребті його клячі і — дую. А він за мною: „Хлопе, — верещить — хоч кульбаку чіддай!“

„Чия коняка, того й кульбака“, — відповів я, і тільки мене бачив“.

„Брешіть ще!“ — кликало товариство, а Великан звернувся до Векли.

„Дозволите, пані матко, закурить носогрійку?“

„Будь ласка. Куріть, якщо ви за тютюном заскували?“

Великан набив люльку, положив пальцями вуголь на тютюн і пустив дим з носа як із димаря.

„От, як гарно ми цей вечір провели у вас, пань-матко!

І побалакали, і посміялися, і краси жіночої надивилися.....“

„І гулю за вухом добули“, — завважив Мручко.

Не перша й не остання. Рад, що молодь не забуває наших кунштів козацьких, що не зводиться та не ізживляється. І чомуб то нам не посидіти в отсих гостинних Гірках хочби й до голодної куті? А то бачу, що цього року буде кутя без пуття. Може де в поході, у боях з Москальями, а може на саме Різдво стадо голодних собак гризтиметься за мої кости, як за маслак“.

„А вам би так борщику, хоч пісненського, але з ушками“.

„Ой тото!“

„Та линини з хроном, або коропини на солодко з розинками“.

„Ой тото!“

„Або осетрини, або хочби й щуку фашеровану по жидівськи“.

„Хочби й щуку“.

„А до того коржики з пшеничної муки з маком і з медом“.

„Ой тото!“

„Та ще варенухи горяченької і липняку з пів ведеречка і узвару солоденького і що лиш на те все куті доброї — доброї“.

„Товаришу!“, гукнув на Мручка Великан. Не іскушай, бо лоб не твій! Даром чоловікові оскомину на зуби напускає. Бо кажіть же самі, чи не можна би нам по людському жити. І земелька плідна є, і річки рибні, і худібка випасається, так чортова мати наплодила отсих ворогів, накублилося Москви, Бельзевуб свого сина Петра між нас післав і ганяйся тепер за цею поганню, виваливши лизня¹), як гонча собака. Що одних проженеш, то другі з іншого боку увіходять, — а дрисля їх напалаб, шляг би їх трафив, тю!“

І стали козаки нарікати на свою долю, маючи на гадці не далеке свято Різдва Христового, котре їм доведеться проводити не дома і, чи загалом доведеться? І мішалися зітхання з проклонами, жалі зі злістю, смуток із козацьким безтаменним завзяттям, від котрого столи дріжали, а шибки мов зі страху дзеленькотіли. Пощезали ділочки на хазяйчинах щічках, дівчата мовчки попритулювалися до своїх козаків, Одарка до осавула прилипла.

Нараз Мручко глемезнув кулаком об стіл, аж недо-

¹) Язик.

питий михайлик¹⁾ на ньому на пів ліктя підскочив і, пішов шкеберть. „Самі ми тому винні“, — гукав. — Верзуни ми широкоморді, горлаї, з ротами від уха до уха, а з мозками як у курок. Шаблею то ми ще робимо не згірш, але розумом, то так виляємо, як здохле теля хвостом. Чужому будемо на запропале служить, але власного рейментаря послухати та постоюти за ним, нам важко. Най лише поховзнеться йому нога, хай він щось не по нашому зробить, так зараз і завиємо, як тічня вовків. А щоб ми околіли, а щоб нам пси на валторнях марша заграли, бо ми нічого більше не варті....! Возьміть мене, Ірода окаянного. Яж нині гетьмана нашого, його милість Івана Степановича, відступити хотів. Тікають другі, гадаю, чому ж би й мені не тікати? Подумайте, я, старий ко-зак, а до того ще й шляхтич, Мручковський, мало що не осоромив себе, як гевал, як простий черняк. Гетьман в опресії, президію свою покинув, маєтності лишив, на старости літ бурлакувати пустився, а все для нас, все для тієї України, а я, трястяб мене напала, завійниця б мені всунулася в боки, я його відречися хотів, як Петро Христа, і як куропуд хотів утікати з табору! Ах люди, люди тримайте мене, а то, або свій череп хамський роз торощу, або вас повбиваю, як собак!“

Товариши скочили до нього, але в ту мить задудоніла земля, загрякотіли шаблі об ворота і собаки кинулися до них з таким бішеним лаєм, ніби вони їх пожерти хотіли.

Хазяйчині дівчата позіскакували з козацьких колін і виплигнули з хати, щоб уянити собак....

За хвилину на порозіявився Чуйкевич.
„Вечір добрий панам!“

¹⁾ Чарка.

„Добрий вечір милости вашій! Сідайте, не погурдуйте нами!“

„Не пора мені сідати! Діло важне“.

Обступили його. Лиш Мручко облокотився на стіл і дер шпакувату чуприну.

„Кілька десятків охотника гетьман ід Батуринові шле. Хто з вас голоситься?“

„Я!“ — гукнув нараз Мручко і стояв випрямлений як струна.

„Я теж голошуся“, — озвався за ним Великан, забуваючи про хазяйчині ділочки і про коропа на солодко.

„Я“, „я“, „я“.... загомоніло кругом.

„Як бачу, жереб прийдеться кидати“, — сказав Чуйкевич, бо більше як чотирьох старшин не треба. Козаків виберете собі із охотників. Хто поведе?“

„Я!“ — гукнув знову сотник Мручко і при тім стало, бо він зі своїми хитрощами і з козацькою фантазією до такого небезпечного діла дійсно найкраще надавався.

„Ще й осавула одного можете собі взяти“, — казав Чуйкевич.

„Я піду!“ — зголосився той, що з Одаркою сидів і Великанові гулю за ухом набив.

„Тільки вважайте, панове, діло важне й небезпечне. Будь кого брати не годиться. Вибірати що найвідважніших і найбільш досвідчених козаків. Язика добути треба і то хутчійш. Гетьман знати хоче, що з Батурином, чи держиться він. Це найважніше!“

Погодилися скоро, кому йти, розплатилися, розпромішилися з хазяйкою — і вибігли з господи.

Чуйкевич скочив на коня.

Останній виходив молодий осавул.
В темних сінях хтось ухопив його за рукав.
„Возьми мене з собою“.
„Тебе? Здурила дівка! Там смерть!“
„Краще з тобою смерть, ніж без тебе життя“.
„У спідниці підеш?“
„Я вже в шараварах, а в чобітках і без того ходжу“.
„А коса?“
„Волосся у дрібушках, джерегелями круг голови,
зпід шапки не видно“.

„А кінь?“

„Осідланий у стайні. У нас все один наготові“.
„Як гадаєш!“

Повисла йому на шиї і присмокталась до уст як плявка, а тоді відскочила нараз як ужалена, і побігла в стайню.

„Також якась“, — говорив до себе осавул, поспішаючи в табор.

„Алеж гарна! Несамовита краса. З такою і вмерти не жаль“.

Коли відділ охотників під проводом старого сотника Мручка виїздив з Гірок, біля осавула їхала Одарка у високій шапці, ковнір поставлений, бо зима. Падав густий сніг і темно було.

І ніхто навіть не запримітив, що ті оба їздці чогось то дуже наблизалися до себе, аж їх коні боками отиралися.

На містках та у ярках не висувалися поперед других, лиш прилишалися позаду, поки не опинилися на самім остатку.

Тоді кінь сотенного осавула аж двох їздців на собі

двигав, а кінь його товариша з порожнію кульбакою ішов.

Сніг падав і зимним кожухом отулював двох їздців на одному коні.

Але їм було тепло.

V.

Як виїхали за лінію шведських і наших варт та опинилися серед щирого поля, Мручко поділив свій відділ на чотири частини, в кождій по десять людей з одним старшиною на чолі.

Великан з першим десятком скочив уперед, два десятки пустилися на право й на ліво, як два крила, а провідник себто сам Мручко йшов позаду. А знов у кожному десяткові двох козаків гонило наперед, двох по боках, а решта за ними. Не мали далеко відбігати від себе, щоб на знак суремки могли собі поскочити на поміч.

Так сунулись вони в південно - східньому напрямі, маючи на увазі, що із заходу та від півночі Москалі підкрадаються до союзної шведсько-української армії, щоб непокоїти її, відбираючи фураж і окорм¹), котрий треба було довозити з далеких сіл. Селяни не давали його радо і лучалося нераз, що самі й доносили Москальям, куди цей фураж іде, щоб його цар відібрав, з чого розуміється, не було м ніякого хісна, бо їх добро сяк чи так до них вже не вернулося. Хіба, що заспокоїли свою жадобу помсти та дістали який там марний а часом і фальшивий гріш у нагороду.

Що лиш тоді, як три десятки почвалали вперед, а Мручко з четвертим пустився за ними, виявилося, що завдання, яке він приняв на себе, не було із найлекших, головно тому, що сніговиця не тільки вкривала грубим рядном всю землю, затираючи всякий слід, всяку поznаку людської і кінської ходи, але й на кілька кроків

¹⁾ Провіянт.

нічого не мож було побачити, а й почути не легко, хіба іржання коней. Але ті, неначе розуміючи небезпеку, бігли мовчки, навіть не порскаючи, хіба постогнуючи в-ряди-годи.

Осавул їхав біля Мручка, маючи по правому боці свого несподіваного товариша.

Мручко озирнувся. „Чи мені двоїться в очах, чи може я до десяти чиселити забув, але бачиться мені, що в нашому десяткові душ одинадцять набереться. Значиться, у котромусь із тамтих мусілоб тільки девять бути“.

„Цей одинадцятий, це надчисельний охотник, доброволець не із війська, а так собі, я його беру на своє відповідальність“, — пояснював осавул.

„Воєнні хрестини?“

„Щось таке.“

„Кращеб другої нагоди підождати, бо отся до похоронів ближча, чим до хрестин“.

„Дуже просилася, — просився“ — поправився осавул.

„Тягне нашого брата до воєнних пригод. Я старий, а гляди, не всидів у Векли, пішов. Щож про молодого катати! Хай іде, тільки ти позір на нього давай, щоб не відбився“.

Але осавулів товариш і без того не відставав від осавула, осавул же і без поради Мручка не спускав із нього ока. Іхали вони тепер хоч не на одному коні, а все таки як немож ближче біля себе.

Якраз зіїздили в ярок, котрим перепливала річка, скована ледами.

„Гов!“ — гукнув старий сотник, зліз з коня і казав собі посвітити. Викресали огню, запалили смолоскипи

і Мручко довго осмотрював лід на річці. (Тут вітер здував свіжий сніг і мабуть сотник добачив те, чого шукає).

„Завернути тамтих! Поїдемо здовж річки!“

Трьох козаків скочило на три сторони світа і потонуло в сніговій.

Осавул підіхав до Мручка, „А не краще буlob нам простувати в лісі. У лісі в таку пору все таки безпечніше“.

„Звірячі сліди здовж річки біжать, побіжимо і ми за ними, щоб не стрінутися з якою більшою купою ворогів“.

Ждали, поки тамті не надідуть.

„Сніг не одному поміг“, — говорив Мручко, „але нині він мені так потрібний, як жидові пархи. Ший свому коневі не бачиш, а там гляди, щоб на ворога не наїхав, — околілиб вони!... Коли я у Єдикулі в башні сидів....“ почав росказувати, але надіхав Великан, а за ним Шелест і інші і, кінччи не було коли.

Посувалися лівим берегом річки, відділ за відділом справно й тихо, осніжені цілі, рівно люди як і коні, і колиб їх хто тоді побачив, то скорше взяв би їх за духів, ніж за живих людей.

Осавул нахилився до свого товариша : „Не зимно тобі?“

„Горяче“.

„А не страшно?“

„При тобі?“

„Скажи, чого ти покинула Веклу, зле тобі в неї?“

„Ні. Добре. Навіть дуже“.

„А чого ж пішла?“

„За тобою на край світа піду“.

„А якщо я тебе не схочу, наскучиш і відтручу“.

„Не зробиш ти того“.

„Причарувала?“

„Полюбила“.....

І знову їхали, ніби духи з цього на той світ. Нараз ціла валка зупинилася. Коні насторошили вуха, робили храпами, вітрили як пси.

Мручик поскаяв уперед. Там уже Великан зі своїм вістуном перекидалися короткими словами. Мручик зрозумів усе. З лівого боку надтягала якась ватага. Скільки їх і хто вони таке, як тепер знати? Вертати не хотів, утикати не було як, щоб не заганятися за далеко, оставалося одно: перебитися в ліс, і тут або розсипатися, або приняти бій, маючи все таки плечі криті.

Знав цей ліс і круту крізь нього доріжку, якою можна мчати, поки коням сили стане, а там — побачимо, що буде. До рана не далеко. Хоч такий сніг, а все таки не те, що ніч.

Установилися таким ладом, як зразу, і рушили з копита, з шаблями у руках, бокові з набитими пістолями. Знялася курява, ніби це не люди, а воздушна труба летіла від річки в ліс. А з боку настигав на них ще більший гураган, галакаючи дивними голосами. Коні аж стогнали, аж їм у черевах булькотіло.

Вітер перепиняв нашим їздцям дорогу, надуваючи снігові сугорби, як пороги. Коні поринали в них по черева, та за те, вибравшися на рівне, мчали зі здвоєною силою. Ще трохи, ще трохи і ліс.....

Молодий осавул пустив свого товариша праворуч і тільки гадки в його було, щоб цей не спотикнувся та не злетів з коня. Але на щастя надчисельний охотник їхав як справжній козак, якби він і виріс на коні.

У Мручикового голові зі скорістю близкавиці рисувався весь плян баталії. „Колиб нам тільки не вдарили з боку, колиб ми минули зударний угол! Тоді ворог пе-

реїде лінію нашого бігу, буде приневолений спинити на хвилинку коней, а що інно відтак пуститься за нами на здогін. Та заки він попаде на наш слід, доскочимо ліса, а в лісі я вже ішан!“

Так воно й сталося. Чотири козацькі десятки їхали тепер не збиті в одну купу, а лінією, раз, щоб кулі їм великої шкоди не робили, а друге, щоб краще було потикатися з ворогом. Добрий козак в такому розсипному бою і двом-трьом Москалям дасть раду, бо ті привикли вже до маршових зворотів і до команди, а якщо їм прийдеться потикатися зокрема, то ані так влучно не стріляють, ані шаблею не роблять так справно як козацький іздець, будь він і молодий охочекомонник.

Коли Мручкова одинадцятка минала цей небезпечний зударний угол, про який він перед хвилиною думав, роздався луск московських мушкетів і останнім Мручковим іздцям кулі перелетіли попри самі уха.

„Ти ціла?“ — спитав осавул свого товариша, чуючи, що найбільша небезпека минула.

„Ціла“, відповів дівоцький голос. „А ти?“

„Я теж“, і чвалували за Мручком, котрому, не зважаючи на темінь і на куряву, ставало в голові чим раз то яснійше.

Цей ліс він знов, як свій власний гайок, бо зі своєю сотнею нераз в цих ого сторонах службу робив і проходив тим лісом. Переправляючися з гетьманом через Десну, якраз думав про нього і пригадував собі тулю лісову доріжку, що вужем веться поміж густою деревиною добігаючи до шляху. Але з тої доріжки в одному місці, як скрутити на ліво в бік, зіскочити з коней і побігти гонів може двое-трое, так попадеться на пасіку тутешнього сотника, велику з омшаником¹), у якому є навіть

¹⁾ Стебник у пасіці.

потайнічок. Пасіка обведена частоколом ніби мала кріпость, а омшаник побудований із таких колод, з таких дебелих бервен, що тут хочби й перед цілим московським полком якийсь час відбиватися можна.

За пасікою глибокий ярок, а там і став. Москалі кіньми не доскочать, а піших з даху омшаника можна брати на ціль. Значиться, один бік все таки буде критий, прийдеться тільки з трьох обороняти себе, колиб ворог попав за нами в отсю пасіку.

Доїзджаючи до ліса, Мручик потиснув коня, майнув попри свій відділ, минув третій, другий, ба й перший десяток, що іхали перед ним і висуваючись перед Великаном на саме чоло, гукнув: „За мною!“

Гонили з половину гонів по узліссю, а тоді гусаком увильнули за своїм провідником поміж дерева і вискочили на доріжку. Лиш земля задудоніла за ними.

Один закрут, другий, третій, і місток. „Гов“, і козаки стояли як укопані. Коні робили боками як ковалськими мішками, пара бухала з них як у лазні з блях. „Розбірати місток! Дерево відкидати далеко в ліс!“

Затріщали на пів порохняві дошки, заломотіlia лати, тільки палі торчали, ніби дожидаючи, щоб іздци понастроювалися на них.

„Мій десяток з осавулою засядеться кроків на десять від доріжки, за деревами з мушкетами на поготові. Як що Москалі вженуться на міст, „бебевх“ у них. По три стріли віддати, а тоді обертайсь і ступай прямо перед себе, гонів двоє. Там вже я дожидатиму. Коней вашіх візьмем, щоб не зрадили вас! Помагай же вам Біг і ти святий Архистратигу Михаїле“.

Сказавши це, ухопив свого коня за поводи і пустився підбігцем на перестріл в напрямі відомої собі пасіки. Трицять людей і сорок коней гусаком за ним.

У лісі нападало снігу мало що не до колін, коні як по перинах ступали, не видзвонюючи підковами. Хіба тільки деколи піхва зачіпила о дерево, або задзвеніло козацьке стремено, торкаючи суху гиляку. Але сильний шум дерев глушив і тії звуки, а вітер забирає їх і розносив по лісі.

Молодий осавул зі своїм десятком чекав. Що дерево, то козак. Ніби попримерзали до цих дерев, пари з уст не пускали. Тільки біля одного дерева стояло двоїх, бо й дерево було роздвоєне як вилиці. Поспирали мушкети на тії гиляки, дожидаючи ворогів.

„І в тебе є мушкет?“ — питався осавул свого товариша шепотом, бо стояли рамя об рамя.

„А якже ти хотів, без мушкету? У Векли є їх кілька, такі часи!“

„А не боїшся?“

„Чого? При тобі?“

„Тут не важко о смерть!“

„Не переживу тебе, не бійся! У мене кулечниця повна“.

В лісі, на дорозі на право, ніби щось застогнало й завило, як вітер у каглі.

„Наближаються....“ — шепнув осавул до Одарки, а серце йому вдарило голоснійше, бо отсе перший раз у своєму життю дістав команду над людьми у такій небезпечній факції.

„Надтягають!“ — повторив голоснійше і на право й на ліво тукнув: „Готовись!“.

А лісова доріжка чим раз то гірше шуміла й гуділа, щось свистало й постогнувало на ній, ніби полоз якийсь сунувся туди. От уже й храпання коней чути, вже лаяться і матіркують Москалі, алітаючи з коней на прикарпачих закрутках у рови. Коні не звиклі до тутешніх сторін

і до таких доріг, людям здається, що в тім лісі лихий зна що, бо не були в ньому, — страх перед ними і за ними страх, перед ними страх невідомого, а за ними — цар.

Наближаються... Це вже не полоз, не стоголовий амій, а гураган якийсь, котрому, здається, і впину нема. Люди ревуть, стогнуть і охають коні, зброя брязчить, дзенькотить, земля дудонить, ніби розтворюється перед ними.

Перші ратники вітром промайнули попри останніх козаків, що ждали з притаєним віддихом, заслонюючи лівими долонями курки, щоб вітер не поздував а сніг не замочив пороху.

Нараз виск, вереск, стони мішаються з проклонами, чути тріск, ломіт, — зойки наповнюють лісову прівму.

„Пали!“ і десять вистрілів влучають у валку, викликуючи ще гірший перестрах і збільшуєчи трівогу. Ще раз, і ще раз, а за кождим разом коні зриваються, стають дуба, кидають собою на боки, або з безтямним жахом женуть навмання, збиваючи з ніг і тратуючи тих, що перед ними. Ніхто не розуміє, не розбирається, що це сталося нараз у тому дідьчому гаю.

„Обертайсь! Перед тебе бігцем!“ — гукнув осавул і десять тіней майнуло поміж деревами, тільки сніг посыпався з гиляк, котрих вони доторкнулися в бігу. Ще дим курився з їх дул. Ще мушкети гріли їх у руки, як нараз заджигтіло і кілька куль полетіло за ними.

„Ох!“ — почув осавул біля себе і серце йому замерло.

Та не надумуючись богато, вхопив Одарку, завдав собі на праве рамя, два кріси стиснув під лівою пахою і зі здвоеною силою летів перед себе. Одно йому було на

гадці, щоб не настигли його Москалі і щоб раненої жи-
вою не захопили в руки.

Того тільки боявся, забиваючи про власну не-
безпеку.

На гони перед пасікою Мручко дожидав їх, а по-
бачивши осавула з раненим товарищем на плечах, вда-
рившися руками об полі. „От тобі й хрестини! Діявольська
куля таки в людське тіло влучила. А околіли вони, ду-
бини московськії, лахмаї безобразнії! Я їх десятьох за
цього одного козака чортові на снідання пішли! Бігай
же хутчійш в омшаник“.

Осавул ускочив туди. За ним ускочила й решта
втікачів. Браму до пасіки замкнули, цвяховані двері
дубовими бервенами попідпирали, трицять і вісім ко-
заків на своїх місцях, по приказу свого ватажка дожи-
дало приходу невідомої ближче ворожої сили.

„По три стріли дали?“ — питався Мручко своїх
людей.

„По приказу“ — відповіли.

„А влучали?“

„Мабуть, їх кількох лягло, бо рев чути було великий“.

„А місток?“

„Поломили собі кости на ньому“.

„А ломив би їх чорт та мняв би їх як бабу гостець.
Ні дня, ні ночі спокійної чесним людям від них немає.
І диви, молодика устрелили нам. Десь завороженими
кулями стріляють, чи що, що в ночі, серед ліса не в де-
рево, а в молодецьке тіло попала!. Та я їх десятьох за
цього одного на локшину посічу, лахмаї товстопузії“.

Аж увійшовши в омшаник і побачивши, кого то мо-
лодий осавул до памяти доводив, снігом біле чоло роз-
тираючи та вино вливаючи поміж сціплених дрібні зуби,
несамовитим голосом верескнув: „Та же це дівка!“

VI.

Пасіка сотника Імжицького, до котрої Мручко щасливо із своїм відділом увильнув, була одна з кращих на Україні. І суботівської не посоромилася. Видно, що й сотник Імжицький, як колись батько Богдан, не лише у бжолі вельми кохався, але й не від того був, щоб на дозвіллю з добрим товариством, з музиками й ворожихами на тому то відшибю, оподалік від заздрого людського ока та бабських скоромних лизнів, мавши лиш небеса над собою а ліси кругом, душою відпочити а тілом побайдукувати, а то й широко, по молодецьки, а що найважнійше, безконтрольно погуляти. Любив пожити пан сотник Імжицький, зі шляхецька та по козацьки.

Мручко аж про Москалів забув, як у тую пасіку вскочив. Наче на нього рідним духом дунуло. „Таж це, добродію ти мій, не пасіка, а прямо „майонток“, та ще який! Та з неї хазяйських наділків три, або й чотири безпечно можна би викроїти!“

І дійсно. Не знаю, чи від пізнього обіду та до скорої вечері обійшов би ти цілу тую посесію, обведену здоровим частоколом, обколану ровом та ще скріплену кількома гаківницями у критих віконястих вежах.

Хтоб не знов, то гадав би собі, що це якась лісова кріпость, паланка погранична, до якої не бжоли мід зносять, а народ з добром своїм перед ворожим насоком ховається. Омшаників було не один, як Мручко зразу гадав, а два й обидва великі, дильовані, з замчистими, густо цвяхованими дверми. Не добереться туди, бо не розвалить їх, не то ведмідь, але й Москаль, хоч який він

мистець валити. І не гадайте, що стояла тут яка пасічна катряга, або прямо курінь над гнилою ковбанею, куди там! Посеред пасіки в добірному садку пишався двір з ґанком на карбованіх стовпцях, на підмурівку з написом на аршин, з причілками повирізуваними по мистецьки, з віконницями, щедро розмальованими, та ще зі східцями такими широкими й вигідними, що по них не тільки входити хочеться, але й на підвечір посидіти любо, слухаючи, як шумять липи і як співають птахи, величаючи красу та богатство рідної землі.

Як собі про те все нагадав сотник Мручко, то така його лютъ за серце взяла, що мов ужалений підскочив.

„Таж тут тільки жити, а не з московськими мамулами майгаласитися!“

„Навіть бжілка, робітниця божа, спокою від них не має. І щож ви святі угодники божі, Зосиме і Саватію на таку нечесть кажете?“ — питався різьблених святців, що стояли при головній вулиці під розложистими деревами, і поклонився їм. А кинувши оком на старезний вулик, витесаний з колодки на подобу козака, усміхненого безжурно з вишкіреними зубами та ще з люлькою в тих зубах, гукнув: „Здоров будь, брате! Не дожидався таких гостей серед зими, що? Та їх мабуть куди ще більше йде. Але ми тамтих не пустимо. Проженем діявольське племя, проженем, не даром же мене так руки свербллять як мою бабу язик!“

Так приговорюючи, щоб і себе розпалити і козакам більшого завзяття додати, бігав мов парубок перед велінням по цілій пасіці, осмотрював паркані, двері й вежі, та гаразд обмірковував, де й кого б то йому поставити, щоб краще й легче витримати облогу, котрої напевно сподівався, бо якже воно й було, щоб Москалі занюхали мід та не пішли його лизати.

„Ой полижете ви цього меду, як ведмідь у казці, на це вам моб козацьке, а якщо його мало, так і шляхецьке слово!“

Коней казав поставити у стайнях та в клунях, далеко від хати, над ярком, щоб їх стріли не полошили, хоч козацькі коні, рівно як і козаки до такої музики звичні.

Накидано їм повні драбини сіна і що лише тоді, як те сіно з підрів здіймали, виявилося, що там сиділо де-кілька сотникових табунщиків та конюхів, скованих перед насоком невідомих людей.

„Я собі так і думав“, говорив сотник, що в такому маєтку мусять же якісь сторожі бути. Злазіть, небоги, з тих вижок та будьте нам товаришами й пособниками!“

Їм то й віддали догляд над кіньми, а одного з них приставлено до кабиці¹), щоб розпалив огонь та готовив теплу страву. Виявилось, що пасіка була не без окорму. І найдіків і напітків у потайнику вдовіль знайшлось. Стояла тут у бочках пастрома²), і паstryuda³), і навіть загреби⁴) напечені спокійно ждали.

Стали тоді отті табунщики стябла⁵) з рибою та з вуженим мясом з підвалів виносити, стали їх на сирнах⁶) уставляти, стали в коряки сотникові меди десятирічні наливати, щоб несподівані гості розігрілися, покріпили, та гідно Москву привітали, бо це лише цар є тієї гадки, немов то голодний вояк як випощена собака, від ситого крацій, бо лютійший. Козаки інакше мізкували.

Отож ускакувало по десяткові до цеї клуні, в якій зготовлено пир, а Мручко всякого наказував, щоб бережливо поводився зі склом, бо не сподійся нині хміля

¹⁾ Піч до варення, походна. ²⁾ Вужена баранина. ³⁾ Сушена риба. ⁴⁾ Пшеничні коржі. ⁵⁾ Плотені полуники. ⁶⁾ Довгі столи з негнільованих дощок в ногами на перехрест.

присипляти. Тут такої роботи буде, батеньки ви мої, як косарям у сінокоси, казав і всі слухали його, хоч мід був не сотниківський, а прямо гетьманський, і відірватися від нього було не легко.

Собіж велів Мручко подати глечик старої сливянки і видудляв його самотужки. „От і спасибі Москалям. Давно я такої настійки не пив і може й не пив би, колиб не загнали мене до отсєї Богом хранимої пасіки“. Сказавши це, порозпинав кожух, бо почув горяч у тілі.

Обійшов вежі і оглянув гаківниці. „Не від віватів вони, панове, не від віватів! I навіть кулі до них є, а ма-бути і порох знайдеться, бо з наших ріжків тим горляям не велика потіха була би“.

I дійсно в потайнику, в одній стіні, кілька бочівок сухого пороху знайшлося. Мручко так ними втішився як хлопець молодою дівчиною, якої бачити не сподівався.

„Дали ложку, дадуть і юшку“ — приговорював. Мище мабуть і для наших рушниць порох знайдемо“.

I того добра теж було чимало, бо сотник Імжицький до дбайливих хазяїнів числився. Правда, що й заховати вмів своє добро по мистецьки, алеж що козак сховає, те тільки другий козак і знайде, більш ніхто, хіба чорт.

Отак воно й тутки сталося.

Не минула й година, ще не благословилося на світ, як пасіка Імжицького була готова до облоги.

„Не пасіка, а прямо Кодак“, хвалив собі Мручко. Колиб ми не відбились у ній від цілого ратного полку, то булиби хіба мамули а не козаки. Позір, панове, позір! Щось мені ліс не своїм голосом зачинає щуміти“, — і приложив ухо до вежі, наслухуючи пильно.

А на тих вежах стояли вже й товариші, гармат-

нього діла свідомі, і ватри оподалік горіли, щоб було при чім льонти розпікати.

„А лиш у тих, що на герць виїдуть, не ціляй. З тими ми самі по нашому побавимося. В товпу періщ, і то у саму середину“.

Один з козаків, що стояв при брамі, дзвонив зубами.

„Ти не дзвонар“, — казав до нього Мручко, „а брама не давіниця“.

„Зимно мені“, — відповів той.

„Не зимно тобі, синку, а знати, що ти ще з війною не гаразд ізжився. Нервуєшся. Підожди, підожди, розігріємось, хлопче. Бо для козака не так бій страшний, як отсе дожидання. Я сам його не люблю як оселедця на Великдень....

Так ось мабуть і вони.

Перед пасікою була чимала поляна, а там і поле, на котрім сотник Імжицький сіяв гречку для своїх бжіл, а жито й пшеницю для себе, щоб не довозити їх зі своєїдалекого маєтку. Що лише за цими полянами починався ліс, не густий, але з деревиною здорововою, більше листатою ніж чатинною.

Між тими то деревами високими й грубими сотник Мручко став добачати щось ніби корчки, які кивалися то взад, то вперід, то вправо, то вліво. І чим ясніше робилося на світі, чим рідше політав сніг, тим і тих корчів бралося більше.

„Вони“, шепнув Мручко! „Тай наслав же антихрист своїх чадів тьму-тьменну. Десь того накублилося так богато, — ігі!“

Корчки вискачували аж на поляну. Що лише тепер можна було пізнати, що це царські кіннотчики.

„На коровах вам їздити а не на конях“, — гукнув Шелест, що стояв високо на фігури і мав голос здоровий

як труба. „Як ти сидиш на кульбаці, як стара баба у молодого хлопця на колінах. Ви-пря-мись!“

Москалі щось йому відповідали. „Перше людської мови навчіться, мимра! До книшів наших то послішаєтесь, а до мови ні!“

„Та вони і своєю галакають, чорт зна, як“.

„Але кленуть здоровово“.

„Матіркують“.

„Навіть Богові, та Богородиці не потурають“.

„Антихристові чада“.

Декілька всадників підсадило мало що не до рова. Кивали на козаків пальцями, показували дулі, робили всякі непристойні рухи.

„А памороки вам затьмарилоб, неохаї безхарапутнії, та вони ще з нас насміхаються. Дозволь, батьку сотнику, відігнати тих кудлаїв мерзотних, а то глядіти на них не вмоготу“.

„А кілько їх?“

„Буде з десяток“.

„Так мабуть нашого брата трох хватить“.

„Хватить, добродію, хватить“.

За хвилину відчинилася брама, луснув зводжений місток і на поле вискочив Шелест з двома товаришами. Аж сонце зацікавилося та стало зазирати зпоміж дерев. Велике й червоне. І бачило воно, як девятьох царських grenadiirів зі шкурятиними касками, зпід которых вимикалося довге кудлате волосся, у високих чоботях і в баранячих тулубках верх каптанів, з полами заткнутими за пояс, гарцювало на конях ріжної породи та однаково сухоребрих, ніби то й вони мусіли зберігати тверді московські пости. Ще, як на такій хабеті, що скидалася більше на якогось змізерованого гіпоцентавра, чим на боєву коняку, сидів рівно худий, молодий іздець, то воно

не виглядало так страшно, алеж бувало й таке, що на худому мов терлиця коні їхав їздець опасистий та череватий, мов бочка, і тоді боявся ти, що ось — ось і переломиться сухоребра коняка на двоє, задні ноги з хвостом покотяться в один, а передні з головою в другий бік, а їздець сяде безрадно на землі поміж ними.

Козаки зараз зміркували собі, що це не Німці, а тая нова їзда, яку що лиши творив цар Петро, головну вагу все таки на піхоту покладаючи і більше довірюючи трехгрannому штикові чим гострій шаблі, або пістолям з кремяними замками, з котрих було, заки викрешиш іскру, то й порох вітер здмухне, або дощ чи там сніг замочить. Насупроти таких то девятьох всадників вистрибнуло трьох козаків, привикших до коня від малої дитини, буцім то кінь і їздець то одно. Досить було глянути, як вони на них сиділи, як нагло й швидко повертали на боки, або завертали на місці і подавалися взад. — Мов веретена в руках доброї пряхи були ті коні у козацьких жменях. Мручко хоч надивився на таких їздців чимало, і не було такої їздної штуки і такого фортелю, якого б він не зінав, все таки не міг від отих трьох їздців ока свого відривати.

„Алеж герцють, як ляльки. І синів своїх не бажав би я кращих мати, та Бог не дав потіхи“. І він важко зітхнув згадуючи, де й котрий із них віддав голову за славу молодецьку.

„А так його іродового сина, а так!“ — приговорював, тупцюючи біля гаківниці, бо спокійно встояти не міг, так його поміж цих трьох кортіло. „Бодай би я до Різдва горілки в роті не мав, як що цих трьох не дасть девятьом ради. О, о, вже один Москаль ноги задер, от глянь, вже й другий перекицнувся. Алеж глемезнув його Шелест по тім шкуратянім каску, голову на двоє розчерепив. Не

знав я, що він такий грач. Тож це прямо архистратиг Михайло! Гарно, хлопці, гарно, з боку їх, з боку заїздай, щоб за кінськими головами своїх ослячих лобів не ховали..... Ов! Та вони й бомбами кидаються. Без смороду та сопуху Москаль не обійтися. Засмороджують світ!"

І дійсно після цих бомб ціле поле вкрилося димами і мов від паддини понесло на козаків зловонним духом.

„Ох! тай дам же я вам таких нюханців“, — грозив Мручко „за отті ваші бомби, що вже до смерти нічого не понюхаш небоже! Геть мені отсі тхорі царські затьмарили світ, не бачу, що там твориться за цими поганими димами“.

А коли вітер порозносив та порозкидував поміж деревами дими мов шматки порозриваної верети, Мручко побачив, як Шелест двох райтарів кінчав. Одним помахом широкої вигнутої шаблі одного розрубав на двоє, а другого засягнув по руці так, що рука випустила поводи, кінь рванувся, став на задніх ногах, і іздець на задгузь полетів з кульбаки. Шелест вищалив до його з пістолі, щоб не копирсався довго в снігу, але якраз тоді наперло на нього трьох останніх райтарів.

Мручко занімів, бо здавалося, тут уже й Шелестові край. Тож і в найхоробрішого козака вичерпаються сили, якщо він задовго беться. З запертым віддихом глядів Мручко, як Шелест шаблю з руки до руки перекидував, як вона наче сяєво над головою святого мерехтіла і, як від того сяєво ніби злі духи від святого відскакували Москалі.

„Славно, славно, Шелест!“ — вигукував Мручко, плескаючи в долоні і шапкою посилаючи козакові привіт. „Після такого бою і полягти не жаль“.

Але сяєво чим раз то слабше мерехтіло і Бог вість,

чи не згасло би на віки, колиб тамті два козаки не покінчили були своєї роботи та не скочили йому в підмогу. Один із них мабуть колись табунціком був, бо так справно кинув мотузом, що зашморг здавив Москала за горло, він випустив із жмені шаблю, замахав руками як крилами, кульбака на сухореброму коні пересунулася на бік і козак тягнув райтара як псярник собаку разом з конем до пасіки.

„Відчиняй браму, спускай міст!“ — гукав Мручко, а на висках йому жили мов посторонки понабігали від того зворушення і від крику.

Шелест за той час другого райтара руками в поясі так кріпко здавив, що цьому очі кровю забігли, висолопив язик, розчепірив пальці і, не думаючи навіть про дальшу оборону, як пірвана дівчина дав себе нести з поля. Третій і останній з московських гарцівників зарив носом у сніг.

„А що! Хотів ти земельку нашу їсти“ — приговорював до нього Мручко, так перше снігу найджся.... „Скорше хлопці, скорше“, бо бачив, що Москва позлашивши з коней, лаштується до піхотного наступу.

І дійсно, ще наші греці не добігли до мосту, як розділося „плі“, і кулі посипалися на них.

Але козаки втікали одинцем і московським кулям не легко було в їх попадати. А все ж таки одному пострілили коня, другому куля провертіла шапку, третій дістав постріл у ногу. Решта куль або попадала в густий дубовий паркан, або перелітала його, відломлюючи гілляки дерев і влучаючи в хату.

„Рот не менше — три“, — сказав Мручко, прислухуючись до ворожої пальби. „Значиться наш один на їх десятвох“.

„Хватить, добродію, хватить“..... заспокоював його козак, що стояв біля гаківниці.

„А чи не початиб і нам“.

„Ще пора“, — відповів Мручко і пригадав собі нараз, що Одарка лежить у дворі і що вікна її кімнати звернені якраз на московські кулі. Покликав свого осавула.

„А перенеси но ти, Сидоре, свого охотника на другий бік хати, або краще, занеси його до безвіконної комірки, бо щоб знов яка куля не заблукала до нього. Мабуть полюбили його“.

Осавул метнувся у двір. На постелі, засланій свіжо виправленою білою шкурою лежала Одарка. В печі горіло, і червоний відблиск полуміні освічував її бліде, смагляве обличчя. Коси не джерегелями обвивали її голову, лиш падали на круглі рамена двома чорними, аж синіми крилами. Одно з рамен було тugo перевязане білим рушником, а кров все таки протискалася крізь полотно. Одарка очі мала накриті повіками, а від довгих чорних вій лягали на лиця глибокі тіни. Груди підносилася високо, ніби скинути хотіли кінчух, котрим її прикрито.

Козакові жаль було будити дівчину, хотілося стояти й глядіти на неї. Але пригадав собі Мручкові слова, прискачив і вхопив як дитину на руки. Не боронила, дала нести себе, ще й обіймила його за шию і устами шукала його уст. Поміг знайти.

„Як тобі?“, питався трівожно.

„Люблю тебе“... відповіла, і коли поклав її в коморі на дубовий ослін, довго-довго не пускала від себе. Нараз відігнала словами: „Іди вже йди! Там треба тебе!“

„Ой треба“ зітхнув, вхопив з кута мушкет і вибіг на подвіря.

На устах чув мід..... У пасіці було.....

На порозі задеревів. Яка зміна за цей короткий час!

Хоч сонце поверх дерев знялося, за димами світа божого не було видно. Вітер віяв від півночі, весь дим, весь сморід сірки, салітри і клоччя з московських фузій, з козацьких мушкетів, з пістолів і гаківниць повертає на пасіку. Кулі лопотіли по паркані, по пнях дерев, по стінах будинків, як по вікнах град; козаки зігнути мов переломані в поясах, перебігали від дерева до дерева, пересувалися попід стріхи й нависи, перестрибували небезпечні місця, знаючи, що кождий із них стоїть за десятьох.

З меншого омшаника добувалися здержувані стони, змішані з крепкою козацькою лайкою. Сотенний осавул догадався, що там осмотрюють ранніх. По снігу як червоні стрічки по білій сорочці снувалися стежечки кріваві.

„Хоч не влучно, але густо стріляють“, — погадав собі осавул, міркуючи, кудиб то йому безпечно проскочити між тими кулями до Мручка. Стрибнув під паркан, притулився, — скочив, притулився і знову скочив, аж добіг до вежі.

Мручко стояв на своєму місці і лаявся по своєму: „Млість бере глядіти на отсих медляків московських, як вони буються. Не будь я наказним отаманом у цій пеській баталії, то скочив би до вас та дав би вам школу, мамули мерзотнії“.

А змінюючи голос, приказував гармашеві. „Нижче бери, знову на декілька сяjnів підступили. Та-ак!“

Гаківниця виригувала кулю і на полі чути було довгє й жалісливе: „О-о-о!“

Осавул підібрав собі гарну проломину в брамі, спер

дуло свого мушкету на пеньок і брав ворога на око. Що який лиш висунувся трохи, хапався рукою за голову або за серце, підстрибував, викидував дивно ногою вгору і клався на сніг.

Чорно було на землі, так згерцьовано поле. Тільки денеде червоні ковбані вилискувалися до сонця і парували як тепличини у вільшині, зимою.

„Ах колиб мені“, — зітхав Мручко, закурюючи люльку, „колиб мені людей сотня, то я вже давно над Москалями правив би панахиду. А так важка робота. Ой важка“.

Став на вішпиньки і глянув на поле.

„А тії іродові випоротки знову лізуть. Куди, ну, куди діявольське кодло? Таж я вас тут!“ і не доповівши, вихопив широку шаблю з піхви і кинувся в браму.

За ним вискочило хлопців, душ двацять. Інші по-примощувалися на вежах і на гиляччу дерев, набивали мушкети і ждали на приказ молодого осавула, котрий заняв місце свого сотника.

Московська рота з тригранними довгими штиками пустилася вперед. Поле було зоране під зиму, важкі глибокі скиби позамерзали, стали тверді як кремінь, московські кіннотчики, не звикші до маршів потикалися на них, а також і на трупах, що досить густо встелили вже були ціле поле. Козаки пробігали рівним і пухким гре-чаниском та ще рівнішою левадою. Попереду гнав Мручко, забувши, що він отаман у тій, як казав, пеській баталії. За гнівом і злістю, котрою у щерть накипіло його козацьке серце, він мабуть про весь світ забув, бо вже навіть не лаявся, лиш як тигр садив на штики.

Вже може не більше, як п'ятдесят кроків ділило його від ворога, коли з чотирьох веж грюкнули чотири гаківниці, а з десятка козацьких самопалів посыпалися

кулі на московські ряди. Ті захиталися, як хитається лан, коли воздушна труба його стурбув; почувся крик, лайка, проклони, одні валилися як снопи, другі відскакували як тріски від сокири, інші затулюючи очі перед стрілами, штовхали штиками навмання. А Мручко з невеликим своїм товариством пер уперед. Його шабля вилася у воздухі, як лискавка, спадала на карки як грім, підтинала ноги як коса, то сичала як гадина, то дзвонила як дзвінок, — гостра, невблагана, крівава.

Вже він був проколений штиком в рамя, вже йому кров заливалася ліве око, не чув, не зважав, не дбав..... Ворог подавався. Задні ряди мішалися від куль, що безнастінно сипалися на них від пасіки як із твердині, передні поверталися, втікаючи перед ко-зацькими шаблями, а що команда була: „вперед!“, так ті, що подавалися, застромлювалися на штики своїх товаришів, або поверталися і тоді штики зустрічалися зі штиками.

А все ж таки, що двацять людей, то не сотня, і може хоробрий сотник переплатив був життям своє завзяття, колиб не прийшла була ніби з неба зіслана підмога.

Котрийсь із челяди сотника Імжицького, бачучи велику небезпеку, яка грозила і козакам і маєткові його пана, не питаючись нічийого дозволу, потайником пробіг у хутір і дав знати старшому сотниченкові. Цей зібрал своїх трьох братів, взяв чотирьох поповичів, гукнув на челядь і на охочих до таких пригод хуторян, причвалили до потайника кіньми, а тоді бігцем, і ватага душ пів сотні зі свіжими силами кинулася Мручкові на поміч.

Мручко не озирався, пособників не бачив, дивувався тільки, чому то ворог нараз попав у такий переполох, як перед нагінкою зайці. „А тхорі, а мамули, а прелюбодії окаянні!“ — гукав Мручко на своїм голосом.

„Та я вас на локшину посічу, та я вам такий люштик зроблю, що внукам своїм перекажеш, котрий з головою втечеш!“

Козаки, як косарі мели перед собою луг, аж відперли ворога поза оранку, а тоді повернулися і дали драла в табор. Що лише тоді, як перебігли місток і брама за ними зачинилася з гуком, Мручко стиснув сотниченка так кріпко, що цей мало духа Богові не віддав. „Спасибі брате!“ — промовив, цілуючи його і більше нічого не казав, бо цей табунщик, що за сотниченком бігав, доносив тенер, що драгунський віddіл околює пасіку від ставу.

„Богато їх?“ — спитав Мручко, і очі в його засвітилися як у вовка.

„Коней може пів, а може й ціла сотня“.

Мручко подумав хвилину, а тоді обтер кров з лівого ока і вдарив себе рукою по лобі. „Маю їх!... Бігайте, — казав до челяди, та сокирами прорубуйте лід по нашому боці в ставку. На проруби кладіть дошки та присипуйте снігом. Мерщій! А ти, Сидоре, звернувся до свого осавула, бери Шелеста, Журбу й Сицького, та ще козаків з двадцять, виводьте коней задньою брамою в ярок і з лівого боку напирайте на Москву. Діставши таку славну допомогу, ми тепер горою. А ти товаришу Великане, стань на чеку¹⁾ на моїому місці, виручи мене, бо бачиш, хотіли бісові діти проколоти Мручка як великодного кабана, хоч у нас ще й до Різдва далеко“, і побіг у той омшаник, в якому осмотрювали ранних.

Козаки відпочивали. Був це вже третій випад нишньої днини, — втомилися. Але ні перший під проводом сотника Журби, ні другий під Чорнієм не був такий завзятий і крівавий, як отсей третій, котрий немов на-пропале провадив Мручко. І в тамтих завдано ворогові

¹⁾ чек — сторожа.

великих утрат, а після того здавалося, що він уже до решти охляв і втратив охоту до бою. Сховався в ліс між деревами і звідти рідкими стрілами давав знати, що ще не відійшов.

Саме тоді, як Мручко з перевязаним оком і з осмотrenoю рукою виходив з омшаника, челядь сотника Імжицького кінчила роботу на ставі.

„Гаразд!“ — похвалив їх Мручко, — „а тепер ви, панове сотниченки, з двома десятками своїх людей бороніть пасіки від ставу. Як? — того я вам не потрібую казати. А хватить вам дві десятки, що?“

„Хватить, хватить“, — відповіли чотири байдорі голоси.

„А ти молодче“, — звернувся до паймолодшого табунника, — сідай оклін на шпарцього коня, та гони ярком у ліс за моїм осавулом і, заки він на ворота напре, дай нам трубкою знак. Гони!“

Мручко затирає руки. Не кляв і не заневажав ворога, бо голова його працювала над пляном, від котрого залежав остаточний успіх, — на нині. Він зібрав пів сотні козаків, казав їм добре осмотрити і заготовити пістолі, та чекав на знак. Саме тоді, як райтарі увігналися на прорубаний лід, одні топилися, а другі гинули під стрілами сотниченків, заграла в лісі трубка. Мручко з своєю півсотнею кинувся на ворога. Та ще він не добіг до ліса, ще не впали перші стріли, як осавул Сидір з своїм відділом сидів Москалям на карку. Москалі кидали фузії, знімали руки як до молитви, або йшли у розтіч як наполохана звірина.

Решта подавалася в право. Але звідтам летіли на них недобитки тих райтарів, що мали обійти пасіку від ставу. За ними гналося чотирьох сотниченків і стільки ж поповичів, здорових як вилущки, і челядь сотника Ім-

жицького і хуторянська молодь. Счинилася різня, котрої вже й Мручкові було за богато.

„Піддавайтесь, хамули царські, а то воздуху до решти затроювати не хочу вашим зінським падлом!“

Декілька піддалось, їм відібрано зброя і повязано руки верівками. Богато полягло в рукопашному бою, інші спаслися бігством.

За тими гукав Мручко. „А скажіть свому цареві, щоби він у друге не смів обиджати чесних козаків, висилаючи до бою з ними таких лопуцьків необчімханих, як ви!“

Та Москалям вже мабуть і жидівські діти були немилі, — втікали, аж курилося за ними.

Мручко оглядав боєвище. Сопів, але вже не сердився. Мовчки ходив поміж трупами, що лежали як снопи на скошеній ниві, і кивав головою. Зітхав.

„Тільки людей намордували і коней збавили так богато. Що правда, худі вони як жидівські собаки, але коні добрі, породисті, жаль худобини. Тай люди, хоч і Москалі, а все ж таки люди, все таки і в них якась там душа теліпається. Може й між ними котрий був чоловік не найгірший, може стару матір лишив, дівчину, або жінку з дрібними дітьми. Роздивіться добре, козаки, чи не діше ще котрий, щоб забрати його в омшаник та осмотрити, може виличеться. У Москалів лоби тверді, від іншого й куля відскочить. А тих, що певно померли, стягнути на купу та викопати яму й поховати. Хай знають, що від християнської руки погибли!“

І хоч як важко було копати глибоко заморожену землю, вирито широку яму, поскладано мерців, і Мручко перший кинув на них три заступи чорної української землі, перше на своїх, а тоді й на московських. Кідаючи

на своїх казав: „За тую землю ви погибли. Нехай же вона вам легкою буде!“

А кидаючи на Москалів приговорював: „По землю нашу післав вас цар, ви сповнили його приказ, спіть же у ній спокійно“.

Козаки вінком обстутили могилу і мовчкі проща-лися з товаришами і з ворогами. Нині вам, а завтра нам може те саме буде.

Ніхто не промовив зайвого, зневажливого слова. Ангел смерти повіяв на них своїм студеним крилом.

Мручко над могилою пригнув коліно, може згадував своїх погиблих синів, може гадкою забігав в майбутнє, досить, що відмінівся всеціло. Споважнів і посумнів, ніби жартів ніколи й не зневажав. Знімаючи очі на небо, на котрім сонце вже стояло високо, говорив, мов прочитував з книжки: „Не гнівайся на нас божею око, що ми зневажили тебе отсим кайнським ділом. Та Бог най-краще знає, що не з нашої вини воно сталося. Боронили ми землі й волі. Нехай же кров неповинна спаде на того, що наважився відібрati в нас одно і друге“.

Сонце ясним оком глянуло на світ і озарило, ще одну нову, високу могилу, котрих на Україні так дуже, дуже богато.

VII.

Мручко не засидівся в пасіці. Хоч меду було ще вдовіль, помінків не сиравляв. Раз, що гетьман язика дожидається, а друге, що треба було поспішатися до Гірок, заки московські недобитки добіжать до свого табору та про все роскажуть. Отож, як тільки звечеріло, Мручко пустився в похід.

Вертали не тою дорогою, що прийшли, а за лісом перейшли річку по леду і трималися другого берега. Вертало знову чотири десятки, бо хоч декілька тяжко ралених потайником перенесено в хутір, то на їх місце поступило до Мручка двох сотниченків Імжицьких і двох поповичів, здорових як вилущки, а за ними ще й деякі з табунчиків Імжицького та трьох хуторянських парубків. Все народ годячий, жвавий, за котрий не погнівається гетьман. Вони вже здавна рвалися то на Січ, то до сотень, та батьки не пускали, бо ще опірилися гаразд. Але відбувши хрестини під Мручком, втікли і без батьківського благословення.

Осавул Сидір їхав мовчки біля сотника.

„А деж твій товариш подівся?“ — питався той.
„Бачиш, радив я тобі, щоб до другого разу підіжджати“.

„Не хотіла послухати мене“.

„Розставатися з тобою не хотіла. Так ти не сумуй. В Імжицького кривди їй не зроблять. Це якась не лише гарна, але й відважна дівчина, амазонка. Не даром кажуть, що на нашій землі колись оці амазонки воювали. Може і в твоїй Одарці душа котроїсь із них сидить.“

Осавул не відповів нічого, лиш чув, що світ йому затьмарився, було зимно й темно.

Як доїздили до Гірок, Мручко висунувся вперед, спинив свій відділ і промовив коротко: „Спасибі товариши, що не посorомили себе й мене. І ворогові дали прочухану, і гетьманові язика ведемо і, не одного. Оттак гадаю, колиб ми свого реїмента слухали, то й не посorомили би своєї слави козацької, молодецької“.

Пускав дим з файки як з димаря, важко зітхаючи, не від утоми, як більше від сумних гадок, що нічним туманом вповивали його сиву голову.

Сотник Мручко привів гетьманові язика більше, ніж було треба, щоб довідатися, що Батурин у великий опресії і, що Батуринці як спасення ждуть приходу Мазепи і Шведів. З тої сутички, яку мав сотник з відділом московських ратників, не важко було догадатися, що цар має під свою рукою доволі великі потуги, коли, кромі того, що облягає Батурин, може підіздити союзну, шведсько-козацьку армію. Не маючи певности, куди вона піде, не хоче теряти з нею звязків, навпаки його відділи підскакують до союзників, як собаки до троїленої звірюки, беспокоять, бентежать, нервують. Мазепині козаки, чуючи неугавний гук гармат гадали собі: чи не мій то город, чи не мою слободу обстрілює Москва? Цілу ніч виднокруг палав крівавою луною, а в шумі і в скиглінні вітру легко було дочутися зойків і ридання безжалісно мордованих людей. Жорстокість царя відома була цілому світові, тож і не диво, що Мазепині люди важко страдали дріжучи о долю своїх залишених родин.

Більше всіх страдав гетьман, почуваючи на собі відповідальність за судьбу країни. Царя він зінав, краще

ніж хтонебудь інший. Нераз балакав з ним, чув його погляди на світ і на життя, знов, що він не лиш чужого, але й сина рідного не пощадить, коли цей стане на дорозі до здійснення його великомаркових плянів. Що для Петра життя чоловіка?, що для його сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл стерти з лиця землі?! Якщо не встоїться Батурин, то незавидна його доля. Меншіков не пощадить нікого, покористується нагодою, щоб дібратися Мазепі до печінок. Меншіков не лев і не тигр, а дикий кровожадний кіт, що в муках своєї жертви почуває якусь окрему розкіш.

І гетьман гірше всяго дріжав о долю Батурина. Це його президія, там найвірнійші його люди, там залишилася Мотря. Вона певно не сидить з заложеними руками. Колиби живою попалася Меншікову в лабети — Боже не допусти до того!.....

І гетьман, як лев по клітці, ходив по одній із саль своєго замку в Гірках.

Бахмач, Батурин, а тепер тії Гірки! А в майбутньому що?

Пригадалося минуле Різдво. А якеж буде сього річне?

Пригадався Бахмач, вертеп, царська корона, що покотилася від коси смерти йому до стіп. „*Certum, quia absurdum*” і гетьман усміхнувся гірко. ....Чиясь корона покотиться мабуть, але чия?

І пригадалася Мотря..... „Мотре, сонце мое! ...Пане мій!” Якже воно далеке і як далеке все, що так близько колись лежало на серці!

З віддалі бачив усіх іншими, ніж з близька. І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру радув був притулити до груди за тисячі тих доньок України,

що тепер страдали. ...*Non est ad astra mollis a terris via!*
Дай Боже сили вихилити цю чашу до дна!... Ти' ne cede
malis, sed contra audentius ito!

Підемо на перебій! В огні залізо сталиться, у горювдача народу.

Гетьман пішов до короля Карла. Чув, що їхня доля подібна до себе, і що історія їх імена сплете на віки з собою, що вони оба довго-довго в своїх країнах остануть незрозумілими, загадочними, дивними, що їх не благословити, а проклинатимуть цілі покоління, і що лишилися, як століття минуть, розяснятися і близькими стануть їх фантастичні обличчя.....

Король нездужав, але з недугою крився. Вдавав, що почуває себе сильнішим, ніж коли. Народ це „*rudis indigestaque moles*”. Хочеш вести його, не показуй справжнього обличчя. Комедію грай на *theatrum світа* — „*vult ludi mundus, ludatur*”.....

Король з нацухлим від морозу лицем лежав одягнений на ліжку. Полинялий синій каптан з мосяжними гузиками, високі чоботи, жмутки волосся біля висок як крила, котрі йому спокійно всидіти не дають, — несуть кудись, за Ураль, до Евфрату, до Ганг'у, щоб лиш не тут, а все дальнє і дальнє!

Почуввши, що гетьман прийшов, піднявся і вийшов на зустріч, кланяючися і всміхаючися тією усмішкою, від котрої іноді мороз ішов по спині.

(Нема нічого сумнійшого над трагічний сміх великої людини...)

„Ваша Величність княжа...“

„Ваша королівська Милість...“

І стиснули собі долоні.

Балакали латинською мовою. Карло уважно бу-

дував речення, бо не мав часу вивчитись мови Ціцерона так, як умів її гетьман.

„Ваша Милість недужі? Бентежу? Будь ласка, положіться. Після такого походу навіть Геракль почув би втому“.

„Геракль, — це міт, а ми реальні люди, нам і над утомую запанувати треба“.

„Вчинки Вашої Милости переходять межі реального“.

„Це що лише будучність покаже“.

„Будучністю сильні люди правлять“.

„Від найсильніших невідоме сильніше“.

І король прислонив очі рукою... „Чи не зробив я похибки в синтаксі?“ — спитав, зміняючи голос.

„Наскільки я латинську мову знаю, — ні“.

„Чоловік ніколи не є певний слова.. А ні діла“ — додав, подумавши хвилину.

„Хтож тоді може бути певний, як не Милість Ваша?“

Король заперечив головою. „Ні, ні. Я ще менше, ніж другі... У непевності весь чар життя. Бути певним, значить — капітулювати перед самим собою. Життя це гра, а в грі певности немає. Певний грач — шулер. Неважж ми певні з вами, Ваша Милосте княжа, що побємо Петра? Скажіть!“

Гетьман подумав хвилину. „Ні“...

І сиві Карлові очі зустрілися з темними зіницями Мазепи.

Сонце топило лід на шибках.

„Певні лише ці трупи, що лишаються за нами, і ті зруйновані городи й села, а все інше великий знак питання“.

„Певне горе людини, а втіха мимолетна“.

„Так, — втіха мимолетна. Я її чую тоді, коли забуваю про себе, а забуваю я про себе, коли жену у бій, хочби й один на сто... А скажіть, що ви чули, летячи степом на розгуканім коні?“

Питання було настільки несподіване й дивне, що гетьман тільки всміхнувся: „Це було давно, дуже давно, воно вже до мітольогії належить“.

„Як богато дечого другого“, — додав король.

За стіною почувся голос скрипки. „Мій Люксембург сарабанду грає“, — пояснював король. „Може ви не любите Баха? Прикажу перестати“.

„Будь ласка, лишіть, хай грає! У мене є теж карлик і йому так само все вільно“.

„Тільки нам і їм усе вільно. Правда?“

„Так собі люди гадають“.

„Люди не одно зле гадають. Нам дуже мало вільно, дуже мало! Наші руки спинють мороз, брак гроша, людська глупота і, від усього сильніший припадок. Сліпий припадок, котрого ми й не бачимо. Невидимий ворог від усіх страшніший“.

І король знов очі прикрив рукою.

Гетьман прийшов до нього з наміром побалакати про дальший похід. Хотів намовити Карла, щоб двинув табор і сунувся вперед. Гетьманові земля під ногами горіла, тривожився о Батурин, але сказати того не смів. Аж король перший почав.

„Мені відома причина, якій завдячує ваш візит. Ви хочете, щоб я під Батурин ішов“.

„Не перечу. Радби. Це ж моя президія“.

„Спішитесь вашому престольному городові на відбій“.

„Гадаю, що Ваша Милість не менше спішиласяб, колиб їхню столицю обложили вороги“

„Не знаю. Можливо, наскільки воно не псувало би загального пляну війни. Щож до Батурина, то я боюсь, що не поспімо в час“—сказав, немов несміливо король.

„Батурин укріплений гарно“

„Золотим ключем і найсильніші брами відчинають“

Гетьман зажахнувся.

„*Utinam falsus vates sim*”, додав король, щоб заспокоїти свого гостя.

Та не заспокоїв. З дотеперішніх розмов гетьман упевнився, що цей фантастичний лицар умів дивитися тверезо й передбачував не одно.... Золотий ключ? Неваже ж пізнав гетьманових старшин?

Це заболіло Мазепу. Карло зрозумів цей біль. „Спродажні люди“, казав — „були і бувають скрізь. Це хороба, котру вилічити важко. Я лікую своїх від сімнацятого року життя і — не можу. Але підемо, підемо Ваша Милосте, на Батурина, бо нема нічого гіршого, як стояти на місці. Цар Петро теж великий охотник до ходу“.

„Кажуть“:

„А якої ви гадки про нього?“

„Страшний“.

„За те його і назвуть колись великим. Важко благому доскочити того високого титулу“.

„Неможливо“.

„А який він вожд?“

„Вашій королівській Милости не рівня“

„І я так гадаю. Але в краю, до котрого я увігнався, побіджує звичайно припадок. І це найсумнійше з усього“.

Це той невидимий ворог, котрому підемо на зустріч.

„І, якщо побідить мене колись який полководець, так це буде він, непередбачений припадок, як стихія, як фатум, мойра, щось таке“

І король знову всміхнувся усміхом, від котрого мороз ішов поза шкуру.

„А тепер....“ і подзвонив.

На порозі з'явився дежурний офіцер. „Прошу скласти Гультманові, щоб накрив стіл на дві особи“.

Офіцер вийшов.

„Ваша Милість не відмовляться бути моїм гостем.
Я маломовний, але нині балакав більше, ніж звичайно.
Може і яке зайве слово сказав, так тоді — простіть !....
На зустріч припадкові ідемо....“

Коли сідали за стіл, гетьман побачив, що з кишени короля Карла XII торчав окраєць книжки, невеличкої, грубої, з визолоченими берегами... молитвослов.

VIII.

Бачилися, Ваша Милість, з королем Карлом? Якже там він?"

„Не такий чорт страшний, як його малюють“.

„Кажуть, що нездужає. Між Шведами з того при-воду всякі слухи ходять. Деякі вже й до дому збі-раються“.

„Того я найменше боюся. Король Карло не з таких, які з дороги завертують. Його дорога безконечна. Це людина велика, хоч і дивна“.

„Про нього дійсно росказують дива“.

„Приміром?“

„Кажуть, що куля його не береться“.

„Про всіх великих вождів таке казали“.

„Вважають його несамовитим“.

„Бо він не такий як другі, — герой“.

„Доповідають, немов то з крівавими руками вро-дився“.

„Я при його вродинах не був“.

„Жінок не любить“.

„Лучаються і такі на світі“.

„Мовчаливий дуже, за обідом сидів як на мо-розі сич“.

„А тиб Андрію хотів, щоб король як воробець цві-рінькав“.

„Ні. Але все таки міг би промовити слово, бодай про людське око. А то від нього скорше сто золотих діста-неш, ніж одного слова дібешся“.

„Для мене він не був на слова скупий. Розбалакався навіть“.

„І добалакалися до чогось?“

„А вже ж. Завтра виступаємо з Гірок“.

Войнаровський скривився. „Завтра?“

„А тиж хотів коли? Нам то у Гірках гаразд, але як ім у Батурині?“

„Батурин вірний Вашій Милости“.

„Котрий же тоді город вірний буде, як не Батурин! Та не забуваймо, Андрію, хто його облягає. Меншіков і Шереметієв. Цеж хитреці! З того боку Чечель і Кенігзен їм не рівня. Це хоробрі вояки, а тамті вихованці царські. О долю Батурина боюся“.

„Він ще не впав“.

„Це я й без тебе знаю, бо коли впав би, то Москалі не відмовили би собі радості, щоби нас сповістити. Можна подумати, як погано вплинула би така вість на настрій нашого війська. Батурин ще держиться, так, але.....“ і гетьман зітхнув турботно. „Твердиня як скриня, коваль замкне, а слюсар відчинить. Нема такої твердині, щоб ворог до неї підступом і зрадою не ввійшов“.

„У Батурині зрадників немає“.

Зрада, як гадина, під камінням кублиться. Знечевя підповізне до тебе і вжалить. Один зрадник сто тисяч вірних знівечить“.

Замовкли. Під вікнами королівський блазень грав на скрипці сарабанду. Гетьман слухав хвилину. „Щасливий. Має свою пісоньку і грає її на всілякі лади“.

А подумавши додав. „Кождий з нас свою ~~пісеньку~~ має..... Сарабанда..... Король Карло тільки припадку боїться, а я — припадку і зради. Цеї останньої більше

ніж чого. Коли то ми, Андрію, перестанемо боятися зради?“

Войнаровський не відповів нічого. Гетьман на-крив чоло рукою. Мабуть пригадав собі всі ті історичні моменти, коли зрада нівечила що найкращі наші почини. З тих гадок вирвав його Чуйкевич. Прибіг з на-глою вісткою, що в таборі трівога.

„З якого приводу?“ — спитав гетьман.

„Ще не просліджено“.

„А все ж таки“....

„Богато Шведів приходить до нашого тaborу“.

„Шведи не бунтарі“.

„Але знеможені сильно,—обносилися і знебулися,— відморожені руки й ноги, уши й носи їм відлітають“.

„На війні і голови летять“.

„Шведські вояки страшать наших козаків, що король Карло неможливого від своїх людей у походах вимагає“.

„Для доброго вояка нічого неможливого нема“.

„Наших Москалі бунтують“.

„Де вони?“

„До вартових підходять“.

„Не допускати. Стрілять!“

„Попів та черців підсилають, а якже до духовників осіб стріляти?“

Гетьман згірдливо всміхнувся. „Мабуть за мало церков побудував Мазепа і не щедрою рукою гроші на монастирі сипав. А може царський страх від господнього сильніший“.

Піднявся з фотелю і махнув рукою. „Подати мені сивого коня. Поїдемо в табор!“

„А охорона? — спитав Чуйкевич.

„Сотник Мручко з своїм відділом поїде. Він учора гарно списався“.

Чуйкевич вискочив з двора, щоб сповнити приказ.

Гетьман повалився назад у фотель.

Королівський блазень все ще ходив попід вікна, вигравуючи свою сарабанду. Звуки, як шпильки вискачували зі скрипки і замерзали в повітрі. Останній пропскрипів фальшиво.

Гетьман скривився. „Скрізь фальш. Богато фальшу на світі..... Бунтуються. Чого ж то їм заманулося? Втікати? А неважек я їх тримаю? Хай ідуть до царя, до Саса, до самого чорта. Я біля Карла остану до кінця“.

„Останемо“, — доповів глухо Войнаровський.

„Гадаєш, вони того непевного кінця бояться? Куди там! Знаю я своїх людей. Козак ні бою ні смерти не жахається, а бунтується тому, бо бунт це їх altera natura. Степовий народ, а степ безнастенно шумить і хвилює. Степ, це не задумані фйорди. Боюсь, що не легко буде звести їх нам до купи“.

„Це вже й тепер видно“.

„А чим дальше в ліс, тим більше дерев. Як прийдеться харчі й підводи вибирати, то що лише тоді зашумить наш народ. Цареві давав, а нам не схоче, бо не бачить, де чужий а де свій. Двацять літ я на свічнику стояв, а люди все таки мене не знають. Але присилую я їх знати, — о присилую! Раз воно статися мусить“.

Бахову сарабанду заглушив голос трубки.

Гетьман схопився. Небіж поміг йому вдягнутись в теплу, лисячу шубу з великим соболевим ковніром, подав шапку з червоним верхом. Гетьман вийшов на ганок, збіг по кам'яних сходах і допав свого улюблена коня.

Над ним замаяв бунчук з золотою короною, заграла сурма, і невеличкий відділ пустився з Гірок на північ, де на полях між двома селами стояв козацький, на швидку складений табор.

IX.

Дорога була недалека. Не цілої пів години їади. Сурмач з двома козаками поскакав уперед. Трубкою давав знак, щоб прохожі і проїжжі вступалися з дороги. Гетьман поспішав. В його душі кипіло. Бачив важкий історичний момент, на який зважився, витративши на підготовлення так богато часу й праці, і отсе тепер ізза безнастяної коверзи, ізза тієї шарпанини, до якої привикли люди, всьо рвалося, псувалося, розліталося, як цей діявольський віз, котрого колеса кожде в інший бік вертиться. Злість підступала до серця. Счинити наглий суд, винних покарати на горло, — страхом, якщо не можна добротою приневолити людей, щоб послухали приказу моменту. Моменту, не його! Але чим ближче підіздив до табору, тим менше тієї злости лишалося у серці і гетьман не перший і не останній раз у життю нарікав на свою благість. Не вмів бути жорстоким, як Петро, а навіть, як іноді король Карло вмів бути жорстоким.

Гетьман здалеку вдивлявся у табор, обставлений на козацький лад возами і санями, що повязані були з собою дишлями, ланцами і всякого рода мотуззям. Над возами порозписано полотна і шкури, щоб захиститися від вітру, який віяв з півночі. За трьома обручами отсих возів та саней, як купи кертовиння, торчали на майдані землянки. Між землянками горіли огнища, а кругом них стояли і лежали козаки, пили, реготалися, грали в кости. До табору підоходили Шведи, цікаві побачити зблизька своїх союзників. Шведів не важко було пізнати по синіх

каптанах з червоними відлогами і по блискучих гузинках та шкуратяних штанах. Вбрания це було сильно припинщене, але вони все таки не зважаючи на всю свою вбогість, тримали себе гордо. Між ними і козаками вивяzuвалася обмінна торгівля. Одні других не розуміли. Говорили пальцями, рухами, очима. Козаки своїм звичаєм насміхалися з чужинців, які людської мови не вміли.... „Говори до нього, коли він Швед“, — казали. Здалеку нічого трівожного не помічалося. Козаки побачивши гетьмана, розступалися і здоровили його. Деякі шалками підкидали в гору і вигукували: „Слава!“ Як звичайно. Що лиш посередині табору, кругом якоїс повітки, перенесеної сюди з недалекого села, над якою на високій жердці маяла біла плахта, панував незвичайний рух. Кількох промовців вигукувало щось до товпи, товпа хвилювалася і ревіла як море.

„До долу з ним!“

„Матері його ковінька!“

„Один дурний писав, а другий дурень читає. Досить воловодили нами. Гетьте, чортові сини! Не цікаві вашого слова“.

„Гетьман кебетний чоловік“.

„Кебетний і квапливий, але до Шведа“.

„І до спідниць“.

„Ласосохлист!“

Здалеку годі було доглупатися, у чому річ.

З поодиноких слів, що їх заносив вітер від тієї повітки, виходило, що про гетьмана мова. Мабуть одні обстоювали за ним, а другі обвинувачували його, що козаків до Лютра запровадив.

Раз одні брали верх, то знову другі, залежно від успіху промовців. Як котрому повелось щось дотепного повісти, так слухачі ставали по його боці : за те бесід-

ника, що їх не вдоволив, силоміць стягали з колодки і подавали собі з рук до рук, не зважаючи на те, чи старий він був, чи молодик, старшина, чи звичайний козак. Табор перетворився у вічевий майдан. Настрої з кожною хвилиною мінялися. „Курзу — верзу, Москаля везу!“ — гукав якийсь підстаркуватий козак до промовця, що обстоював за гетьманом: „Ага — поведе тебе у карвасар, вір йому!“ „Тобі вірити, правда?“ — відгризався промовець. „У тебе товсте пузо, та за те в голові пусто!“

„А в тебе як в опудала п'ика і сам ти худий, як тика“.

„Курополох ти, не козак“.

„Курополох?!“ — і скочили до себе.

Обом товариші поспішали в підмогу. Лилася кров, літали жмутки волосся, товпа клекотіла, як на триніжку саган. Гетьманський сурмач сурмив, аж йому очі з лоба лізли. Та його ніби й не чули. Це вже не товпа була, а прямо ковбаня якась, повна безтаменної злости і гнилої злоби, у якій до решти пропадають останки здорової гадки.

Сотник Мручко не втерпів. Висунувся своїм степовим, худим конем уперед.

„Тю на ваші голови кострубаті“, — гукнув. „Дейнеки окаянні! Рейментаря своєго не бачите, сліпаки вам позаступало, чи що?!“ — і шаблею плазував на право її ліво. „Комишники нечумазнії, відъмаки Богу противнії, горлаї мерзотнії, лизнями як баби мазалками махаєте, а до шаблі вас нема. Ну, чого дивишся на мене, як теля на мальовані ворота? Настрашуся такого лицаря, гадаеш? Та в тебе ще заїди молочні, замісць вуса, а ти вже до ради стаєш, як собака зпоза плота на свого гетьмана брешеш. Геть мені з дороги, бо черепи не ваші!“

Не знати, чи перед тими словами, чи перед Мруч-

ковою шаблею, товпа подалася, робилася вулиця на стільки широка, що гетьман зі своїм відділом міг підіхнати у саме вогнище бунту.

„Дорогоу ясновельможному, дорогу!“ — гукали підбадьорені Мручком гетьманські поїжджане.

Дехто подавався, другі тупцювали на місці, буцім то їм годі поступитися в глоті.

Гетьманський відділ застрягав, як мухи в мазі.

Гетьман повернув конем, сурмач засурмив, товпа захиталася і стала. „Гетьман балакає“, почулося кругом. „Тихо там, спокій, мовчіть бо! Гетьман балакає!“

Гетьман з коня на чотири сторони світа поклонився.

„Панове товариство на чорну раду зійшлися?“, — почав голосом грімким, але спокійним. „А мене не сповістили, хоч я теж козак. Не годиться старих звичаїв нехтувати“.

Козаки слухали, понуривши голови до долу. Не сміли глянути в очі, з котрих сипалися іскри.

„По звичаям предків наших у поході мусить бути лад. Не пора тоді на збориця і на наради, не пора на бенкети і на бешкети. І поки я цею булавою правлю, безладдя не допущу“.

Гетьманський голос набірав сили грому.

„Виновників нинішнього бешкету покараю.

„Невжеж ви хочете, щоб я дві шибениці возив з собою, одну для тих, що горівкою торгують, а другу, що заколот чинять? Хотів я поводитися з вами, як батько з дітьми, а ви приневолюєте мене бути над вами суддею“.

Ніхто не відізвався ні словом. Товпа більшала і — мовкла.

„Невжеж я вас насильно перевіз за Десну? Не обіцялися ви витрівати при мені, добувачи батьківщині нашій слави й волі? Якже вам не сором являтися перед

Шведом такими, як ви є, горлями, бешкетниками, п'яницями. Дивіться, вони із заморських країв прибули, роками цілыми терплять горе й злидні походного життя, і не бунтуються. А ви днів кілька, як зі своїх столонок вийшли, і шумите. Погано ви собі починаєте, панове товариство, погано! Не тільки мою сиву голову зневажаєте, але й своє ім'я козацьке. Батьки ваші у гробах перевертаються, бачучи безтіменність вашу. Дальше так годі. Розрухи такої не стерплю. Я за вас перед Богом і перед майбутністю нашою рахунок здати мушу. Кажіть, чого вам треба, яку кривду терпите під регіментом моїм?“

Гетьман озирнувся кругом. Побачив тільки море похилених голов, в шапках і без шапок.

„Труси, курополохи, заячесердні!“ — гукнув. „Віч на віч зі мною стати боїтесь, а поза очі лихословите мене. За що? Що послухав слізного прохання батьків і братів ваших на повсякчасні ворожі утиски і проти того ворога в поле вас проваджу? Не покинув же я достатків своїх, не жертвую здоровлям своїм і життям? Для кого ж я це роблю, як не для спільноти нашої справи, кажіть“.

Ніхто не важився відповісти, тільки вітер лопотів брудною плахтою на довгому дрючку.

„Отсе ваш прapor, без барви, так як і ви. Зняти мені ганчірку отсю, бо сором дивитися на таку нечесті!“

Кілько руці зірвали плахту з дрючка, дерли, розривали її на шматки.

„А тепер питаю вас востаннє, чи хочете оставатися зі мною, чи йти геть? Більше питати вас не стану, бо не на іграшки ми тут прийшли. Хто скорші вірить підшептам ворожим, ніж мені, хай забігається відсіль. За бешкетниками і за трусами гідкими плакати я не стану.

Для України, безталанної, опущеної і зрадженої своїми невдячними синами, збережу останні мої слізози. Та не діждете ви того, щоб почули ридання мое. Скоріше проклін пішлю за вами, проклін батька на голови безпутніх синів... Чого ж ви мовчите? Чом не поспішаєтесь до царської руки, яка вас ласками своїми обсипле, вимордувавши впереді батьків і сестер ваших? Виходіть невдоволені регіментом моїм!"

Гетьман ждав, дивився кругом, але не виступив ніхто.

„Так тоді залишаєтесь під булавою моею?"

„Залишаємося!" — загуло кругом, — залишаємося!"

„А тепер знайте, що я не залишуся з вами, поки не виявлять себе ті, що заколот у мойому таборі чинять. Привідці розрухи мусять понести заслужену кару, і поки воно не станеться, табору з місця не двигну. Шведи завтра ранком виходять, а ми лишимося, дожидаючи суду Господнього".

Гетьман скінчив. Хвилина мовчанки, а тоді шум як у лісі, коли на нього буря налетить. „Признавайся, виходи, сякий — такий сину!"

Штовхали, приставали до себе, тягалися, поки кількох не висунулося вперед.

Промова старого гетьмана ніколи не розминалася з своєю ціллю, а погроза, що Шведи підуть, а козаки залишаться на загибель, на бій з собою і з Москальями, навіть пяних проторезила.

Виновники мовчки стояли перед білим гетьманським конем. Гетьман довго дивився на них. „Лицарі!" промовив і похитав головою. „І чи не сором вам? Рішатися доля країни, а ви знімаєте бешкет. Відпинайтe шаблі, бо ви не гідні їх носити!"

Мовчки сповнили приказ. „Пістолі, якщо не пропили їх, віддайте теж!“

І цей приказ сповнено без супротивлення. „Під варту їх! Гадаєте на паль вас посаджу, колесувати стану? Ні. Це я цареві оставлю. Він до того мистець. Ваша кара безоружно за табором іти і бездільно дивитися, як брати ваші будуть боротися за вас, поки совість ваша не відізветься і, поки навколошках благати мене не піchnете, щоб зняти з вас той сором великий. Геть мені з очей!“

Вартові відвели виновників у село, до замкової вязниці.

Гетьман махнув шапкою на чотири сторони світа. Вже рушив був поводами, аж пригадав собі тих пяних, що їх стрічав у таборі.

..На драбини з ними і в село, щоб не замерзли на ногі. Нехай бачить сільський народ, як запиваються його оборонці — лицарі не меча, тільки чарки. А завтра, щоб ви це знали, пяних я на санях везти прикажу, як мерців на позорище своїм і Шведам. Най бачать, з якою то армією мусить гетьман Мазепа добувати волю України. Сором на голови ваші!“

Повернув конем і виїхав з тaborу.

Козаки спокійно розходилися по своїм полкам і сотням. Горіли вогнища. На землю спускалася ніч зимна і темна, без місяця і зір.

X.

Мручко стиснув острогами свого коня і почвалав вперед. Іхав перед гетьманом на кид татарської стріли.

„Спішно нашому сотникові до Векли“ — завважав жартуючи гетьман. Тільки не засиджуйтесь там довго, панове“, додав, повертаючись до сотенних старшин, „бо завтра виступаємо в похід. Векла Веклою, а війна війною. Двом богам годі служити“.

Котрийсь, осмілений добротливістю гетьмана радив, щоб Веклу разом з дівчатами з собою забрати. Такої доброї хазяйки і таких гарних дівчат жаль на чужі руки лишати.

„Годі, панове“, — відповів гетьман. — „З нами і так старшинського жіноцтва забогато. Король не любить жінок“.

„Видно, на свою не наскочив“.

„Мабуть і королі не знають, що добре“.

Жартували, не прочуваючи лиха. Хтось молодого сотенного осавула згадав. „Ось тому вже й Векла не мила“, — казали.

„Чому ж бо то?“ — питався гетьман.

„Бо його дівчину, тую вихрестку, що в Векли жила, вчора в Імжицького пасіці Москалі поранили“.

„А звідки ж вона там узялася?“, — питався гетьман. І йому росказали цілу пригоду.

Покликав осавула до свого боку.

„Заманулося тобі, козаче, кохання в час війни?“, — промовив ласково, ніби рукою по серці погладив

„Не шукав, Ваша Милосте, саме прийшло“.

„Воно звичайно некликане приходить і хоч женеш, не йде. Так ти в розпуку не вдавайся. Суджене, не розгужене“.

Балакали, не прочуваючи лиха. Аж тут Мручка, ніби оси вжалили. Став у стременах, глянув наперед себе, а тоді коня острогами попер і зник у вечірній темряві. За хвилину вернув забентежений до гетьмана.

„Милосте Ваша, сідайте на моєго коня! — просив, ніби приказував. Гетьман здивовано глянув на нього. „Благо! Милість Вашу!“ — наглив Мручко. „Негайно!“

Гетьман подумав хвилину:

„За вчоращню твою послугу послухаю тебе“, — відповів, пересідаючи на сотникового карого, невеличкого, але дуже шпаркого коня.

Сотник на гетьманового сивого скочив.

„Бунчук наді мною!“ — гукнув, „Осавул біля мене. Половина козаків за мною, друга половина з ясновельможним у ярок, а з ярку ліворуч у Гірки пробирається! Спішись!“

Ніхто не питався, як і чому? Не було часу на такі питання. Всякий вірив, що старий сотник гаразд діло обдумав і нікому навіть на гадку не прийшло, яким це чином він гетьманським конвоєм нараз став заправляти.

Білий гетьманський кінь поскакав зі своїм новим їздцем, над котрим маяв бунчук з золотою короною. Гетьман на Мручковім повернув у ярок.

Та ще він і сто кроків не віхав, як на шляху, котрим почвалав Мручко, почулася пальба.

Що лиш тепер зрозумів гетьман, у чому діло.

Сотник, щоб ратувати його, себе наразив на згубу. Москалі побачивши з засідки білого коня під гетьманським бунчуком, візьмуть сотника за Мазепу і цілою

силою кинуться на нього, а гетьманові хіба з бічною сторожею зустрінутись прийдеться.

Гетьманові на тую гадку, так якось дивно зробилося на душі, так ніби жалісно й любо, що він і про нищівшю ребелію в таборі забув. От є ще й між козаками такі, що ради загального добра життя своє повсякчасно в жертву принести готові.

І хтож це такий? Звичайний собі сотник, яких сотки. Сміховитий балакун, старий весельчак, а гляди, до чого він спосібний!!.

Та якраз тому не хотілося гетьманові приняти Мручикової жертви безвідплатно, не хотілося такого хороброго козака лишати на поталу судьби.

„За мною!“ — гукнув, торкаючи острогами коня.

Пів сотні козаків пустилося за ним, збиваючи на полях снігову куряву, що ніби велетенський вуж покотилася навпрашки до шляху, в напрямі, де лунали стріли. Здалеку чути було що раз то сильнішу пальбу і що раз голосніші крики. Людські голоси мішалися з іржанням коней, з виском і стонами. Ще хвилина, і весь той боєвий гук приник перед могутнім голосом Мручка. „Лаполизники антихристові“, — гукав, — „аммуни гемонськії, навчу я вас на почет Гетьманський нападати, харцизяки кровопийнії. Ясновельможного захопили, а чортової матери не ласка !“

Кулі перестали свистати, мабуть до рукопашного бою прийшло.

Тут козаки були митцями, а Мручко перший з усіх. Він одним махом шаблюки голову волові стинав, а втомивши праву, до лівої руки шаблю так мітко перекидав, що годі було й помітити ту штуку. Куля і найхоробрійшого влучить і трупом покладе, тому то козаки краще почували себе в бою на біле оружжя.

Гетьман довіряв старому козакові, а все ж таки спішив йому в підмогу. Мручковий кінь черевом снігу доторкався, — птахом летів.

Хоч вітер сипав їздцям снігом в очі, ніби їх спинити хотів, гетьман добре тримав дорогу. Вискочив на шлях якраз кроків може сто за Москалями, щоби їх ухопити в два огні. Москали всеціло заняті були боротьбою з Мручком і його козаками. Ні раз не сумнівалися, що гетьман буде їх, бо хоч як він хоробро бився і як лаявся сердито, а все ж таки перевага за ними. Та ще яка! Не один з царських райтарів усміхався вже до тієї нагороди, якою помилув їх цар, коли приведуть йому „гетьмана ізмінника“, бо ні кому з них навіть на гадку не прийшло, що не з Мазепою, а тільки з одним із його численних сотників мають діло. А щоб гетьман у цю хвилину заходив їм на зади, цього вже таки ніхто передбачити не міг би.

А воно так і сталося.

Як буря налетів на Москву гетьманський віddіл.

Розгін, з яким козаки вдарили на ворога, нечайність удару і його свіжа сила захитали райтарами царя. Страстили голову, і відлетіла від них охота до дальшої борні. „Мазепа чарівник, Мазепа характерник! Його куля не береться“, — от що кожному приходило тоді на гадку. „Хто в Бога вірує, спасайся!“, радив їм внутрішній голос і вони хотіли послухати його. Вихоплювалися з кліщів, вискачували з боєвого каре, як вовки із западні і тікали в поле. Козаки доганяли їх, як не кіньми, так кулями з пістолів і з рушниць. Мручко з одного, а гетьман з другого боку залізними обручами стискали московський підїзд, рубали й нівечили його до останка. Коні з кіньми кусалися, люди людей стягали з сідел,

давили, стискали, торопчили кости. „Козолупи, шкуродери, харцизяки!“ — скаженів Мручко.

„Стерва ваші на локшину посічу собакам на байрам. Ясновельможного заманулося вам. Як я тебе прошиплю, то тобі ясно зробиться в очах!“

Москалі відповідали проклонами, зойками, передсмертним харчинням. Коні позбавлені їздців, порубані, криваві, вихоплювалися з глоти й летіли навмання по білих полях, як видива страхітного сну. Несамовите, жахливе іржання відбивалося далекою луною, збільшуючи грозу боєвої картини.

Недобитки слізно благали пощади. Мручко боявся підступу і не щадив нікого, навіть себе. Весь був облітий потом. Сорочка прилипала до тіла і до ран. Очі запливали кровю. Шаблею, як пером по папері, по спинах і по карках ворожих писав, смертельні присуди підписував. Аж, не стрічаючи відпору, гукнув: „Шабаш! Хто жити хоче, з коня злази і фузію складай!“

Два рази не потрібував казати. Обезоруженим вязали руки, коней за вуздечки счіплювали до купи і відділ двигнувся вперед.

Побачивши гетьмана, Мручко пополотнів.

„Милосте Ваша, а цеж що?“ — крикнув не своїм голосом.

„Те, що бачиш“, — відповів гетьман, — „і те, що мусіло бути“, — і стиснув сотника за руку.

„Спасибі тобі, старий друже“, — прошепотів, зазираючи йому в очі. Більше слів підібрести не міг, бо зворушенний був сильно і спрацьований несподіваним боєм.

І Мручко хвилювався. „Як можна було свою достойну особу виставляти на таку небезпеку?“

„А вже можна, щоб гетьман був менше хоробрий від сотника свого?“

„Сотників як собак, а Ваша Милість один і другого не буде“, — відповів Мручко. „І колиб так яка глупа куля, або московська шабля... і що тоді? Боже ти мій!“ аж за голову взявся.

„Заспокійся пане сотнику. Мазепи куля не візьметься“, — відповів самопевно гетьман. Хвилину їхали мовчки. Нараз Мазепа спинив свого коня.

„Старі ми вояки, а іноді, щось таке робимо мов молодики“.

„Щож такого?“

Між табором і мосю кватирою не завели ми звязків. Учиться чоловік не до старости, а до гробової дошки. Треба нам більше оберегатися від ворогів“.

„Дійсно, стереженого Бог стереже“.

Нараз Мручко пригадав собі щось. „А дяж мій осавул?“ — гукнув.

„Де сотенний осавул?“ — залунало кругом.
Сотенного осавула не було.

Мручко десяток людей на боєвище піslав шукати, Раненого, чи мертвого, щоб доставили.

Вернули з нічим.

„Значиться, пропав козак. А гарний був і вірний. Учора я дівчину його лишив, а нині його позбувся. Безталанні якіс!“

Зняв шапку і перехрестився. „Якщо погиб, найз Богом спочиває. Та не забудь, що він голову поклав за гетьмана. Коли ж вороги живим забрали, хай його Мати Божа своїм покровом обтулить, а нам дай Боже, щоб ми його відбили. Досвіта, заки рушимо в дорогу, трупів похоронити треба“.

„Треба“ — притакнув гетьман, дивуючись, як нараз відмінився Мручко.

„Алеж ти, сотнику, здорово лаєшся“, — пригадав собі.

„Лекше рукам, як губа не дармую“, — відповів сотник, торкаючи гетьманського коня.

— — — — — Над Гірками стояла заграва. Чути було гук зі шведського табору.

„У Веклиній хаті світиться“, — сказав сотник і підкрив вуса.

„Векла на тебе з вечерею жде“.

„Гадають Ваша Милість, що я до юбок такий то скорий? Було колись. До товариства тягне мене тепер, не до жінок... Але чи не пора, Милосте Ваша, обмінятись нам кіньми. Досить мені гетьмана вдавати“, — і хотів злазити, але гетьман здергав його за руку. „Не поспішайся. Ще час!“

„Якже так? Візджаємо в село“.

„Не шкодить. Такий сотник як Мручко і гетьманського сідла достоєн“.

Мручко не зрозумів.

„Якже це воно?“

„А так, що мій кінь лишиться за тобою, на спомин нинішньої пригоди“.

„Ваша Милість жартують собі з мене. Я — і гетьманський кінь? Таж він сміяв би ся з мене“.

„Якщо мій сивий не дурень, то сміятися не буде. Заміна нечести йому не зробить. Бери його разом зі збурує і хай він тебе щасливо занесе крізь боєвища до твоєї хати“.

— — — — — Сотник припав до гетьманської руки.

XI.

День 10. листопада лініво піднімався зі сну. Нерадо й неквапно скидав з себе покривало молочної імлі. Мокре зимно, як ховзька студена слизь, пхалося в чоботи, вдиралося за пазуху, залазило в душу.

Людям з ротів, а коням зі шкури бухала пара, як дими. І люди й коні нерадо кидали свої стоянки в Гірках і кругом їх. Раднійше перезимували би тут, бо зима заповідалася не яка будь. Цибуля і чісник сиділи цього літа дуже глибоко в землі, що було познаково великих морозів. Волос на худобі був густійший і довший, як звичайно, ніби звірина заєдалегідь вбіралася теплійше.

Птахи круजжяли близь людських осель, а вовки навіть у днину підходили під самі села. Старі козаки, що з природи вміли читати як із великої книги життя, заповідали такі морози, яких ще світ не бачив. Радили не пускатися в похід, лише окублитися в таборі, та обзапастись харчами й дровами, бо люта зима від найзавзятійшого ворога грізніша. Теж саме казали і знахорі та ворожбіти, що ніби гайвороння снувалися за військом. І як гайвороння не відженеш пугою, бо воно злопотить крилами, закряче, а за хвилю знову на вози паде, так і з тими знахарями й ворожками годі було дійти до ладу. Даром полковники приказували козакам гнати їх від себе. Вони, як тільки військо розтаборилося, хочби й на короткий постій, з'являлися біля вогнищ ніби сонні привиди, і непрошенні починали свої діявольські куншти. А найгірше, що всі чомуусьто дуже таємно й незрозуміло висловлювалися, ніби цілої правди сказати не хотіли.

Чи з води, з вугля, із зерен, з карт, або з рук ворожили, вривали нараз своє віщування і затулюючи очі, або знімаючи їх на мутне, замрачене небо шептали: „Боже змилосердися над нами!“

Козаки були невиспані, бо в ночі з 9. на 10. мало хто й клався. Одно, що лаштувалися в похід, а друге, що ворожбам осьтим не було кінця. Деякі сотники, вертаючи від Векли з прощання, заходили до своїх сотень і проганяли прислужників чорта, грозячи, що гетьман велить їх палити на кострах, як відъом і відъмаків. Але й це не богато на що здалося, хіба, що кількох царських шпигів, поперебираних за старців, розобличили і покарали на місці. Але це ще гірше настроювало табор, ще грізніше і непевніше робилося в ньому. Козаки почували себе, ніби гиляки відрубані від рідного пnia і ніби пяте колесо в тому возі, на якому сидів король Карло. Це й бентежило Мазепиних людей, що не знали вони, куди їх гетьман провадить, розуміючи тільки те, що не до царя, а проти нього.

Всі прикмети вказували на те, що знову переходитимуть Десну, а такі переходи вважали вони недоладними, бо коли раз переправилися, то чого ж тоді вертати?

Нікому й на гадку не приходило, що воякові треба слухати приказів свого вожда, хоч шведські вояки давали нашим чудовий примір такого послуху.

Аж ранком дня 10 листопада заграли сурми, вдарили тулумбаси, сотенні старшини вискочили із своїх кватир лаштувати свої сотні, а тоді й полкове начальство стало сотні порядкувати в полки й готовити в похід.

Цілі Гірки й дооколичні села вилягли із своїх хат, діти вилазили на плоти як воробці, жінки підпирали собою ворота і хитали головами: „Куди ж ви, соколи наші, відлітаєте від нас?“

„У вирій, матусю, у вирій“.

„Та чого ж ви так забарилися з тим відлетом аж до зими?“

„Бо жаль було розставатися з вами“.

„Ой жалюж ти наш! На кого ж ви нас, сиріт безсталанних оставляєте?“

„На ласку божу, матусю, на провидіння Його.....“

І скрипіли ворота, ніби їх вони плакали за козаками. А старі діди з люльками в ротах, обтулюючися кожухами, підкручували сивий вус.

„Не так то ми виступали колись. Де-де-де! За Виговським під Конотопи народ лавою пер, а що за старого Хмеля — Боже ти мій!“

„Та що ви батьку теперішні часи до колишніх рівняєте — де-де-де!“

„Правда....“

І мовкли, сумно дивуючися, як то мало тепер війська біля гетьмана остало. Гей колиб так пів копи літ з їх похилених плечей зняти!... Колиб так!

А дівчата, ті вже за слізми їх світа божого не бачили. Коротко зналися, а прощаються може на віки. Підуть свої, а нахлинуть вороги. Свій як не заплаче, так хоч і скривиться, а чужому твої сліззи, рівно що глухомуму музика.

„Ta чого ти, дівко, ревеш“, приговорював козак до своєї. „Сорока з плота, а десять на пліт. На вас все охотники знайдуться“.

„Але які?... Я московських зателепів не хочу“...., і ридала як за покійником.

Якийсь не старий ще, але вже товстолезний козар-люга у вітром підшитій свитині майталасився на сухоребру шкапину і підспівував скрипливим голосом:

Колиб не та горілиця,
Не тая сивуха,
Не позбувся я так скоро
Своєго кожуха!

„Потерпи, літо за плечима“ — потішав його товариш.

„Прийде літо, буде розмаіто“, — відповів той.

А Мручко на свою сотню гукав невпинно: „Поспівалися як белі, позгривалися як турецькі святі і, воюй же тут з такою армією! А псиб вам марша грали, скотарі перекопськії, грубники саратськії, аргатами черкесськії, суньтесь уже раз в тії кульбаки, бо терпцю чесному ко-закові нестає дивитися на таких мамулів!“

Сурми грали чим раз зичніше: „В похід! У похід!“

Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти.
Гей що малих витоптала, старих порубала,
Та ще наша Україна во вік не пропала.
Та ще наша Україна не пропаде й нині,
Хоч її пошматували на дві половині.
А що одна половина Москалям кориться,
А що друга, ніби чайка над дітками веться.
Повій вітре, повій буйний з великого лугу
Москалеві на погибіль, а нам на потугу... Гей!

Сумним гомоном відбивалася пісня Мручкової сотні від білих стін грецьких загород.

Та ще одна сотня не проспівала своєї, як друга починала веселої:

Ой іхав, іхав, іхав,
Чом до мене не заїхав;
В мене сіни, в мене хата,
В мене курка пелехата.

Перед хатою калюжа,
Бо робити я недужа;
Якби скрипки і цимбали
Тоб то ніжки поскакали...

Ой !

Перед господою Векли стояли дві дівчині, гарні як мальовані. Сама Векла крізь вікно визирала, чорнобрива, повновида, але не всміхнена, а сумовита. Побачивши знайомих сотників, вискочила на ворота з розструханом старого меду, дівчата принесли чарки, сповняли їх огнистим пивом і знайомим на коня підносили: „На потугу вам, панове!“ — кликала Векла, „щоб рука в бою не обімліла“.

„Спасибі. Оставайтесь з Богом, не поминайте злом!“

Нараз одна з дівчат захиталася, замахала руками, як крилами підстрілена птаха, пустила чарку і повалилася коміть головою на поріг.

Векла кинулася до неї, — сотники наздогоняли своїх сотень.

На вигоні козацькі полки задержалися.

Наблизялися Шведи, котрих треба було пустити наперед, вониж гості!

Здалеку чути було ритмічний стук підков і глухий тупіт чобіт, далекий туркіт коліс і скрип повозів по всовганім снігу.

Все те зливалося у многозвучний шум і галасливий гук, ніби надкочувалася повінь, або надлітав гураган.

Козацькі полки порядкувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед Шведами безладною кутою і зброящем людським, несвідомим військового строю. Не легко приходилося старшинам вдержати лад, бо всякий

рад був висунутися наперед, не так тому, щоб себе показати, як більше, щоб приглянутися тій чужесторонній армії, що вкрилися славою богатъох побід, а тепер поспішала на останню розправу зі своїм найбільшим і найгрізнійшим ворогом, з царем — антихристом.

Терен був дещо спадистий до ріки, тому то й можна було сподіватися, що не лиш чолові відділи, але й дальші гурти побачать гаразд славного короля Карла і його хоробре лицарство. Козацькі полковники подавали останні прикази своїм осавулам. Ті скакали на баских конях до сотень, грімким голосом переповідали сотенним старшинам волю начальників і спішно вертали до своїх місць.

Козаки хвилювалися.

„Чого майталасиця, гевале гемонський? Шведа не бачив? Гадаєш у нього очі поздовж, а ніс напоперек? Такий чоловік як ти, лиш мудріший. Стій!“ — вигукував якийсь сварливий сотник на своїх козаків. А йому відповідали, але так, щоб, хорони Господи, не вчув, бо сварливий як баба з Лисої гори: „А чому сам не стоїш, лиш вертишся як тріска в ополонці? Приказував би лиш, а ти слухай!“

„Вони тільки й знають, що приказувати“.

„Старшини! А ми що? Чорняки. Наше діло слухати і йти, куди тебе заведуть“.

„Заведуть вони нас, як чорт пяного в комиш“....

Гетьман на самім переді сидів на буланому коні, на молодому й незвичному ще до походів. Він нетерпеливо передньою ніжкою заморозь розгрібував, гриз зимне вудило, гостроверхими ушками стриг, роздував храни і малу головку раз-у-раз повертає у той бік, звідкіля надходив шум. Може гадав собі, що це ворог набли-

жається і що за хвилину пічнеться бій, і тому нерувався.

Несвідомий кінь як козак - молодик, що пороху не нюхав. І хоче бою і боїться його.

Гетьман гладив свого буланого „Мишака“, білою, дивно малою рукою, без рукавиці, хоч мороз був кріпкий. Іней кучерявився по людях і на конях, на кождій вітці у садах і на кождій билинці придорожнього бодячча, на бровах і вусах, на шапках і қовнірах, навіть на вістрях списів і на дулах мушкетів.

Затиралися різкі лінії рисунку, і цілий образ, великий і небуденний, набірав якоєсь казкової розливистоти.

Гетьман мав на собі соболеву шубу, криту сталевої краски оксамитом і таку саму шапку, без пер і без усяких самоцвітних прикрас. І тонка злегка закривлена шабля при гетьманському боці не блестіла ні червоними рубінами, ні зеленими ізмарагдами, гетьман відбивав від свого окруження не пишнішим і дорожчим убором, а якраз тими сірими колірами, що так помітно підчеркували вроджену йому достойність.

Висунений на кілька кроків перед генеральних старшин, сидів він на своєму Мишаку так певно й гордо, начеб за ним не останки вірних полків стояли, не три-четири, а сотки тисяч у похід виступали.

За гетьманом, мов у землю врітий, його небіж Войнаровський на карім валасі, а біля Войнаровського Орлик на гнідім з білою зіркою коні.

І вони за приміром гетьмана не вбралися святочно, лиш по походному і не цікавість малювалася у їхніх очах, а почуття відповідальнosti, котрої хоч частину радіб були перебрати з гетьмана на себе.

Що лиш за ними гурт полковників у пишних шубах,

прибраних золотими гузиками й широкими золотистими петлями, з шаблями так високої ціни, що за деяку можна було купити арабського коня зі збруєю, тідною хочби й пануючого принца.

Миргородський полковник, Данило Апостол, розіпняв свою шубу, бо казав, що йому горяче і на його груди блис срібний, данцігської роботи панцир. Він підкручував свій химерно закарлючений вус, ніби щось намотував на нього, а одним оком хитро підморгував на свого сусіда Ломиковського. Але цей насупив брови й не відморгував, а глядів перед себе кудись далеко, у невідоме.

„Чи не шукаєш, ти товаришу“, — питався Апостол, „короткої дороги до своєї небоги?“

Ломиковський глянув на нього, як чорт на попа. „Гадаєш, що всі твої вдачі? Ломиковські ніколи не втікали“.

„А Апостоли?“

„Був один, що Христа відрікся“.

Апостол не відповів нічого, бо надіхав молодий Чуйкевич на синім, степовім конiku, зі славної стаднини свого тестя у Ковалівці. Він, ніби дух зявлявся скрізь, де йшла розмова про вірність гетьманові. Казав би ти, кождої хвилини був готовий на всякого кинутися, хто тільки святотатською рукою доторкнувся би його мавстату.

Горленко, Кожухівський і Андріяш зі звичайною, людською цікавістю дожидали видовища, яке за хвилину мало зявитися їх очам, втомленим недоспаними ночами і зажуреним трівогою непевного завтра.

Теж саме здебільшого малювалося на обличчях сірого козацтва, схвильованого подіями останніх днів і стурбованого татарськими вістями про силу й подвиги

царя, який буцім то на право й на ліво побивав шведські підїди і розгромлював козацькі гурти, що від Сейму пробували передістати до гетьмана за Десну.

З бічних вулиць і шляхів сусідних сіл, як притоки до головної ріки, напливали почоти старшинських жінок, з дітьми, з родиною, і прислугою. Їх сани, повистовані килимами й пообтулювані вовчими й ведмежими шкурами переганялися, бо хтож більше й поспішався, щоб побачити славного шведського короля, як не старшинські жінки? Та за кождим разом, як тільки показалася яка нова четвірня з форесами й гайдуками, на зустріч їй скакав один із сотенних осавулів і чемно знімаючи шапку перед їх милостею, полковницею, вказував дорогу на боки, поза церкву, оподалік від війська, бо так велів ясновельможний.

У шведській армії не було жіноцтва, так тоді і в коzaцькому війську не годилося висувати його наперед.

Аж ось сто бубнів гаркнуло нараз, як сто кусливих собак на припоні, сто сурм витягнуло блискучі, жовті шиї і завило; заколисалося і замаяло сто шведських прапорів, свідків сотні побідоносних боїв і нараз втих стукіт копит і тупіт чобіт і ніби якась велика, сильна долоня здержала повінь, що пустилася була в бистрім розгоні до замерзлого ложища Десни. Високі королівські трабанти наглим, виправним рухом вихопили довгі шаблі із піхв, король зняв футряну шапку з високого чола, піdnіс очі вгору і—з тисячів грудей понеслись поважні слова шестого псальму:

„Господи, да не яростю Твоєю обличиши мене,
ніже гнівом Твоїм накажеші мене.

Да постидяться і сміяться всі врази мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі.“

Гетьман, почувши псалом, і собі зняв шапку з го-

лови. Оба вожди стояли у покорі перед вождом сил небесних, призываючи його помочі для звершення задуму свого, що переходив сили людської спроможності. Зимовий, український ранок, окутаний морозистою імлою, здивовано слухав чужомовної молитви, котрої звуки розливалися широко й далеко, геть поза Десну, до Сейму, до обложеного Меншіковим Батурина.

„Да постидяться і смятуться всі врази мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі“, — приговорив гетьман, догадуючися більше шведських слів чим розуміючи їх, і на голову покриту срібним інеєм насунув соболеву шапку.

І знову захиталися і похилилися шведські працори, оркестра заграла гучного марша і повінь людська покотилася вперед.

За своїм прибічним баталіоном, в оточенню трансвантів, між котрими не тільки ростом, але й вродою визначувався Малькум Беркман, їхав король на високім, худім, сильно здорожнім коні Аяксі, так густо вкритім барабанцями інею, що годі було сказати, якої він масті, булан, чи ясногнідай.

Король, хоч середнього росту, тримався так прямо і струнко в сідлі, що виглядав на вищого від свого оточення, а висока футряна шапка збільшувала ще його ріст. Зпід шапки на ковнір старого, мабуть батьківського футра, спливали хвилі ясної, мов із льну вичесаної перуки.

Від її хвилястих кучерів різко відтиналися королівські лица, румяні від морозу й від зворушення, котрого він ніяк не міг скрити, скільки разів являвся на чолі свогої війська.

Сині очі, що нагадували таємну глиб скандинавських фйордів, то мертвими туркусами камяніли під ви-

сокими луками темних бровів, то михтіли переливами шляхотних сафірів, то вилискували відблисками мрійливих аквамаринів. Уста його, повні й свіжі, не свідомі любовного цілунку, всміхалися усміхом молодого студента.

Канцлер Піпер, що знов короля від маленької дитини, дивився на нього, як дідусь на внука з тою великою любвою, яка є спосібна простити всі провини погривистої молодості. Дивився і ждав, коли Карло розсміється в голос і стане плескати в долоні як дитина, що перший раз побачила різдвяну ялинку.

Так було з самого початку війни, перед девяти роками, коли король Карло, стоячи на берегах Сунду, вперше побачив свою, до відпливу готову фльоту.

Але нині це вже не був тодішній, 18-літній хлопець, а муштина майже 30-літній, досвідом, трудами і почуттям відповідальності старший від своїх найстарших генералів.

Це вже не був увінчаний королівською короною пустун, котрий телятам голови шаблею відрубував і, перед котрим спокійні горожани Штокгольму, як кури перед шулікою, на сто кроків розбігалися. Це був *Carolus rex*, той самий, котрого дивне обличчя доводилося бачити не тільки на шведських, слабої проби грошах, але й у кождій, навіть у глухих горах захованій хаті, між образами святих і на файках моряків і штральсундських рибаків, і на хусточках голубооких красавиць і на тарілках, на яких шведські хазяйки подавали що найкращі страви для своїх гостей. Був це всіми зненавиджений і всіми горяче укоханий, мало того, боготворений, як ніхто й ніколи перед тим, король Карло XII.

Військо його від вродливого маршала Реншільда до останнього візника в таборі з відмороженими ногами

і десятма пальцями на руках, цілою душою ненавиділо короля за ті надлюдські труди, за рани й болі, за довголітню розлуку з жінками й дітьми, за смерть братів, і другів, але рівночасно цілим серцем любило його за розкіш побід, за забуття про старість і про неміч, за те, що сам герой героєм робив останнього із своїх чурів.

Це був „король“!

Біля нього їхав „малий прінц“, Макс Віртемберський, більше хлопчик-студент, ніж офіцер-вояка. Він не сидів у сіdlі, а стояв у сріблистих стременах, щоб показати себе більшим, ніж був. Дитячими очима, але самопевно й гордо розглядався довкола, буцім то ніхто й нікого тут більше й не бачить, лише його.

А між тим усякий глядів, коли не на самого короля, так на ґенерал-майора Маєрфельта, що ніби підсвистуючи і таким чином струшуючи іней з горішньої варги, світом і собою вдоволений, їхав на чолі славних драгунів, або на обершта Гrottгузена, з чорною ніби сажею припорошеною перукою і з лицем, подібним до довго немашеного юхту, або на маршала Реншільда гарного, як грецький бог, що зіскочив з верхів Олімпу і забіг аж над Десну.

Було дивитися на кого!

Ексцеленція Піпер, з поморщеним обличчям, як яблуко спечене на блясі, з роздутими ніздрями, як у породистого хоч заїздженого коня, не діждавшися, щоб король пlessкав у долоні, піссадив конем до майора Раєргавза, Гольштайнця, зі сивими, щітинистими вусами і, вказуючи на Реншільда питався: „Знаєте, що він собі гадає? Ні?... Так послухайте, я вам скажу: він гадає собі, що король, ви, я і всі ми тут на те тільки й виступили в похід, щоби він мав нагоду почванитися своїм

лицем, як у маркитантки, як у нашої покійної Кароліни".

Генерал Левентавпт, з темними як табака чоловічками, провадив недобитки своєї армії з під Лісної і, роздумуючи сотий раз над причинами програної битви, нюхав табаку.

Гостроносий Гермелін навіть на коні не міг усидіти спокійно. Підскакував у сіdlі, озирається, чи його віddіл посугується справно і в ряди-годи лаявся без причини.

Кватирмайстер Гілленкрок водив пальцем по гриві коневі, ніби рисував якісь, на останній кватирі початі й недорисовані пляни. Деколи тільки озирається на чуру, що їхав за ним з ящиком, повним воскових моделів усяких твердинь.

Вірний камердинер короля Карла, Гультман, скакає на старому дереші боками шляху. На кульбаці тримав перед собою щось, ніби дитину. Був це шкурою обитий ящик, а в ньому срібна умивальниця, кілька позолочуваних тарілок, кілька ложок, ножів і вилок, три чарки старої, дорогої роботи і статуетка недавно погибшої королівської собаки. Усе зі срібла. Дорогоцінностей отсих Гультман за ніяку ціну не повірив би никому. Цеж були останні признаки богатого королівського двора, остання розкіш, з якою його улюблений король не розставався. Скільки труду, прохань, а навіть сліз пішло на те, щоби їх уратувати перед тою ненажирливою машиною, що чекала низької проби шведську, теперішню монету!

Біля Гультмана бігли на залізних ретязях королівські любимці, собачки Тірк і Снусгане. Гультман на силу вдержував їх при собі, бо тії, хоч як привикли до старого слуги, а всеж таки рвалися до молодого пана, котрий нераз сам клався на долівці, щоб собак не згянати з постелі.

Рудаве від далеких пожеж небо жовкло й сіріло. Сонце ніяк не могло перебитися крізь густу опону імли. Вітер свистав тоненьким голосом якусь загадочну, ніким незрозумілу пісоньку, а поважний, чоловіколюбний пастор Рабініюс, і знаменитий походний провідник, Нікляс Гріпендіх спорили на тему, чи великий це гріх в офіцерському товаристві денебудь на кватирі слухати будь що будь цікавих *histoires galantes*, чи ні.

Баталіони шведські з хоругвами, пошматованими в безнастаних боях, подібними до крил старих, гірських вірлів, під звук бубнів, що гаркотіли як непевні, злісні собаки, посувалися вперед.

Шведські вояки забули про відморожені руки й ноги, про відлітаючі свої носи, порвану одіж і чоботи без підошв, про недіспані ночі й холодні та голодні дні, коли летіли на зустріч невідомому, куди провадив їх король.

Гетьман побачивши короля Карла, торкнув острогами Мишака і чвалем, якого не посorомився і наймолодший осавул, поскакав йому на зустріч.

Король зняв свою високу шапку і низько кланявся, згинаючися в сідлі.

Реншільд дав знак: баталіони здержалися в ході і оба вожди обмінялися товариським привітом.

Навіть найближчі не чули тих латинських речень, котрими вони перекидалися з уст до уст. Бачили тільки, як король, ніби несміливо й соромливо стискав малу руку свого союзника, а гетьман усміхався, показуючи дрібні, рівні, здорові зуби.

Довгу хвилину розмовляли вони так із собою, ніби перечилися і не могли дійти до ладу. Аж гетьман приткнув головою, вволючи бажанню короля.

Тоді Карло покликав Реншільда до себе і короткими словами дав приказ.

За хвилину виявилось, в чім діло.

Король двигнувся вперед, а за ним під бунчуком їхав гетьман з своїми численними старшинами. За тим пишним, блискучим, аж мерехтливим гуртом ступали останки вірного козацького війська, а за ним табор, далі сани й повози з старшинськими жінками й дітьми, а що лише тоді шведська армія.

„Не довірюють нашому братові“, — шепнув до Ломиковського Апостол.

„Добре нам так“, — відповів нерадо Ломиковський. Але Орлик заспокоїв їх. „Король гетьманові вірить, але хоче його мати в своєму найближчому товаристві як союзника, з котрим міг би радитися кождої хвилини, і як хазяїна краю, котрого границі переступав“.

„А — так!“ — відповів Апостол і підкрутив вус, на котрого химерних карлючках висіли ще химерніші ледяні борульки.

Козацькі старшини зрозуміли честь, яка припала гетьманові, а через нього й їм. Зрозуміли це й козаки і їх воєнний дух на хвилину піднявся.

Так бадьоро ступали за гетьманським бунчуком, ніби їх було не три з лишком, а що найменше трицять тисяч з горою.

Старшинська жінота забула про кривду, яка їй сталася через гетьманський приказ не лізти королеві на очі.

Неважек королеві не цікаво булоб побачити таких гарних і так гарно вбраних пань? Старіється наш Іван Степанович! Йому то після пригоди з Мочурею може вже й відхотілося жіноцтва, але король, котрому, мовляв ще й третій десяток літ не стукнув! А що, як кажуть, не любить жінок, так це тому, бо не попав на свою, на при-

значену від Бога. Шведки біляві, а може йому якраз чорняві Українки припалиб до вподоби. Бо й якже моглиб не подобатися ті коси чорні, аж сині, ті личка білі як алябастер, очі як терен, то знов як фіялки, а уста як кармазин. Він же не сліпий і не дурний!

Наші пані не тратили надії, що при найближчій нагоді познайомляться з королем і його офіцерами, людьми заграничними, бувалими й чесніми до жінок. Біда тільки, що мови нашої не вміють, а воно так легко по нашему балакать.

Деяка з наших пань журилася тими маєтками, які в дворі своєму залишила. Дещо забрала з собою, але що! Цінніше лишала, а менше вартісне брала. В поспіху чоловік розум тратить.

Та ще соромилися старшинські жінки, що пяні ко-заки на драбинястих возах як барани під кожухами лежали, бо гетьман свого слова не зрушив, і кого ранок пянім у таборі застав, того тепер ніби мерця на мараж везли.

По самій середині козацького табору, на кріпких, шкурою критих возах, по дві парі добрих коней при кожному з них, везли гетьманський скарб. По боках скакали вибрані Чуйкевичем що найвірнійші і найпевнійші козаки, з блискучими шаблями і з заряженими пістолями, готові боронити до смерті отих двадцяти сотнарів золота і того срібла, як млинське каміння, про котре собі люди дива росказували, і на котрі хто заздрим, а хто й приязним оком спозирає, міркуючи, що коли в гетьмана є такі маєтки, то й його людям нема що боятися біди.

Гетьман теж не мав чого боятися за свої скарби, бо доручив він їх не кому другому, а сотникові Мручикові,

котрий учорашиного вечера в сутичці з Москалями показав себе рівно хоробрим, як і хитрим.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно, тільки то притикав до рота, то відіймав від нього свою коротку під золотою шапочкою лульку і пильно розглядався довкола, чи лихий не наднese якого московського під-їзду. Але їхати можна було спокійно, бо навіть сам цар не зважився би тепер напасті на Шведів, котрі йшли не думаючи навіть, куди і як далеко, а знаючи тільки одно, що йдуть за своїм найвищим вождом на нові бої і по нову славу.

Довіряли йому, як грецький гопліт своєму богові війни.

Але сотник Мручко не довірював ні кому, він у першу чергу покладався на свої власні очі.

Тому то й спльовував так сердито, бо густа рання імла ніяк не хотіла піднятись над полями, а через імлу навіть його зіниці не бачили далеко. І приходило Мручкові на гадку, чи не чорти це такої мряки навігають, щоб приподобатися своєму любимцеві цареві - антихристові і піти йому на руку.

Тоді то старий сотник витягав файку з рота і гукав: „Бережись!“, а його голос мав таку силу, що не тільки люди здрігалися, але й коні кидали собою на боки, мов наполохані таким несамовитим криком: „Бережись!“

Десь далеко, на переді, ніби за ріками й за горами гомонів шведський оркестр, а на здогін його трубам, обоям і кляринетам летіла козацька пісня.

„Ой у лузі тай при березі
Червона калина, —“

починали що крапці співаки, а тоді тисячний гурт підхоплював:

„Породила тай удовонька
Хорошого сина“.

Та ще вони не докінчили тих слів, як відгомін притакував їм: „хорошого сина“.

І тоді знову ті самі що краці голоси починали:
„Ой ви галки, галки чорнoperки,
Піdnіmіться в гору —“

І знову тисячі здорових грудей підхоплювали :
„Ой ви хлопці, славні Запорожці,
Вертайтесь до дому“.

„Вертайтесь до дому“, ніби з насміхом повторював відгомін зпоза Десни.

„Радіб галки в гору піднятися,
Туман налягає, —
Радіб хлопці вернутися до дому,
Гетьман не пускає“.

„Гетьман не пускає“, доповідав гомін.

Сотник Мручко слухав і — злість його брала.

„Також не мали крації пісні!“ гукнув. „А собаки б вам марша на гобоях грали!... Бе-ре-жись!“

І з його вовчого горла добувся такий несамовитий вереск, що деякі з старшинських жінок із перепуду мало не повилітали з повозів. Гадали, що сотник Мручко крізь імлу самого царя побачив.....

За козацьким табором а перед шведськими гарматами обтуленими в полотна, щоб не ржавіли, їхали у якісь старосвітській повозці королівський блазень Люксембург і Мазепин карлик Рачок.

Оба в баранячих кожухах, вовною на верх, і в футряних шапках дивного фасону, як якісь дивної породи zwірки. Розмовляли з собою, нахиливши близько до себе, щоб не відповідати на жарти й дотепи як козаків

так і Шведів, що переганяли їх повозку і кидали за ними соломою.

„Знаєте пане товаришу“, — почав Люксембург доволі вправною, хоч тільки кухонною латиною, „знаєте, що світ куди більший, ніж я собі колись у лоні моєї покійної мамуні міркував“.

„І дурнійший“, відповів поважно Рачок.

„І дурнійший“, — притакнув зітхаючи королівський блазень.

„А все ж таки“, — почав Рачок „замалий він для худих ніг нашого короля і для скорих чобіт Петрових. Гляди, й оба ті панове стукнутуться лобами і буде великий крах“.

„Ой буде!“ — притакнув Люксембург.

„А якщо ваш штуцер не розчереplitть своєго лоба об твердий череп Петра і побіжить дальше, якби чорт за ним гонив, то за рік-два він оббіжить весь світ і що тоді?“

„Верне до Штокгольму і — знову буде голови телят рубати“.

„Можливо, бо всі ми вертаємо туди, звідкіля вийшли, і це називається життям“.

„Всі ми весельчаками на дворі його милости короля Невідомого“.

„І королевої Долі“.

„Всі ми походимо в прямій лінії від батька Прип'ядка“.

„І від матері Конечності“.

„Тільки нашим панам здається, що вони з божої ласки“.

„Кому?“

„А комуж би? Мойому шведському demigenie івшому українському homme d'état. Мій спати не може, бо не має грошей, а ваш мабуть тому, що має. „З божої

ласки", — і навіть спати не можуть! А ми з вами тільки з ласки наших родителів і спимо як сусли".

„Бо совість маємо чисту".

„Ото ж то і є: совість маємо чисту. А вони дивляться на нас як на блазнів".

„А ми так само глядимо на них".

„Тільки не показуємо того по собі".

„Бо не треба Пощо їм іллюзію псувати. Дурний гадкою богатів".

„Вони турбуються, товчуть собою як Марко по пеклі, відпарюють собі на кульбасі відомі частини тіла, а ми спокійнісенько та любісенько ніби справжні панове їдемо в нашій кариті та нюхаемо табачку".

„На ваше здоровля, прінц Люксембург".

„На ваше, мосці пане Рачок!"

Насипували до носових дірок жовтуватого порошку і чхали на весь світ.

А за ними гуділо 60 канон і кілька соток возів з ящиками куль і бочками стрільного пороху, з оружжям, провіянтами і з покаліченими, полу живими воїками.

„Мій demigenie", почав вичхавшися Люксембург, „дурак?"

„Бо не люоить жінок", — докінчив Рачок.

„Ваша милість зволили вгадати. А ваш homme d'état, не мудрий, бо їх любить".

„Значиться, люби, чи не люби, а все на дурня вийдеш. Крутъ, чи верть, а все тобі і в черепшку смерть... Супроти того осушім плящину, бо я за горілкою гину".

„А я гину від тонкого шведського пива".

Пили, а Рачок підспівував: „Колиб не та горілочка, не тая сивуха, не позбувсяб я до віку доброго кожуха".

„Проспівайте ще раз" — просив його Люксембург.

„А неваже ви розумісте по нашому?“

„В Упсалі по вкрайнському не вчили, але ви дуже гарно співаете, з чуттям. І голос у вас дійсно прегарний як у хриплої куртизани“.

„Це ви мені не перший признаєте, принце. А можеб ми так заспівали в дуеті?“

„Не зважуся, жаль псувати враження“.

„Так тоді заграйте щось на скрипці“.

„До ваших послуг ласкавий добродію“.

Люксембург добув зпід кожуха скрипку і заграв Бахову сарабанду.

Маленькі, змерзлі пальчики совалися по струнах як дитячі ноги по леду. Зпід тих пальців добувалися тони дріжучі, смішно трагічні як обличчя блазнів, скакали по їх вивернених кожухах, сідали коням на гриви, і поринали в імлі.

Політував сніжок. Як лебединий пух сипався на дорогу, столочену тисячами чобіт і підков, пориту глибокими слідами гарматних коліс.

Історичний плуг сто сотнimi лемішами орав українську землю, щоби краще родила.

Дрібоньке скигління скрипки губилося в тупоті людських і кінських ніг, в крику погоничів, в гуркоті гармат і в зойках ранених, що разом з своїми здоровими товаришами довжезним вужом сунулися в імлісте, біле, зимне Невідоме.

Сніг вигладжував за ними дорогу.....

„Бе-ре-жись!“

XII.

Тріск сухих полін у печі розбудив Одарку. Розплюпила великі зіниці, глянула кругом і сіла. Але якась зимна, суха рука, як у старої чарівниці налягла їй на груди.

„Не рухайся, цить бо! В тебе ще незгосна рана“, — почула скрипливий голос, як немашена чумацька мажа.

„Рана?“ — і Одарка коміть головою впала на подушки. Свідомість будилася і гасла, як забутій огник на степу.

Дмухала на його, роздувала. Неважж вона дійсно ранена? Ким? Коли? Де?....“

Кошлява рука обтулювала її кожухом, і велика згорблена тінь лазила по стіні. Смішно кивалися коєнки волосся під хусткою завязаною в турбан. Довгий, гострий, закарлючений ніс торчав ніби клюв хижої птиці. Полумя плювало червоними плямами на долівку і на стелю...

Кров..... Одарка почула біль. Млісно-солодко зробилося в роті, а по мозку розіллялася мазь.

Криві зимні пальці підсувалися до її зубів. „Пий дитино, пий, ще тобі на здоровля“.

Між зуби хтось сокиру всував. „Не хочу, лишіть мене, йдіть геть!“

В горло вливався потік, булькотіло.

Заллють її, заллють.....

Та не залляли. Ущухав жар, що палив тіло і топилися леди, що морозили кров.

Тепло весняного сонця розливалося по жилах.

Бачила голубе небо, цвітучі вишневі сади в Гірках,
і долочки на всміхнених щічках Векли.

Хотілося вставати й бічи туди. Скорше, скорше, бо
за хвилину знову повітую тумани і не побачить нічого!
Не бачила. Летіла стрімголов глибоко кудись, глибоко,
у безодню.

„От морока мені з тією окаянною дівою. Покаяніс
якесь!“ — скрипіло колесо немащеної мажі. „Чимало то
всілякої біди на світі та ще такою клопочися. „Як не-
живою застану, то й тобі зроблю кінець“, — верещав.
А кінець би їм усім зробило. Жити спокійним людям не
дають... Пий, доню, пий, це тобі на здоровлячко вийде...“

І знову зимна, тверда сокира сунулася між дрібні
Одарчині зуби. І знову потік булькотить крізь горло
і знову ясно робиться в очах.

Веклина господа, старшини, сотенний молодий эса-
вул обіймив її за стан, а вона голову йому до грудей
притулила. Ще її ніколи і ні з ким не було так добре, як
тоді. Тримайся його, кріпко тримайся, щоб не розвіяўся
як дим!.....

Свідомість як трухла ганчірка рвалася на дрібонькі
шматки. Одарка сшивала їх до кути силою волі.

Ось вона повисла йому на шиї у темних сінях Ве-
клиної господи, ось на кульбаді перед ним сидить, а сніг
обтулює їх і їм так тепло-тепло.. Аж тут і гайок, чорний
і страшний, наче в казці про дванацятьох розбійників.
А крізь цей гайок дорога, як на цвінтар А при дорозі за
деревом вони. Дожидають когось. Діждалися. Луснули
три громи, а четвертий влучив у неї..... Усьому край.....

Але ні..... Пасіка, — сотникова хата, — біла сві-
тличка і він. За стінами кулі, як чмелі гудуть, а його
слова соловієм щебечуть. Дивно так, так дивно, що тъма-
риться світ.....

І знову тая кошлява рука і цей ніс, як клюв у драпіжної птиці.

„Не кидай бо собою, чуєш. Ще чого доброго розважається рана і потече кров. Буlob мені! Таж це не чоловік, а звір“.

„Хто?“

„Цей, що тебе привіз“.

„Хто такий?“

„А лихий його зна хто, Москаль. В бою тебе добув. У слободі сотника Імжицького. Бідна, ти бідна. Хоч і не нашої віри, а все таки жаль. Молоденька. А йому вже інеєм волос притрусило“.

Одарка слухає і не розуміє нічого. Інеєм волос притрусило, Москаль, що воно таке? Деж тоді подівся сотник Мручко і його молодий осавул Сидір? Звідкіля взявся цей турецький турбан і ніс як у хижої птиці?.... Не нашої віри? А якоїж тоді віри отся чарівниця?

І Одарці хочеться довідатися чогось певного.

„Я, бабусю, хрещена. Я з Веклою говіла“.

Закарлучений ніс хилиться над нею, ніби її заключати хоче.

„А по якому молишся до Бога?“

„Отче наш, іже єси....“

„Добре вже, добре. Не говори богато, ти ще недужа. Боюсь, щоб не пошкодило тобі. „Як мені тая дівка умре, казав, то й тобі голову розчеплю або на воротах повішу, бо кращої як вона і цареві не треба“.... Розумієш?“

Одарці ніби вітер імлу зперед очей розвіяв. Значиться, Москаль пірвав її з хутора і завіз до якоїсь старої відьми. Доручив, щоб піклувалася нею. І він і відьма бояться, щоб Одарка не вмерла. Ось як воно. Значить, розвязати рану, пустити кров і всьому край.....

А він?..... Сидір?.....

Ні, ні, ще пора вмирати. А всеж таки..... і через голову Одарки майнула неправдоподібна гадка, котрою вона втішилася, і перед котрою перехрестилася, мов перед нічним привидом. Схovala її, тую гадку до слушного часу, щоб відьма не догадалася чого.

Та ще піддурила її, ніби то вона, Одарка, вже краще себе почував, ще день — два, і встане.

„А деж де я, бабусю?“

„У безпечному місці дитино. Біля Райгорода на хуторі в ліску. Від шляху далеко. Туди і Шведам не по дорозі і Москалі не забігають радо, бо великому війську нема пощо, а невеличкому гуртові небезпечно. Наші хлопи не одного вже на другий світ післали“.

„А якже я до вас, бабусю, попала?“

„Кажу тобі, Москаль тебе привіз, офіцер. Похвальявся, що як любити його не скочеш, то цареві в дарунку пішло, а цар про любов не питав. Та ти не бійся. Москаль не поганий собою, тільки до мене лютий, бо я стара“.

„А Мручико і його осавул?“

„Чи мало Мручиків на світі, дитино. Де мені твоєго Мручка знати. І до осавулів я вже не цікава, ні!“

„А про Шведів і про гетьмана чували що?“

„Цить!“ — і стара відьма запипіла як у корчах гадюка. „Про них і не згадуй тепер. Вони ще за Десною. А тут ізза них пекло твориться. Людей на муки беруть, на кого тільки впаде підзор, що за гетьманом руку тягне. Тай накоїв же він лиха, отсей гетьман — ізмінник“.

Одарка не відповідала нічого.

„Слабо мені. Спати хочеться“.

„Так і спи. Я тобі і вугля скинула, а тепер лице вугляною водою обмію..... Так..... Бачиш. Вуглики поспадали в низ. Значиться, наврекли. Куля кулею,

а вроки вроками. Наврочили тебе якісь погані очі, дитино. Та ми їх відвернемо від тебе“.

І вона махала рукою понад очі Одарці і шептала якісь слова, від яких моторошно робилося на серці. „А гуш, а гуш, душі не руш, душі не дам, на сабатний храм, на Лису гору, гуру, ру, ру, а гуш, а гуш!“

Одарка примкнула повіки і вдавала, що спить. Чарівниця посиділа ще хвилинку біля постелі, а потім чорна тінь захиталася, оббігла кругом хати і шугнула в двері. Тільки піч червоними плямами плювала на долівку.

XIII.

Одарка приходила до себе. Вертала охота до **життя**. Хотілося вставати і йти до нього, — до Сидора, що полонив її знечевя, і всеціло.

Де він тепер? Чи ще біля гетьмана в Гірках, чи може вже в поході? Чи вернув щасливо з пасіки Імжицького, — чи може?..... і якесь погане прочуття відізвалося з глибин свідомості.

Трівожлива непевність болючійша від рани.

Де він тепер?

Пильно наслухувала розмов, підхоплюючи кождіське слово, що долітало до неї крізь тонку стіну і крізь щілини старих дверей тієї загадочної хати, до якої завіз її невідомий московський офіцер.

Який він і чому якраз її собі вибрав? Чи так дуже вподобалася йому? Недужою лежала, а якаж це краса в недузі? Одарка билася, як муха в павутинню, в сітці цих питань. Якже їй вийти на волю?

Прібуvalа довідатися дещо від своєї хазяйки, але тая видимо скривала правду.

Одарка бачила, що це одна з тих жінок, котрих чорт посилає туди, куди сам іти не хоче.

Не даром же по ночах стукає хтось у шибку, стара встає, відчиняє двері, приходять якісь люди, шукають чогось, ніби радяться, а ніби перечаться; і все так заговорівільво, таємно, що нічого й второпати не можна. Тільки поодинокі слова ловить Одарка, як ось: Шведи, русскії, Мазепа, цар, Батурин, Меншіков, але звязку між ними ніяк не дошукаєшся. Рвуться, як трухла нитка.

Та ще чула Одарка, як по півночі заскрипіли сани. Щось зносили до сіней. Стара відчиняла потайні двері до пивниці. Била джаганом, копала мотикою, а тоді двері знову присипала землею і замазала глиною. Стінка тонка, Одарка добре чула. Не треба було великої догадливості, щоб зрозуміти, що творяться тут речі не дуже то чисті. Ховають награбоване добро і, затирають сліди.

Кого ж вони грабують? А кого ж би? Тих, що до гетьмана за Десну перейшли, та ще може Шведів, що відбилися від армії та заблудили в лісах.

Одарка ще в Гірках про таке чувала і їй тепер робилося страшно. У чиї ж тоді руки вона попалася?

Та стара відьма може і з нею все зробити, чого тільки московський офіцер забажає, — для його грошей.

Одарка знала, що покидаючи Веклу і втікаючи з молодим козаком, не вступає на рожами встелену доріжку, але їй несподівалася, що між таке терня ускочить. Як тут тепер вискочити з нього?

За стіною ставало гамірніше. Чоломкалися чарками, мабуть запивали грабіж.

„Трапилося нам як сліпій курці бобове зерно“.

„Ціляли у ворону, а попали в корову“.

„Лизнули ми патоки і то не шилом а варехою“.

„Довго ловили, а все таки піймали сома“.

Примівкам не було кінця. Мабуть обловилися здорово.

Дехто її співати брався, так стара не давала.
„Цільте, бо збудите дівку“.

„Жидівку?“

„Чорт її зна, хто вона таке. Жида спізнаєш, а жидівку по чим?“

„Хай говорить молитву“.

„Молиться по нашему“.

„Г-м. Тут щось не тес. Ви, матусю, провірилиб діло“
„А мені, що! Щоб Москаль заплатив за неї“.

Розвязувалися язики.

Одарка підносилася і витягала шию, як журавель на чатах.

Гадала, що почує щось до речі, — але ні.

Нараз рипнули двері. Недужа впала горілиць і вдавала, що спить.

Яструбиний клюв, жабячі очі і як мітли брови підсувалися до постелі.

По стіні плигала переломана тінь.

„Десь у тої дівки тільки сну набереться, що в кота“, — скрипіло несмароване колесо. „Навіть до страви не спішиться. Щоби вже раз забрав собі Москаль своє незнатищо“, — шимшикали беззубі губи. Стара похилювалася над нею і наслухувала, чи дишеш.

„Не задубіла. Лихий лихого не візьме. Мабуть у коршмі дурний Москаль таку цяцю надибав. Придзигльованка якась. Ні риба, ні мясо і раки не годиться“...

Одарка бачила, як відьма жмутки волосся під очі-пок ховала, як рукою колесо над постеллю на відлів робила, спльовувала позад себе і згорблена подавалася назад. Біля дверей обкручувалася на лівій нозі тричі.
„Шерть, верть, шкереберть. Гупало ту, тупало гу, агу, агу, агу!“

Одарці мороз пробігав по спині. На силу здержуvalася, щоб не дзвонити зубами..... Відьма заговорювала її мабуть, щоб без її відома не встала і не втекла вікном, що його тільки ногою переступити. А може зачарувала, щоб ніхто не приступав до неї?

Пішла...

Хату на засув замкнула. Мабуть на жир повіялася,

а може сяде на мітлу і — на Лису гору на вечерниці...
Відьма!

Лишилася Одарка з своїми гадками.

Де він? Кілька літ життя віддала би, щоб побачити його, хоч на часок, хоч кілька слів промовити до нього. А то неначе в сні появився нараз і розвіявся, як недоснений сон. Ніби в казці, заплющивши очі, побачила його, а як розплющила, — нема. Де він?

Чому серце не понесло його тими слідами, котрими незнайомий Москаль привіз її з хутора Імжицького до хатки на курячій ніжці? Чи сліди снігами задуло, чи серце про неї забуло?

Де він?

„Тупало гу, Гупало ту, гу-гу-гу!“

Відьма з ловів вертає.

Одарка чує, як лісова доріжка стогне, як дерева дріжать і торкаються гильками, як ворони зриваються з своїх гнізд і крячуть.

Відьма з ловів вертає.

Але ні. Це кінські копита по замерзлій землі дудоняте. Хтось конем чвалася.....

Причвалав. На подвір'я увігнувся. Зіскочив, коня до паля привязав; у двері гrimas.

Може це він, її милий, Сидір?

Зірвалася. Хотіла йти, аж нараз обімліла.

Крізь тонку стінку почула грубу лайку.

„Екій чорт! Нікаво нет! Глупая баба, знаєш лі ти, што такое кнут?“

Голос був низький, гугнявий, як з бочки. Коли по голосі можна собі уявити людину, то Одарка уявляла собі за стіною мушчину сорока літ, корінного, з носом як заморожена бульба, з варгами мясистими і з малими

засаленими очима. До того борода неозначеної краски і щітинисті вуса.

Від того голосу горілкою віддавало.

Такий то лицар товкся по хаті, як по гаврі ведмідь, гримав чобітами як довбнями, переверстив стілці, а коли і ці ознаки його сердитості оставалися без наслідків, почав воювати з горшками. Розбивав без пощади.

„Смород какой, хамское стерво!“ і шибка з вікна з бренькотом полетіла.

Одарка чула, як її душа схovalася в пяти.

Москаль! Мало того, що Москаль, а ще й сердитий.

Коли не станеться яке чудо, так він звоювавши бабину світлицю, впаде до алькиря. І що тоді?.....

Морозом обдало Одарку.

Одиноке спасення вікно. Хоч воно мале, але й вона не така то вже велика. Щоб голову уткнути, а там і ціла якось пересунеться.

Та на її лиxo заскрипів мороз під полозами і якісь сани опинилися під хатою. Почувся людський гамір.

Утікати не було куди.

Одарка підсунула накривало до самих уст, зложила руки на вхрест і — ждала.

Рипнули двері і на порозіявився Москаль. Зівсім інший, як вона собі уявляла,—і куди крацій! Навіть гарний собою, колиб не за коротка шия і не за довга борода.

На його устах, повних і смажних, сиділа усмішка пристрасно-добродушна.

Навіть поклонився, входячи і промовив: „Здрастуйте!“.

І голос був зовсім інший, не той, що торолив горшки.

„Здравствуйте!“ повторив голоснійше. Ніби чекав на відповідь.

Але Одарка не відповідала. Щоб не було, рішилася мовчати. Хоч і він не поганий собою, не хоче його.

Нікого крім Сидбра не хоче. Нікого більше! Згине, а не зрадить його.

Гість здивовано розглядався по алькирі. Чому ж це вона не відповідає йому? Спить, сердиться на його, що пірвав?

Нараз ще одно питання прийшло йому на гадку:
... Чи не вмерла вона?

Завдавши собі це питання став як уритий, широкими плечами підпираючи вузенькі двері.

За час війни мерців чимало бачив. Не одну душу і сам вигнав з тіла, але на гадку, що може та гарна дівчина вмерла з його причини і вмириала сама, не було кому навіть води подати, зробилося на серці моторошно. Щось давно забутого відізвалося в душі, щось доброго, людського, приголомшеного вояцьким ремеслом, виринало з невідомої глибини. Пригадалася мати, перша сповідь, перший поворот у страстний четвер з церкви.

Він не хотів, щоб тая дівчина вмириала.

На вішпиньках підступив до Дарчиної постелі.

Чула скрипіт його юхтових чобіт, чула як він хвильувався, як віддихав голосно й скоро, але навіть не воронулася. Заціпила зуби, здержала віддих, лежала справді як мертвa.

Місячне сяєво, що падало крізь малі шибки і зеленуватими блесками обливало її бліде обличчя, робило її ще більш подібною до трупа.

Перехрестився тричі, змовив молитву і... вийшов з хати.

— — — — — — — — —

Одарка чула, як підійшов до саней і приказував своїм людям, щоб розходилися на всі сторони світа шукати „глупої баби“, „колдуни старої“. Деб вона не була, живою чи вмерлою, хай приведуть, бо він її покарати мусить. Як вона „дедъчес стерво“, дівчини доглядала!

„Або що?“ — спитався котрийсь.

„Умерла“, — відповів офіцер.

Поздіймали шапки: „Хай з Богом спочиває. І гарнаж була як ікона! Дарма, що не нашої віри“.

Знали Одарку, бо привезли її сюди, а тепер мали в дальшу дорогу забірати.

Не радо розходилися, впевнені, що стара, дійсно чарівниця і що в лісі та ще коло півночі її, а не їх сила.

Офіцер вернув у хату.

Одарка чула, як хрупотіло черепя товченіх гіршків під його ногами, як він то сердився, лаявся, кляв, то зітхав, і хрестився.

„Вечная память!“ шепотів, „Вечная память“.

Значить, повірив, що вона вмерла. Значиться, її задум удався, хитроці не завели. Колиб тільки Москалі дійсно де старої в лісі не стрінули, бо тоді пропалоб усе.

Але Одарка потішалася гадкою, що стара пішла в тім самім напрямі, звідкіля вони приїхали, побачить сліди на снігу, догадається, що за гість до неї поїхав і не буде така глупа, щоб лізти сердитому Москалеві в руки.

Він же її наказував, щоб кроком від хати не відходила.

Як те все скінчиться? — питалася себе Одарка, і дальше думала над своїм ратунком.

А міжтим Москаль товкся по хаті, як нечистий по пеклі. Шукав чогось по миснику, по полицях, по печі,

перевертаючи все, що під руки попало. А ж кременем викресав огонь.

Крізь щілину дверей до алькиря впала смуга блідого світла.

Значиться, знайшов і засвітив каганець.

Мабуть моторошно напотемки сидіти з мерцем.

А може увійде до неї, щоб при свіtlі впевнитися, чи вона справді не живе.

Так воно і сталося.

Москаль з каганцем у руці, непевним кроком підступав до постелі.

Одарка затаїла дух. Ані одна рисочка на її білому обличчі не дрігнула.

На силу здержалася, щоб не кліпнути очима, бо він каганець піdnіс мало що не до самого її обличчя і довго вдивлявся в неї.

„Вечна пам'ять“, промовив ще раз, поставив каганець на скрині, сам сів на лавку і пальці запустив у волосся.

Мервив і дер його, не знати, чи з жалю, чи зі злости.

Каганець прискав і близав, то конав, то оживав. Слабосилі блиски кидалися в сутіни, химерні тіни підплигували кругом, блиски з тінями пускалися в танець.

За вікном шумів ліс.

Йому пригадалося, як він хутір сотника Імжицького здобув приступом. Нікого живим не застав. Кругом самі трупи. Аж в одній світлиці лежала вона, ранена, але жива. Такої краси не бачив ще у світі. І світ йому іншим зробився. Хотілося кинути шаблю, потоптати ногами мундір, посадити тую дівчину наперед себе на коня і летіти до своєї „вотчини“. Сісти на рілі і — жити разом з нею.

Мрії! Війні кінця не видно, а від царя офіцерові

вирватися трудно. Тому й придумав таке. Хай дівчина подужає у старої відьми, а тоді він її забере і при найближчій нагоді відішле її до дому з листом до мами: — „мілуй сю, бедную, мая ти мати радная, етож твая будущая невестка.“

Та замісць до мами, повезе до ями.

На згадку про яму здрігнувся увесь, як здрігався колись, малою дитиною. Забув, що він вояк, що смерть для нього повсякчасне явище, що між мерцями доводилося нераз на полі бою цілими годинами лежати, думки його бігли колишніми шляхами.

Уявляв собі, як її, таку молоду й гарну, зариуть у холодну могилу і вернуть до дому. І може, що лиш тоді почне вона жаль до нього, що спричинився до її смерти, і страшна помста розігріє її скостеніле серце. Зніметься і полетить шукати його слідів. Допаде самотного на кватирі, або в полі, присмоктається студеними устами, і як пяvка стане кров його висисати.....

Продрог був: Від довшого часу не досипляв ночі, або голодував, або допавши доброї страви, єв над міру, чув, що мозок його не думає звичайно. Морозило його, — пальці були горячі, ніби вуглями водив по голові.

Оповідання про мерців, вовкулаків і опириць, яких наслухається ще дитиною, пхалися до голови, боролися, бо кожде з них хотіло пригадатися скорше.

Чув, що ноги дріжать, хотів схопитися, взяти каганець, вернути до світлиці і двері від мерця затріснути наглухо. Не міг. Здавалося, що вона встане, і студені руки закине йому на шию. „Бажав моїх обіймів живої, милуй мертву!“

Не дивитися, не дивитися на неї! — гадав собі.

Але в цей мент якась невідома сила приказувала: „дивись!“

Боронився, — годі! Щось голову обертало в цей бік,
де на постелі лежало біле, прегарне, ніби з мармуру ви-
різьблене обличчя...

Нараз — воно оживає...

Ось дрігнули повіки, ось біля уст з'явилася чер-
точка, ненависно — злісна.

„Во імя Отца і сина.....“

Хотів перехреститися, рука не піднімалася. Тільки
мурашки побігли йому по жилах.

„Не дивись!“

„Гляди!“

„Мусиш!“.....

„Хотів живої, милуй мертву !“...

Якіж у неї очі! Цеж не очі живої людини. Безодня
в тих очах. Потягнути тебе в глиб.....

Що?.... Вона встас.....

„Опираця !“... верескнув Павло Петрович, вхопив
голову в руки, напругою сил відірвався від лави і з бо-
жевільним вереском допав свого коня.

„Опираця!“

„Ха-ха-ха!“ лунало за ним.

А він гойтив лісами не знаючи, де й куди.

XIV.

Одарка не надумуючись довго, зірвалася з постелі. Взула чобітки, вбрала кожух, хусткою голову обкрутила. Вже хотіла вийти дверми, але пригадала собі, що стара може де причаїлася в сінях, або на подвірю і не пустить її.

Треба вилізти вікном, але перше треба забезпечити двері. Скоро! Скоро!

Притягнула ослін і поставила між двері і стіну в ширину алькиря.

Якраз надався. Дверей і сам чорт не відчинить, хіба сокирою порубає.

А тепер вікно. Вихопила кілки, відчинила і вискочила на доріжку, на котрій стояли сани. Коні з наїженою проти вітру шерстю, притулені до себе, дріжали біля дишля.

Наховстала, поправила хрестики, взяла віжки і вже хотіла крикнути: „вйо!“, коли побачила, що на санях хтось лежить.

Жаром обдало її..... Москаль..... Пропало все..... Один лишився, щоб пильнувати коней.

Але чому ж він не зірвався, коли його старшина з божевільним вереском гонив у ліс.....

Що таке? І чому ж він не рухається, хоч бачить, що вона добирається до коней? Неваже замерз?...

Щоб не було, треба втікати з того місця. У неї за поясом пістоль, буде боронитися, коли прийде до того.

Скочила в сани і повернула кіньми.

Москаль почвалав гайта, Одарці треба брати вісьта.

Потрясла віжками, коні врадувалися, що не потребують мерзнути на лютому морозі, пустилися вітром по лісовій доріжці.

За плечами Одарки лежав невідомий. Не знала навіть, чи живий він, чи мрець.

XV:

Кінчився ліс. Крізь дерева прозирало більше поле. На ньому іскрився сніг. За полем, у долині мерехтіли огники, далеко-далеко, ніби зорі крізь густу імлу.

Село, чи ворожа стежка? А може цілий московський відділ розложив табор?

Іхати туди, чи завертати?

Завертати не було як. Кождої хвилини могла наспіти погоня. Як не Павло Петрович, так салдати за кіньми стануть гнати.

Це одно, а друге, Одарка чула, що знемагає. Требаж до людей, до теплої хати. Як обімліє тут посеред поля, тоді й всьому кінець.

Щоб не було — вперед!

І вона прина gluevala коні до бігу, хоч вони і без того летіли ніби птахи. Сани неслися по замерзлому снігу, не як на положах, а мов на крилах.

Вітер свистав наскучливо сумну пісню, то плакав, то реготався як божевільний, а по голові Одарки пробігало сто гадок.

Що вона скаже, як попаде до своїх, до таких, що з гетьманом тримають?

А щож би, як не правду? Розповість усе, як було.

А як до Москалів?

Тоді хоч не хоч мусиш брехати. Покаже рану, що ніби то їй хлопи завдали за те, що з Москалями тримала і подавала вісти про рухи гетьманських військ.

А цей там за її плечима?

Коли мертвий, так вона скаже, що в сутиці з хло-

пами погиб, а як живий, тільки мертвєцьки пяний, то придумає сь таке: вихопилася полу живою з рук хлоїських харцизів і втікала в ліс до баби знахарки. Не застала її. За те побачила сани і не надумуючися довго, вскочила до них, щоб спасати життя. Оттак і дісталася тут.....

Кілька разів озиралася, але цей хтось за її плечима не давав знаку життя. Лежав прикритий кожухами з головою.

Здергувати коні не було як і коли.

Одарці здавалося, що за нею женуть, що їздці вже ось-ось.

Била віжками і кричала на коней не своїм голосом.
Вій !

Огники то вискакували, то ховалися між деревами, як вовки у байраках.

Це не вояцькі вогнища, а світло в хатах — село.

Щоб не було — вперед!

Вже чути, як лают собаки. Одна до місяця виє, наче салдат сурмить.

Переїхала місток, скрутила в бічну вуличку, побачила відчинені ворота й увігналася туди.

В хаті вже спали. Застукала в двері, вийшов хазяй. Протирає заспані очі, ніби не вірив собі.... Дівка серед ночі привезла щось.

„Приймете мене?“

„А ти хто така?“

„Я з Гірок, від Векли, коли чували“.

„Бував я в Гірках і Веклу твою знаю“.

„Так і мене бачили мабуть“.

„Може й бачив. Заходь“.

„Спасибі вам. А я зі мною ще хтось є. Сама не знаю, хто“.

„Якже так? Привезла і не знаєш кого?“

„Роскажу вам і правди не затаю, поможіть знести,
ради Бога. А коні спрячте, щоб не торчали на виду“.

Господар покрутів головою: „Г—м. Тут щось не тес.
Щоби ти мене, небого, у біду не ввігнала. Тепер і так
небезпечно на світі“.

„Богом клянусь, що нічого злочинного не зробила“.

„Векла хааяйка чесна, так і тобі повірю... Іване!“—
гукнув на сина. „А ходи но ти тут!“

Вийшов парубок здоровий як дуб. „Знесемо до ко-
мори того там, а тоді бери сани і йдь загумінками до
омшаника. Коні поміж наші постав, а сани зарий у сніг,
та ще гноєм прикрий!“

Одарка підступила до саней і підняла кожух.

— — — — — — — — — — — —
Під кожухом лежав її Сидір.

XVI.

Село лежало осторонь від шляху. Не бачило ще ні Москалів ні Шведів, тільки неясні чутки доходили про війну. Говорили, що Лютер з Антихристом беться і що від того велика біда може прийти на народ християнський.

Але може Бог дастъ, що тая буря мимо слобідки пройде, як бувало давнішими роками.

По хатах і загородах видно було, що милував їх Господь, і хоронив від того зла, яке звичайно приносить в собою війна. Хати були здебільшого старі, загороди великі, сади теж чималі. Мабуть народ у дереві і в бжо-лах кохався, бо пасік видно було кілька.

Хазяїн, до якого попалася Одарка, колись козакував, під Конотопи ходив, але це часи давнезні.

Минулося, забулося, а всеж таки осталася охота до пригод, і цікавість до того, що діється у світі.

В добрі руки попалася Одарка. Старий Гліб Борисів заживав у своїй слободі великої поваги, як патріарх в роді. Всі односельчани родилися на його очах. Були йому як діти, а він їм як батько. Нічого в слободі не сталося без його поради і проти його волі. Щоб видали старого, донесли, доповіли, що він переховув когось у себе, об тим і бесіди не могло бути.

Захована від світа слобідка, жила своїм стародавнім життям, не турбуючися богато про нові здобутки, і про нові людські гріхи. Навіть суддів тут інших не знали, крім своїх власних. „Усіх нас грішних Бог колись

розсудить", — мовляв старий Борисів із тим божим судом всі числилися більше, ніж з людськими суддями.

Від першого ранку була тут Одарка ніби донька, або невістка. Поралася коло печі, подавала страву й підмітала хату. Хазяїн здергував її у роботі, але вона хапалася до всього, бо хотіла віддячитися за приют і за гостину. Скоро вертало здоровля, і на блідих щічках стали злегка процвітати рожеві чічки. Сидора примістили в коморі, до якої входилося поза мисником біля печі. Треба було тільки присунути цей мисник до дверей і ніхто й не догадався, що там є вхід.

В небезпечних часах люди забезпечали себе, як могли.

Старий Борисів козакуючи колись, навчився лікарської штуки, — вмів гоїти рани і від шаблі і від кулі. Вмів і сторощені кости складати, що краще не поскладав би їх до купи навіть гетьманський хірург.

Бувало і в неділю і в свято, прочитавши Мінею і проспівавши київські канти, замість лягати під широкогилею грушкою, брав свій кийок, припоясував від усякого припадку шаблюку, а через плече перевішував походну скіряну торбину і йшов озирати поля.

Вертаючи, приносив усякого зілля, корінців і листя; одне варив, а друге сушив і тер на порох, як табаку. Тим і лічив.

Кажуть, не було такої квітки, ні травки, ні комашки, якої він не вмів би назвати.

Не диво, що й Сидора скоро поставив на ноги.

„Не варт би ти в мене, козаче, і печеної цибулі, колиб від таких нікчемних ран скінчався. Москаль навіть шаблею гідно рубонути не здолен, штиком чоловіка як порося велиcodнє коле.. Ні хлібороб він, ні вояка, ні лій,

ні масло, ні се, ні те, ні третє, чорт зна що. От — кацарап“.

Приговорюючи, натирає рани мастиями.

„А всеж таки вони, іродові діти, добре тебе заділи. Дивно, як це ти їм так до руки дався“.

„Гетьмана обороняв“.

„Гарне діло робив, а всеж таки і власна шкура не решето. На другий раз не підпускай їх близько до себе. Невже ж даром мушкет на рамені носиш? А спис гадавши, що? Це також не поганенький струмент, тільки ви, діти орудувати ним не спосібні. Списом, бачиш, треба отак...“ Він брав кочергу, сідав на лаву і показував, як треба добре орудувати цим не поганеньким струментом.

І стільки гнучкості було тоді в його тілі, кости так справно ходили в завісах, щоб тобі яка трісля хоч разочок, що годі було йому покласти більш шестидесяти літ, хоч він говорив, що вже доскачує сотки.

„Як ми під Конотопом на Москалів ходили“, — розказував, „то я списом з московськими копійниками потикався. Копійники і боярські роти не встояли, за ратників подалися, навіть сам князь Трубецький не здолів утримати строю. А тут тобі ніби тая буря летять Запорожці. Курява перед ними, за ними, над ними, весь світ одна курява. Тай почалось тоді, тай почалось! І вмірати буду, а того зойку і тих стонів не забуду. Річку Соснівку геть трупом загатило, старе й нове корито Десни кровлю сплило, трицять тисяч мерців купами лежало, як на доброму лані снопи в рік урожайний. Князь Трубецький ледве втік з недобитками, а князь Пожарський голову дав. Тристо прапорів, між ними велику царську хоругов, гетьманові під ноги поклали, срібні літаври, чимало гармат і всякої другої здобичі, попалося в наші руки. Не знаю, чи коли сонце так червоно

заходило, як тоді. Бачу у тих багрових блисках стойть покійний Виговський, в синьому жупані, високий, ставний, з вірлинним носом і бистрими очима, — як орел.

Стойть, дивиться на тую бійню і думас. Чи сподівався він того, що з ним незабаром зробили? Гей, гей!... А нині що?“

І старий своїми сивими очима побіг кудись далеко
Хотів минуле завертати.....

Дарма!

„Чув серце мое, що знову великі бої надходять. Але які? Хто побідить? І вгадувати не хочу. Може я того й не доживу. На вас, дітки, пора. На вас. Ми вже свою роботу зробили, але діла ще дуже богато. Наша земля, не во гнів Ій сказавши, як опириця, все нової крові хоче. Сама дітей і родить і не підховавши жере. Не знаю, чому це так. „Божа воля, не наша“.

Собака вила на вигоні.

„Той пес нічого другого й не робить, тільки вис.
Щось йому, чи істи не дають, чи буть“.

І Борисів задумався. „Кажуть, що собака смерть нюхом зачує. Ми її не бачимо, і не чуємо, а собака чує. Мабуть смерть понад нашою землею по ночах блукає, шукаючи місця, щоб покласти тисячі нараз“.

Собака не вгавала вити.

Старий перехрестився. „Тю, ти! Не дас чоловікові спокою, навертає сумні гадки. Та ви не турбуйтеся діти. Пережили ми татар, переживемо й Москву, ми тутешні, нас із цієї землі з корінем не вирвати нікому!“

Для розради закурив файку і даліше осмотрював рані.

„Алеж бо тебе і потовкли, небоже. Ніби колесо перехало по тобі, а тут, як бачу, і припеки є, го-го! Пришікали тебе, що?“

„На допрос брали, батьку“.

„На допрос?“

Одарка не втерпіла і вибігла з хати.

„До допросів то нема більших охотників як Москаль.
Зачуваво, що хиба Китайці вміють так на спит брати.
А чого ж вони хотіли довідатися від тебе?“

„Хотіли, щоби їм сказати, де гетьман і які з ним
полки за Десну перейшли. Та ще цікавилися, котрі пол-
ковники і котрі генеральні, полкові і сотенні старшини
з гетьманом до Шведів подалися, і чи з жінками та
дітьми, чи лиш самі. Питали мене, де старшинські ро-
дини залишилися, бо бачили, що я не звичайний собі
козак, а теж старшина і що був в гетьманському почоті.
Не будь яку, думали, птицю в сільце взяли“.

„Г—м... А ти що визнав ?“

„Те, що всякому й без тогозвісно“.

„Себто?“

„Що гетьман з королем Карлом сполучився і що
вони в Гірках стоять, але куди звідтіля двигнуться, того
казав я, ніхто з нас не знає, хіба вони, а може й вони ще
не рішили“.

„Хвалю тебе, якщо ти не брешеш, козаче“.

„Нашоб мені брехати. Тіло за мене говорить“.

„Правда твоя. Крепкими літерами вони на ньому
цей допрос списали. А більше, що ти визнав?“

„Нічого більше не добули з мене і скатованого по-
клали на сани, лихі як сто чортів, бо ми з сотником
Мручиком доброго чосу їм дали. Мабуть везли до царської
кватири чи кудись, на новий допрос, і на нові муки. Але
куди й пошо, того я вже покінчувати не вспів, бо з вели-
кого упліву крові пам'ять утратив. Аж ось Богові та
моїй Одарці дякую, що до вас, батьку, прибув“.

„Все воно в божих руках. На Бога покладайся, але

рук не опускай. І вдруге, кажу тобі, ворога близько не підпускай до себе. Шкода поганити рук. Кулєю його, або списом у віддалі тримай. Спис не поганенький струмент. Одного разу.....“

І він знову став росказувати одну з своїх пригод, як під Конотоп ходив, і як трьох Москалів трупом поклав, що обскочили були його, як пси діда, біля попових воріт.

А тоді: „Поки ти в мене, мій синку, поти й нічого поганого боятися не потребуєш“.

„Я й не боюся“.

„Ані ти, ані твоя Одарка. Вона теж, хоч не нашої крові, а дівчина, як бачу, славна. Не даром же на нашій землі зросла“.

„Вона так нашу Україну любить, що більше любити годі“.

„І тебе. Бачу я це, бачу. Земля, діти ви мої, це наша спільна мати, Хтоб на ній не жив, якоїв віри не був і якою мовою не балакав, люби її, то вона й тебе любити буде і не відтрутить від себе, тільки кривди її творити не смій, бо тоді ти ворог для неї. Того ми й тримаємося, і вас як добрих дітей тієї нашої матери землі на поталу ворогові не дамо, не бійтесь. Ми люди старосвітські, знаємо честь, а щоб ми гостей у ворожі руки давали, того ще в нас не було“.

А якщо, не дай Боже, хотіли би без нашої згоди брати, то хай стрібують. Легко їм не прийде. Нам і вмирать не страшно. Чи круть, чи верть, знайде тебе і в черепочку смерть“.

XVII.

Сидір прикидався здоровійшим і сильнійшим, ніж був. Соромно козакові у постелі лежати, як жінці у злорах. Одарка дівчина, а диви, якою сильною показала себе.

Він її від першого разу полюбив, як нікого в світі, а тепер, так прямо очей не зводив з неї. Як на образ дивився. І була ж вона ніби цей образ, змальований не людською а божою рукою.

Старий Борисів, хоч здавалося ѹ, що його столітні очі вже іншої краси шукають, небесної, а й він нераз задивиться на неї і тільки зітхне. „Чимало, — промовить, — бувас гарного на нашій Україні, чимало. Жаль розходитися з нею. Проповідають попи, немов то в небі гарно. Не знаю, чи краще буде, як у нас. І не сподіюся. Погадати лиш, весняна ніч, вишні цвітуть, і скільки того цвіту тут, стільки тих зір там. А пахне, як! А соловейки як зачнуть тебе по серці скоботати, тю! Аж тут заскриплять ворітця, або затріщить перелаз і така, о, вже й коло тебе, вже й присмокталася як опир, але який! Херувимський.... Ні, ні, не гадаю я, щоби там щось кращого придумав Господь, — не гадаю. ...І дивуйся ти, що ми до нашого раю чортів впустити не хочемо. Осквернили би нашу красу..... І не впускате. Чуєте, не впускате! Я ще з могили кричати вам буду: бережіться!“

Сидір припав до старого з одного боку, Одарка з другого.

„Благословіть нас, батьку!“

А він примкнув на хвилину очі. „Чому ж це я ?
А деж ваши батьки, де піп ?“

„Батьків у нас немає, а попи знаєте, які тепер. Може й не доведеться у святій церкві перед тетраподом стояти, поблагословіть ви нас“.

Борисів поклав руки на їх голови і так мовчки трівали, зединені тишиною, вимовнійшою від найговірливіших слів.

А тоді припали до старечих рук, до рук, що трудилися цілу сотню літ, сіючи життя і обороняючи його, до рук, що були теж найгарнішим струментом для бажань і виявів душі.

Собака на вигоні перестала вити, над слобідкою пролітав ангел не смерти а життя, життя, котрого не викорінити ні кому.

„Ми нині хочемо забіратися від вас“, — почав несміливо і з жалем Сидір.

Старий здрігнувся.

„Нині ?“

„Так, добродію. Після заходу сонця. Пора“.

„А я, бачите, гадав, що залишетеся в нас. Надійде весна, не завадилоб і чотири плуги на мої ниви пустити. В мене земельки чимало, а син тільки один. Решта челядь. І хазяйки теж у хаті треба. Іванові женитися якось не спішно. Гадав, залишетеся в мене. Наділю вас землею і живіть тай кохайтесь на славу“.

„Спасибі, але не годиться нам, батьку. Що погадав би собі про мене мій сотник ?“

„А хто ж у тебе сотником, козаче ?“

„Мрукко“.

„Ілярій ?“

„Так, той самий“.

„Тай до гарногож ти сотника в осавули попався. Це такий хитрун, що другого на цілій Україні не знайти. А що вже сміхоторець, такого хоч у гетьманські тіятри веди. Не забуду, як ми раз з отсим Мручком Полякам у руки попалися. Він від мене молодший на літ яких сорок. Внуком моїм міг бути. Так і кликає мене дідуся і шанував.

Отож і довідалися пани, що між полоненими є дід з внуком і покликали нас, щоб подивитися, як воно виглядає таке ливо. І як став їм мій Мручко небилиці гнути, як став показувати бідних шляхтичів десь аж зпід Галича, то пани аж за черева оралися, такого було сміху. І випили здоровово, а ми тоді і в ноги. Славного ти сотника маєш, Сидоре!"

„Люблю його як батька. І сотня в нас не будь яка".

„З того, що до Москалів не перейшла, під антихристів регімент не побігла, бачу, що гарна".

„Якже мені не поспішати до сотні і до свого сотника?"

Борисів задумався. „Правда твоя. Не годиться товариства лишати у такій важкій пригоді, як тепер. О, важкі ж бо часи надходять, чус мое серце. Важкі..... А щож ти з нею зробиш?" — спітався нараз старий, показуючи рукою на Одарку.

„Я його не покину до віку", — відповіла Одарка.

„В мирі то так, а на війні?"

„Гадаєте, не вмію стріляти, їздити на коні, шаблею водити?"

„Можливо. Та це вже твоя річ. Як так любиш його, то певно вас Господь зведе таки до купи і не пожалує щастя. Хоч як я привик до вас і полюбив мов дітей своїх власних, здержувати не буду. Спішно вам туди, де кулі грають, ідіть. А поздоровіть там свого сотника від мене.

Скажіть йому, що старий Борисів ще живий. До походу вже не спосібний, але рідної землі ще й зубами боронити буде, якщо ворог до неї підступить.“

„Кому в дорогу, тому й час“, — принаглював старий Борисів. „Сніжок паде, сліди прикриває, іхати вам добре“.

І росказав їм, як і куди прямувати, бо з оповідань Сидора і Одарки міркував собі, де тепер гетьман з своїм військом і зі Шведами може бути.

„Коні вам дам свої і санчата теж, щоб де чорт з Москялями не звів, та щоб вас не пізнали. Ти козаче, вбереш міщанську бекешу, а ти Одарко надівай футро моєї покійниці, буцім то чоловік з жінкою у монастир на прощу їдуть.

Та ще тобі, дівоночко, між дукачі хрест почіпти треба, для всякої безпеки.“ I він добув зі скрині намисто своєї покійної жінки, яке ховав для будучої невістки, відчинив з мощами старосвітський хрест і почіпив Одарці на шию.

„Хай він тебе від усякого лиха обороняє“.

Поклонилися і подякували за його добре серце.

Сніжок падав і загладжував сліди за молодятами, що іхали на зустріч невідомому.

XVIII.

Люксембург сидів біля печі і блудними очима вдивлявся в огонь, ніби в нім щось цікавого побачив. Багрово-золотисті відблиски гладили його дрібну статій, немов милосердилися над ним, що він такий нікчемно маленький і дряхлий.

На колінах тримав скрипку. Не грав, тільки пальцями перебірав по струнах.

Струни бреніли ледви почуткими звуками. Скиглили тихо як осінній вітер під вікном, шелестіли як сухий очерет і хлипали як скривджене дитина.

Карлик підібрав ноги під себе, скутився і виглядав неправдоподібно маленький, немов це не чоловік, а хованець з казки, що серед ночі вискачує з мишаючої дірки і за людей, котрим сприяє, важку роботу робить. Неправдоподібно великою виглядала скрипка; здавалося, ніби він не скрипку а дівчину тримав на колінах і тулився до неї, нарікаючи на кривду, яку заподіяла йому доля, відмовляючи росту і вроди. А дівчина тая не втікала від нього, лиш спочутливо горнулася до вузької, запалої груди карлика промовляючи: „бідний, бідний ти мій!....“

На кріслі лежав королівський синій плащ з жовтою шовкововою підшивкою, а коло крісла стояли заболочені, високі чоботи. Одна холява притулилася до плаща, друга зігнулася й похилилася безсило.

На тапчані, біля дверей вилискувалася в поранньому сонці срібна умивальня, повна мутної води.

Похідне ліжко було ще не застелене, лише недбало накинене синім покривалом.

Гультман не вспів ще прибрати спальні, бо король нині скорше, ніж звичайно, скопився з ліжка і повіявся кудись до своїх регіментів.

Люксембург не вигпускаючи скрипки з своїх обіймів, водив очима по пустій кімнаті.

Не знову чому, але нараз у своїй уяві побачив короля на ліжку, під тим синім покривалом, як лежить неповорушно й мовчаливо. Втомлені, сіруваті повіки прикрили його темно-голубі очі, на устах згірдливо-гірка усмішка, а на високому, білому лобі, — Боже ти мій, що це на цьому високому лобі? Чи платок макового цвіту прилип до нього, чи капля свіжої....? „Ні, ні, не треба, не треба! — скартав себе за таку гадку королівський блазень і — голоснійше став торкати струни.

„Та що воно таке? Гадки наші все біля нього, біля Карла. Всюди бачимо його, ніби других людей і немає на світі. Ненавидимо, а дріжимо о нього?“ — говорив до себе.

„Що це?“

„Геній....“ — почувся нараз пискливий голосочок Люксембург озирнувся.

За ним стояв блазень гетьмана Мазепи, Рачок.

„Ваша милість читаєте мої гадки?“ — скрикнув Люксембург.

„Це не важко,“ — відповів гетьманський карлик.

„Чому би то?“

„Тому, бо Шведи про ніщо друге й не гадають, лише про свого короля. Вони ним дишуть як повітрям, впиваються як вином, кохають його як дівчину, а бояться як смерти“.

„Бо він великий“.

„А ми малі?“

„Маленькі“.

„Чоловік такий, яким себе чує“.

„Біля Карла XII всі ми почувавши себе малими“.

„Це не добре, бо колибі він так, не дай Боже, умер...“

Люксембург зажахнувся.

„Ваша милосте, ви таки мабуть читаєте в моїх гадках, як у розгорнутій книжці. Лиштіть, ради Бога лиштіть! Балакаймо про друге.“

„Про що ми не балакалиб з собою, все на своїх панів зійдемо“.

„Бо ми їх слуги“.

„Раби!“

„Не лиш раби, а блазні“, — відповів Люксембург, притискаючи до себе скрипку.

„Всі люди блазнями в Бога“, — потішав його товариш.

„У Бога, та не в людей. У невідомого, а не у видимого пана, не в більшого свого, тільки більшого ростом і значінням.“

„Щож! Не ми тому винні, мій друже. Припадок, а може прямо неприличний жарт судьби. Зажартувала собі доля, пускаючи поміж нормальних людей такі сміховиті фігури, як наші, — о!“, і він обкрутився на одній нозі, висолонивши язик і перевертаючи очима.

„А я хлопець зухватий

В свого батька вдався,

Прийшов в свати до Агати, —

В подолок сховався.“

„Якими ти нас сотворив Боже, такими й мәєш. А що люди граються нами, як куклами, це доказ іхньої дурноти і тільки! Гадають собі, що велики, так значиться

і мудрі. А між тим розум не в рості, а в голові, — правда?“

„Правда. Але мала нам з того, пане товаришу, по-тixa, мала! Пограються нами, навкучить і кинуть. Як зношений патинок.“

„Те саме чекає кожного з них. Кожного викинуть, як підрану ганчірку на смітник. Суєта сует і всяческая суєта.“

„Vanitas vanitatum“, — як відгомін повторив за ним Люксембург.

„Навіть найбільшого з людей цей самий кінець чекає.“

„Великі люди до історії переходят.“

„Нами граються за життя, а ними по смерти, така тільки ріжниця.“

Гетьманський блазень накинув на себе плащ короля Карла. Тягнувся за ним як за королевою коронаційна капа. Рукави звисали до самої землі, з ковніра торчав носик, як картопелька.

Люксембург глянув на свого товариша і його сумне обличчя на хвилину розяснилося.

„Величаво!“.

„Правда?“

„Ще тільки скіптра і королівського вінця бракує“.

„Пощо? Маєstat в особі, а не в інсігніях. Інсігнії може хто будь до рук прибрati. Боюсь, щоб якраз таке зі скіптом Карла XII не сталося.“

„Гадаєте?“

„Щось воно мені так здається. Подумайте, — його престіл дев'ятий рік пустує. Вже й місце прохололо, на котрім він сидів, а нема мабуть таких підданих на світі, щоб любили дивитися на пусте сідало свого володаря. Сидіти на престолі, це головне завдання монарха. I то не

як будь сидіти, а кріпко, довго, достойно, з гідністю. з якою ніхто інший у цілій державі не сидить. От так о...“ і він сів на кріслі, закопилив губи, очі пустив у стовп і всміхався тією безмовною усмішкою, яку часто-густо можна було бачити на обличчю короля Карля.

„Дев'ятий рік товчеться ваш вінценосний по світі, як Марко по пеклі, а сідало його пусте. Був — і нема, і коли ж то він верне? Чому не вертає? Може відрікся своєї батьківщини? Мабуть він так турбується і Швецію, як пес пятою ногою?.... Всіляко думають собі Шведи. А між тим від короля, блудного лицаря все ті самі листи приходять: „присилайте військо і гроші“. Ясна річ, що без війська і без грошей навіть найбільший герой воювати не може, алеж нема такої криниці, в котрій не бракло би води, як будеш її ведром безнастанно тягнути. Можна вівцю стричи, але якщо ти шкуру з неї стягнеш, так і вовна не поросте. Ваш король шкуру зі Швеції здирає.“

„А Хмельницький що з Україною робив?“

„Правда. Великої жертви він від неї бажав, алеж і Україна велика, а до того всякому було відомо, за що батько Богдан бився. Він чужих земель не захоплював, як Карло, а свої відбивав, волю народові добуваючи. Боюся, щоб Шведи не перевернули порожнього королівського престола, або не посадили на ньому когось другого“.

„Кого б той?“

„У Карла є сестра, Ульрика Елеонора. Можуть віддати її“.

„За кого?“

„За кого? Колиб я шведською дипломатією заправляв, то поза плечами Карла посватаю би її за Петрового сина, за царевича Олексія і його посадив на швед-

ському престолі. Так і покінчилася б війна Шведів з Москалями“.

Люксембург сумно покивав головою.

„Не знаєте ви Шведів, мій пане. Вони того ніколи не зроблять. Скорше останній Швед ноги задре, ніж свого короля зрадить. Такий це народ“.

„Глупий!“

Люксембург здрігнувся.

Не кажіть того, коли хочете зі мною дальше дружити. Макіярель!“ — і Люксембург став голоснійше і скорше перебірати по струнах своєї скрипки.

Гетьманський блазень зрозумів, що непотрібно вразив свого товариша.

„Га щож ! Не наша річ турбуватися долею народів. Нас до цього діла не кличуть. Наша річ розвеселювати своїх хлібодавців і, ми це робимо по змозі наших сил. Гадаю, що завдання наше сповняємо, куди краще ніж усі їх міністри й генерали. Любимо їх, — правда?“

„Я свого — так“.

„Я теж. Мій старий гетьман такий гарний, хоч старий. Рука в його як у гарної пані. Мала, довга, біла, мов з мармуру викута. І стать яка! А які складні рухи! Кождий зворот голови, мов добрим малярем придуманий. Люблю дивитися на нього“.

„Любите його за те, чого вам Господь відмовив“

„Можливо“.

„Я теж до свого привязався, як собака до пана. Сам не знаю, за що. Нерозгадана в його вдача. Бувас, цілими тижнями слова доброго не скаже. Думас, або у книжках риється. Фільософів читас.... Чули ви про Ляйбніца?“

Рачок подумав хвилину і спитав:

„Монади ?“

..Не лиш те. Цікаві його „Нові досліди“, звернені проти Лока. Лок каже: „нема нічого в дусі, чого не було у змислах“. А Ляйбніц додає: „крім духа“.

„Гадкою, як мечем рубонув. Люблю добрих рубак і бистро думаючих людей. Ляйбніц до них належить. Він одним махом хотів розтяті цей гордийський вузол, який заплутали Дескарт своїм дуалізмом, Спіноза монізмом, а Лок емпіризмом, а все ж таки не втяв Панько шилом“.

„Ваша милість, як бачу, також фільософують“.

„Поволеньки. Мій старий любить іноді з мудрим чоловіком побалакати“.

„Себто балакає тоді з вами, — що ?“

„А так. Бо другі звільнені від обовязку думання. Добувають слави і маєтків, а ти думай за них. Хтось же думати мусить. Думка як час, простір і рух, хоч не вловима, але все таки вона є і своїх прав домагається“.

„Добре сказано“.

„Гадаєте ні ? Думка перелогом лежати не може. А все ж таки Рей від Ляйбніца хитріший“.

„Хто таке Рей ? Не чув я про нього“.

„Наш брат шляхтич. І шляхоцька фільософія у нього“.

„Має свій систем ?“

„А все ж що має : Carpe diem“.

„Себто ?“

„Не оглядайся на других, а збірай солодощі життя, де і скільки можеш, не думаючи, звідки воно береться і пощо“.

„Так, так“. Звідки і пощо ?“ це найгірші слова, — вони нам затроюють життя. Щасливий той, що вичеркнув їх зі своєго лексікону. Жий, не питуючи, звідки це

життя береться і пощо воно ?... Та на жаль я тієї штуки не вмію“.

„Гадаєте, що я її навчився ? Тому то й завидую Ревві його життя чесної людини... Тю!“

„Що таке ?“

Рачок вправним рухом кинув королівський плащ назад на спинку крісла. „Людською кровю від тієї мантії заносить“.

„А ви хотілиб, щоб жіночими пахощами пахло ? Мій пан об жінки не треться“.

„А мій, хоч старий, не гордус ними. Це чорт, не чоловік. Як Фавст Мефістові, так він мабуть запродав чортові душу ради жіноти“.

„Чув я про це, що він до жінок, а жінки до нього липнуть“.

„Як мухи до меду. Нерозгадане діло. Візьміть хочби останній його роман“.

„З Мотрею ?“

„Так з Кочубеївною. Це щось неправдоподібне. Дівчина як ланя, як сама Афродита, а влюбилась в старого Зевеса“.

„Видно, що він справжній Зевес на вашому Олімпі“.

„Ах цей Олімп ! Важко на йому й Зевесові сидіти. Дуже важко. Боюсь, щоб Ворскла не перемінилася у Стигса“.

„Що за Ворскла ?“

„Така річка, що над нею лежить Полтава“

„А Полтава ?“

„Город над рікою Ворсклою“.

„Спасибі, вже знаю. Але звідки вам ті два імена нагадку прийшли ? Невже ж немає у вас Київа і Дніпра ?“

„Ворожбити про Полтаву толкують. Кажуть, що на П поля огненний дощ упаде“.

„І ви, такий образований чоловік, вірите во-
рожбітам ?“

„Я нікому не вірю, навіть собі. Зневірився, — але якраз тому й боюся, щоб зневіра не обхопила також і других. Вона, як морове повітря у воздусі висить. Навіть король ваш, говорять; не спить по ночах, а очі його мутніють, як осіннє небо. Не завважали ви того ?“

„Це й як. Його королівська великість дійсно змінився останніми часами. Іноді пізно, опівночі, як кіт на вішпиньках підкрадається до його ліжка, а він не спить. „То ти Люксембург ?“ — питав. „Я, мій милостивий пане“, — кажу. „Сідай і росказуй що“. Сідаю на ліжко в ногах і росказую йому казки як дитині, щоби заснув. А він лежить горілиць і вдивляється у стелю, словечком не перебиваючи мені. Так нас застас ранок..... Мушу вам зрадити одну тайну. Мій король, хлопцем бувши, нічної самоти боявся. Біля його ліжка світло по ночах горіло і паж біля нього спав. Чи цей страх до нього тепер не вертає ? Погано, як до людини вертають звички його діточих літ“.

„Чому ?“.

„Кажуть, що під кінець життя чоловік хоче бути таким, як був з початку..... Кінця боюся“.

„Всі ми боймося кінця, забиваючи, що він міститься в початку“.

„Себто, що його нема ?“

„І бути не може.... Панта рей“.

„Вірите в невмірущість ?“

„В ніщо тепер не вірю, кажу це вам, але так думаю собі, що або є життя і тоді воно вічне, безнастанне, не вдаваюче, або все це, що ми вважаємо життям, лиш онана якась, привид, сон, котрий нам від тисячів літ сниться, а властиво не нам, а комусь невідомому, що ле-

жити на ложу вічності і грається тими страхітними снами, які ми називаємо світом і життям, — грається нашою бідою“.

„Цікаво!“

„Сташно, товариш! Бо щож тоді ми? Така сама малесенька часточка, така сама черточка в тому страхітному сонному образі, як яка мушка, як квітка, як зеренце піску“.

„І пісок на вашу гадку жив?“

„Кажуж бо вам, коли є життя, то все жив, і камінь, і залізо, і пісок, все! Тільки життя каменя сильніше від життя людини, довше, не спалюється так скоро як наше. Ми згорюємо як огонь. І чим більший цей огонь, чим яскійше він палає, тим скорше сам себе зжере... Огонь, що називається Карло XII, на мою гадку, за сильно горить“.

„За сильно.... Ваша правда, пане Рачок, за сильно.... Мені теж іноді здається, що мій наймилостивіший пан легковажить своє дорогоцінне життя. Хоч стараюся зрозуміти, чому і пощо, зрозуміти не можу. Десять літ товче собою по Саксонії, Польщі, Росії, по Україні; ні то вигоди, ні насолоди життя не знає, вічна турбота, вічні недостатки, заедно життя його на волосинці висить, все йому смерть в очі заглядає, — і пощо це все? На те, щоб одного вечера хтось гукнув: *La pièce est finie!*“

„*La pièce est finie!*“ — повторив Рачок і, подумавши хвилину, додав: „*Allons souper*“..... Так, так. Це скорше, чи пізнійше буде сказане. Скорше, чи пізнійше сковають його до якогось металевого ящика, обкладуть, обспівають, обдавонять, обіллють нещирими слізьми і зітхаючи скажуть: „*Allons souper!*“..... Живий живе гадає. І скажіть же ви мені, будь ласка, чи для такою

фіналу варто грati довгу й важку песу ? Ніяк не можу я увійти в психольогію так званих великих людей. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці“.

„Très bien, monsieur Рачок. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці. Мабуть мій вінценосний справді дуже великий, бо його глупі вчинки переходять міру звичайних людей. Вони Монбланк в порівнанню з отсим горбком“, — і він рукою показав крізь вікно на невеличке узгір'я, що лагідно знімалося понад плоскотірень і блискітло до сонця як шолом.

„Я на його місці після першої великої побіди заключив би був корисний мир, віхав як побідоносний герой до столиці, оженився з якою гарною і здорововою німецькою княжною, котрих там, як квіток на леваді, мав синів як вилуцьків, і жив при боці вірної жінки, не поспішаючись до смерти. А він сновидав по цілому світі, шукаючи, сам не знає чого. Слави ? Карло XII вже нині славніший від батька, діда і від усіх своїх предків, кудохвостих Німців у шведських синіх плащах. Грошей ? Ніколи їх мати не буде. Як батько був скундряга, так син марнотратник, пригорщами таляри розсипає. Любови ? Жінки очі за ним видивлюють, а він не ласкав жадної з них навіть ущіпнути. Ніяк я не вгадаю, чого той чоловік хоче.....“

„Чого ?“ — крикнув Рачок, впустивши руку в кишеню королівського плаща і добуваючи з неї книжку. „Ось вам, пане товаришу, чого він хоче. Бачите ? „Curtius: De rebus gestis Alexandri Magni....“ Олександром Великим хоче бути ваш вінценосний“.

Люксембург листував книжку, вичитану як старий молитвослов.

„Алеж Олександер Великий від жінок не втікав“.

„Південна кров грала в його жилах, а Карло чоловік

півночі. А до того, хто його зна, чи цей більший жено-люб, що вдається з жінками, чи той, що сторонить від них. Карло ще молодий, лихий його зна, яким він стане, коли четвертого хрестика доскочить. Вуж скіру, а чоловік вдачу зміняє. Не вір чоловікові, як вужові“.

„А ваш гетьман, як кохався замолоду так і до старости кохливим остався“.

„Мій гетьман чорт“.

„І мій король не ангел“.

„Знайшлися, як у кірці маку“.

„Світ перевернуть, якщо їм який непередбачений припадок не підставить ноги“.

„Так, так, непередбачений припадок, — він один може їм помішати, бо з людей ніхто“.

„Навіть Петро Великий ні ?“

„Навіть цей ні, хоч і йому Бог міру згубив“.

„Великий варвар“..

„Але не вожд. А Карло й Мазепа полководці“.

„Полководці.....“ — повторив Люксембург і махнув рукою.

Нараз змінюючи голос спітив:

„Бачили ви битву, пане Рачок“.

„Доводилось бувати не в одній“.

„І що ?“

„А щожби ? Буються люди, падуть, умірають, їх закопують в землю, тоді приходить піп, покропить могилу, покладить, гукнуть із самопалів і — la rièce est finie ! А весною поросте тут трава і зацвітуть квітки, бо природа навіть від людської злости сильніша“.

„Natura artifex perfectrix. Але, чи бачили ви, пане Рачок, як армія в переполох попаде ? Баталіони напирають на себе, а канони як божевільні женуть навмання через трупи й через ранених. Торощасть людські черепи,

ломлять кістки, внутренності намотують на колеса як шнури і, вони тягнуться за ними як хроби..... Тю ! Спасибі за честь бути великим вождом коштом оцих невідомих героїв, оцих несчислимих жертв, котрим черепи торощать і висотують кишкі. Чи повірите ви, пане товаришу, що дивлячись на такий жахливий образ, я нераз дякую Богові за те, що Він відмовив мені росту і тим самим зробив неспосібним до вояцького діла“.

„Вірю вам, прінце, бо й мені іноді ті самі гадки до голови приходять.... Але ми відбігаємо від теми. Коли я не помиляюся, то ми почали з того, що наша найближча будучність мабуть не дуже то рожева“.

„Чорна !“

„Так тоді, чи не подумати нам про себе. Як прийде що до чого, то ніхто нами журитися не стане. Забудуть нас, лишать, або прямо кинуть, як дитина ляльку. Щож ви на це ?“

„Що я ?.... Я гадаю, що панові Рачкові запахло царем. Щож, він, говорять, любить нашого брата. З цілої Московщини карлів до себе стягає“.

„Любитъ, бо він великий, а ми маленькі, — контраст. Може би нам якісь гарні карлиці підшукав“, — і Рачок заіржав як жеребець.

„Тьфу ! — сплюнув з погордою Люксембург.

„Був би за свата, потім за кума....“

„А по найдовшому життю справив би нам похорон першої кляси, йшов би перед домовоиною і тарабанив на великому бубні, бо він до того мистець і охотник“.

„А хੋчби й те“.

„Так тоді переходить до Петра“.

„А ви ?“

„Я ?“ — і Люксембург замісць відповіди поцілував „De rebus gestis Alexandri Magni“..... „Я“ — повторив

ще раз, ховаючи книжку до королівської кишені, „я не можу. Не можу, пане Рачок, не можу“.

„Не можете ?“

„Хочби його всі покинули до одного, не кину його. Хоч я малий ростом, так честь у мене не менша, як у Малькума Беркмана.... Щасливої вам дороги, пане товаришу“ — і простягнув до Рачка свою маленьку як у дитини руку, другою притулуючи до груди скрипку.

Рачок кріпко стиснув правицю королівського блазня.

„Спасибі вам, пане товаришу. Тепер я знаю, з ким маю діло. Не бійтесь. Не розійдемося так скоро. Де наші пани, там будемо й ми. Витриваємо біля них. Але боюсь, що не витривають інші. Шведські генерали можливо, бо щож їм іншого робити? До Швеції тікати? Далеко. До Петра переходити? Небезпечно, і честь офіцерська не дас. Але гетьманові полковники — то інша річ. Відсахнуться від старого гетьмана і відречуться його, як Петро Христа. Козацька армія не велика, а стане ще меншою. Дійде до того, що під одним дубом, як говорять старі люди, разом зі своїм вождом перед дощем сковаститься. І як дивилися ми колись на велич наших хлібодавців, так на їх нищету глядітимемо. І будемо їм росказувати казку нездійсненої мрії про королівну, замкнену в сиромотній вежі посеред чорного озера, серед людської глупоти“.

„Га щож ! Краще мудрому казку росказувати, як з дурнем діло робить. Карло й Мазепа навіть в упадку достойнійші будуть від інших на верхівю щастя..... Як руїни знищених будинків, так і люди, потерпівші погром мають свій приваб..... Я тільки нецікавих людей не люблю“.

„*Odi profanum vulgus*“ — доповів Рачок і насторопив уши.

„Чуєте?“

Люксембург замісць відповіди скочив на лавку під вікном, і прилип до шибки. Рачок пішов за його приміром. Блазні-фільософи перемінилися нараз у дітей, котрі щось цікавого узріли.....

Шляхом мчав король Карло на своїм Аяксі.

Кінь майже не доторкався землі.

Їздець не їхав на нім, а летів як казковий птах, як стріла випущена з лука рукою провидіння. Футром підбитий плащ тільки рамен тримався. Ніби з тих рамен виростали крила.

Очі вискачували з орбіт, уста затискалися завзяттям.....

Арес, Одін, чи Див?

Може всі три в одній особі.

Видиво, не чоловік.

За Карлом, як за перуном хмара, летів невеличкий відділ їздців. Їх чорні коні побіліли від піни і від снігу. Збідовані їздці, Бог знає, звідки набирали сили до того геройчного бігу.

Але хто бачив тамтого, не дивився на тих. Були темрявою, яка осотує зіниці після наглого блиску.

Люксембург завмер. Рачок затаїв у собі дух. Носики їм до шибок примерзали. Не чули болю. Апокаліптичний їздець очі їм вирвав, мисли пірвав, душі з маленьких тіл вихопив і поніс з собою.

Мовчали довго, довго, поки не замовк останній відгомін луску кінських копит. Тоді почувся голос Люксембурга: „І я міг би покинути його?“

Рачок замісць відповіди зітхнув з глибини душі:

„А всеж таки“, — почав по хвилині — кривду зробив нам Господь, відмовляючи сили й росту“.

„Так, так. Сумно ні один раз у життю не почувати себе героєм“, — доповів Люксембург.

„А вже що сумно“ — запалювався Рачок. — „Як виглядав би наш світ без героїв? Змиршавів би народ, зійшов би на нінащо, здичів би як сад, не підчищуваний і сокирою і пилкою огородника.“

„Сокирою і пилкою, сокирою і пилкою“. — гомонії бездумно Люксембург. Аж нараз звертаючись до Рачка, спитав:

„Бачили ви, товаришу, як наші хірурги відрубують жовнірам руки й ноги?“

„Відморожені?“

„Егеж, або погаратані шаблею, чи прострілені кулями. Чимало тих рук і ніг валяється тепер по лазаретах.“

„І біля них. Аж страшно глядіть. Цеж не гиляки відрубані від пнів. Скільки світа можна було пройти на тих ногах.“

„І скільки доброго можна було зробити цими руками!“

„А їх собаки розтягають, як падло.“

„Аж страшно!“

„Гріх!“ — закінчив Рачок і задумався. А по хвилині почав:

„А всеж таки гарно бути героєм“.

„А блазнем погано“.

„Дуже!“

І замовкли. Маленькі лиця посумніли. З тою задумою і смутком виглядали ще прикрійше, ніж звичайно.

Ніхто не погадав би, що це весельчаки, гоструни, які

своїх панів доводили до сміху тоді, коли їм може й на плач збиралося.

Люксембург скрипку як дівчину тулив до вузької, залалої груди.

Не грав, тільки пальцями перебірав по струнах.

„Бідний, маленький бідний“ — жалувала його скрипка.

Рачок стояв над срібною, королівською умивальнею і вдивляючися у мутну воду, непомітно хлипав.

XIX.

Союзні війська розтаборилися в Ушівці, Лосці, Карайці, Курілівці і в Студенії.

Всі хати, стайні, клуні й омшаники повні були людей і коней. Старшини займали для себе панські та козацькі двори, а також школи й приходські domi. А що розтягати армію на дальші села було небезпечно, бо Москалі, як зимою вовки, снувалися кругом, так доводилося рити землянки і класти соломяні буди, щоб примістити ті баталіони, які не знаходили собі місця по селах.

Між селами, по полях, побудовано вартівні, в яких стояли звязкові шведські відділи.

Від вартівні до вартівні й від села до села беззастаново перебігали з приказами вістуни, скрізь змінялися варти.

Маркетани й маркетанки волочилися з тютюном, з горілкою, з салом і з хлібом. Маркетанки продавали їй себе.

Звідкіля брався цей народ, того ніхто не вмів сказати. На виразний приказ короля їх залишено було, заки Шведи увійшли в Україну. Алеж вони і королівську волю обійти вміли. Їм без армії і армії без них жити було годі. Навіть старі генерали просили за ними короля, і король з огляду на „духа армії“ дивився на цей поворот жіноцтва крізь пальці. Були це старі знайомі, що після королівського приказу або перебіралися по мужеськи, і скривалися під будами возів в обозі, або воліклись у приличному віддаленню за табором, і тільки ночами на постояні підступали до нього, щоб своїми про-

мислами промишляти. Скільки всілякої біди й лиха доводилося їм перебути, того й на воловій скірі не списав би, а все ж таки армії вони не кидали. Були звязані з нею не тільки охотою заробітку, але й сотками цих тонесеньких ниток, про які король Карло, як ворог жіноцтва і як муштина неподатливий на приваб крашої половини людського роду, не знав, і яких навіть може й не догадувався. А між тим, Боже ти мій! Скільки хвилин пяного забуття і безтямного опяніння завдячували отсі землянки й ці соломяні буди не кому іншому, а якраз зачутним у старі тулуби і в полинялі кратясті хустки маркетанкам!

Бувало сидить вояк у своїм, як вони казали, свинюшнику і гріє над огнищем скостенілі руки. Довкола нього, як далеко оком кине й куди гадкою помандрує, такі самі огнища і такі самі тіни, як він, куняють над ними, збідовані, зголодовані, позбавлені не тільки всякої життєвої насолоди але й надії на неї, надії, що й цьому походові прийде кінець і, що піchnerеться поворот во своєси. Сидить жовнір біля огнища і зневіра як гадина присмоктується до нього. „Замерзнеш цеї ночі — говорити, — або завтра вбить тебе, як собаку. І добре як зразу, щоб не різали по шматочку, або щоб раненим не попав у полон. Краще добий себе тоді, а ще краще зроби це зараз, тепер. Бо пощо відкладати на пізніше? Чого крашого дочекаєшся? Бачиш, з кождим днем стає гірше. Спішися!“

Чув жовнір, що не опреться тій намові і вже осмотрює скалку на мушкеті, аж нараз сніг біля землянки заскрипів і двоє очей зпід хустки засвітило.

„Чого надувся як сич? Лицар і — настрашився морозу! А може за милою скучно? Гей Шведи, Шведи,

що це сталося з вами! А ж дивитися гайдко. На короля поглянь. Цей не боїться нічого.“

„Тільки вас“.

„Неваже ми страшні? Та поглянь бо на мене! А то, задивився кудись, мов у другий світ.“

І руку простягає до нього. Хоч зимна, а тепло робиться на серці. І в землянці теплійшає і вже світ не та-кий безнадійно великий, як був перед хвилиною. І огнище палає ніби тобі яснійше і так добре біля нього вдвійку сидіти, близько-близько притуливши до себе і чуючи, як серед стужі, серед скомління зимового вітру, під овечим тулупом беться живе серце людини.

„Богато вторгувала нині?“

„Тільки, що кіт наплакав.“

„А себе не продала?“

„Маєш охоту купити?“

Вітер сильнійше гуде і дим геть закриває вхід до землянки... Даром кріс на вистріл чекає...

А король хотів виполоти жіночтво з табору, як з городу хабуз!

На цілий тиждень розтаборилися союзні армії в Ушівці і в сусідних селах.

За той час король будував міст через Десну. Шведські піонери складали готові частини, кріпко споювали їх залізом і міддю, від чого ті мости люди й називали мідяними мостами.

Козаки радо розгрівалися при сокирах. Помагали Шведам будувати, не забуваючи, що і їм по тому мості доведеться переходити на другий берег Десни.

„Як перейду за Десну, не верну аж за весну.“

От і не вгадала пісня. До весни ще далеко, а тут уже
в зпоза Десни вертай, бо гетьманові до Батурина спішно.

Там його найкращі боєві частини з Чечелем, гар-
мата з Кенігзеном, там провіянт і гроші, там... Мотря!
Дуже він неспокійний о своє добро. Знає, що Москалі
зубами гризтимуть стіни батуринського замку, щоб до-
бути це все. Чує, що там щось велике здобувається. Рад
би він не йти, а летіти до Батурина.

Так королеві не спішно.

Король по ночах сидить над картами України. Ви-
учує їх, пляни з Гілленкроком рисує.

Кажуть, нездужав тепер і сон його не береться, —
безсонниця, на яку нема ліку. Невже ж зойки з лаза-
ретів сон відганяють? А може журиться король, що геть-
ман Мазепа мало війська йому припровадив?

Може не чує себе безпечним від Москалів, котрі
з усіх боків підкрадаються, а може, може зневірився
у свого генія і щасливу звізду?

Ніхто короля Карла не знає...

Він на досвітках зривається.

Ледве Гультман вблагає свого пана, щоб випив сні-
дання, і король скаче на Аякса та зникає в поранко-
вій імлі.

„Де король?“ — питаютися трівожно трабанти, жу-
риться старий Піпер, дріжить о нього вірний Гультман.

„Де король?“

Привикли бачити його очайдушним хлопцем і ніяк
не погодяться з гадкою, що він муштина, муж, перед яким
ціла Європа дріжить, бо непевною себе чує. Бачили його
великий воєнний успіх, несподівані побіди над ворогом
у двоє — троє сильнішими, бачили тріумф і жахаються
погрому. Король змінився останніми часами. Навіть тієї
дивної усмішки на його обличчю не видно, з Люксем-

бургом не пожартує, з пасторами про питання віри не балакає, ніби нечиста сила оволоділа ним і гонить з місця на місце. Він усюди є і нігде його нема.

Ранком бачили його люди в Лосці, в полуздне був у Карайївці, то знов як мара, майнув крізь Курилівку і опинився у Студенії.

Так і нині було.

З невеличким відділом вискочив зі своєї кватири в Ушівці і помчав у напрямі Десни.

Бистроногий Аякс летів птахом. Другі коні насили поспівали за ним.

Причвалав над Десну, там, де піоніри мідяний міст клали. Горіли ще смолоскипи на високих дрючках, бо робота йшла цілу ніч. Над огнищами, на триногах, у залязних казанах клекотіла смола, ковалі залізо на ковалах клепали, луск сокир далекою луною відбивався від сіл, окутаніх імлою. Іноді, як повіяв поранковий вітрець і на хвилину розігнав туман, видно було близкучий хрест на сільській церкві, або шпиль високої дзвіниці, або тополі біля панського двора. І знову — сіро імлисто, непевно.

Король стояв і дивився в ту ю імлу. Довго, вдумчivo, бистро.

Нараз піslав до робітників, щоб спинили роботу.

Тисячі сокир, молотів, сверлів завмерло в руках. Тихо зробилося кругом.

Король впивався ухом у тишину.

Очі його більшали, брови знімалися вгору, він ріс.

„За мною, вперед!“ — гукнув, не оцираючися, і з шаблею в руці кинувся через Десну.

Захрустів лід, але не заломився, ніби Десна зойкнула тільки, почувши на собі напрасну силу несподіваного бігу.

„Вперед! Вперед!“ — заохочували себе їздці.

Коні ховзалися, падали, один ногу зломив.

Король не дбав. Що там один, а хочби й два, хочби й сотня! Не дорожив собою і не цінив своїх людей. Його обхопило це лицарське божевілля, котрим він чарував своїх, а жахав чужих, пострах між ворогами ширив. Навіжений цим божевіллям забував, де він і які в його сили, не питався якого ворога має перед собою, не дбав, чи побідить, чи потерпить погром, не зважав на ніщо, послушно і безтямно піддаючися тому завзяттю, котрого не міг побороти.

Завзяття вожда передавалося людям. Бачили тільки його і під його проводом не боялися ні погрому, ні смерті.

Вперед! Вперед по славу, або по смерть!

Карлове лицарство не дорожить собою... „*Vivat Carolus rex!*“

Король Карло не любить дешевої побіди, він навіть битви не хоче приймати, поки ворожі сили не більші від його.

Знає це останній чура в шведському таборі. Всі вони вірять, що куля їх вожда не береться і, що його геній сильніший від царських регіментів. Слава Карла XII осліпила їх, насліпо женуть за ним, не думаючи, що переходити Десну, коли вона ще не досить кріпко замерзла і відтинати себе від армії, — це вчинок прямо божевільний. Щось такого міг би зробити молодий офіцер, котрий шукає незвичайних пригод, але не вожд, що повинен дорожити собою, не Карло, котрий свою армію загнав у чужі краї.

Про ніщо не думають Шведи, — вперед! вперед!

Нараз кламцнули кріси і посипалися кулі.

Двох їздців повалилося на землю. Коні зжахнулися,

кинулися на боки, але їздці кріпко тримали в руках по-води. За хвилину відділ пер дальше, — як таран об мур, так валив у московські роти. Ще один стріл, ще двох-трьох обагрилося кровю і — вже Карло сидить Москалям на карках. Його довгий, прямий, важкий меч блискавкою веться, ні один удар не хибить.

Як колись голови телятам одним махом відрубував, так тепер Москалів січе. Роти подаються, старшини не мають сили вдержати строю. Як косар у збіжжя косою, так Карло мечем вганяється у ворожу товпу.

Шведи за ним. Товпа подається назад і на боки, по-січені й покалічені, з зойком і з благанням пощасти втікають навмання, збільшуячи нелад і трівогу.

Але за хвилину на місце відділів, що не видержали першого напору, приходять свіжі, околюють Шведів, ще трохи й візьмуть їх у свої залізні обійми.

Нерівна боротьба. Шведам вже й сили нестає, тільки іх вожд не чує утоми. Його меч однаково скоро і певно знімається вгору, вправо, вліво, над головою майнє, огненну вісімку у воздухі напише цей меч, весь від крові червоний...

І знову захиталися московські роти і подалися назад і на боки. І знову нові сили займають їх місця. Ще хвилина й Шведам буде кінець. Король Карло попаде Москалям у руки.

Піоніри, перервавши біля мосту роботу, позбива-
лися в гурти і цікаво приглядалися, як їх король пере-
ходив Десну.

Перейшли і собі, ніби він їх тягнув до себе, ніби очей від свого героя не могли відрівати.

Посувалися лівим берегом в напрямі плавнів,
у яких увігнався Карло.

Бачили боротьбу, але встравати в неї не сміли, бо король того не любив, не любив тих, що рятували його.

Що лиш тоді, як ясним стало, що король у небезпеці, понісся клич: „Короля, короля нашого рятуймо!“ — і кілька сот людей з сокирами, з лопатами, вартові з рушницями наперли несподівано на ліве московське крило.

Закипіла боротьба новою. Рукопашний бій о короля. Москалі билися завзято, щоб грізного ворога в свої руки дістати, Шведи докладали всіх зусиль, щоб не допустити до того. Був це не бій, а пряма різня. Шведи, як перед хвилиною колоди бардами кололи, так тепер чепери єгрів грюхотали, стелючи поміст до свого короля.

Та це їм не прийшлося так легко. Москалі пхнули запасні роти на ліве крило. Нові сили нове завзяття в битву несли.

Шведи стояли кріпко як мур, але втрати їх з кождою хвилиною більшли, бо по московській стороні була надто велика перевага.

І вже здавалося, що Карлові XII вибила дванацятадохиця конину, на котрій чвалував найстрашніший з усіх їздців, — смерть, коли нараз на московські тили напер козацький віddіл, — Мручикова сотня, а з нею гетьманський небіж Войнаровський.

Вибрали вони якраз найболючіше місце, вдалили там, де король Карло бив, — як невтомний змолоцок ціпом, шаблею молотив.

Козаки наспіli в найважніший момент, тоді, як рішалася несподівана битва.

Рішили її.

Даром товстопузий московський майор як ранений кабан на всі боки кидав собою, заохочуючи своїх людей,

щоб витрівали в строю, щоб постояли кріпко за царя і за віру православну, даром золоті гори обіцювали за голову шведського короля. Москалів обхопив цей страх, на котрий ніяка стратегія в світі ліку не знає.

Кидали збрую, затулювали очі долонями і розбігалися, як вівці, коли в кошару лусне грім, або на відлішках ставали, як перед образами в церкві, знімаючи вгору руки й благаючи пощади.

Не вблагали.

Довго вганялися козаки на своїх бистрих конях, поки останнього Москаля не прострелили спісом, ябо не досягнули кулею.

Тільки декількох взяли живцем для язика.

Що лише тепер король ніби зі сну збудився. Обтер з крові шаблю, поклепав по шиї Аякса і всміхнувся своїм хлопячим усміхом.

Аякс гордо зняв вгору голову і заіржав з повної груди. Козацькі коні відповіли йому товариським іржанням.

Король глянув туди. Побачив Войнаровського і здивувався.

„Euer Gnaden auch hier?“ — спітав, ніби засоромлений, простягаючи до нього руку.

Войнаровський привітав його з побідою.

„Kleinigkeit, eine kleine aber nette Emotion. Що робить ваш шановний дядько?“

„Його милість гетьман післав мене шукати вашої королівської милости й прохати побачиння.“

„З паном гетьманом?“

„У нього є важне діло до Вашої Милості.“

„Догадуюся — Батурин.“ І король задумався.

Крики: „Vivat Carolus rex!“ збудили його з задуми.

Повернув конем і махав рукою до Шведів і до козаків: „Спасибі, що потрудилися. Гарно билися, хлопці. Дуже гарно!“

Обличчя його сяло, повеселійшав, ніби нове життя увіллялося в те звялене довгими трудами й невигодами невеличке тіло.

„Ваша Милість“, — почав Войнаровський, за мало дорожать свою достойною особою.“

„*Lapalien, mein Herr, Lapalien.* Найліпше береже себе той, хто не боїться нічого. Неваже можна забезпечити себе перед смертю?“

„Але й провокувати її не годиться.“

„Мусимо бути провокаторами смерти. Не людей, а її викликуємо на бої. Я поки її не побачу, поти й не буюся радо. Але чи бачите, якої ми добичі набрали?“

Добичі справді було богато. Шведи збиралі по полю московські рушниці, списи, шаблі, — добро, якого на війні ніколи не може бути забогато. Муніції теж чимало знайшлося, кілька ящиків куль і кілька бочівок пороху.

„А сухі?“ — питався король.

„Як перець“, — відповіли йому вдоволені Шведи.

„Будемо їхніми кулями і з їх мушкетів до них стріляти.

Требаж власникові віддати його добро. Правда, monsieur Войнаровський?“

„З причинком, Ваша королівська Милосте“.

„Добре кажете, з причинком. Постараємося. Я нині нарочно пробував, чи тверді вони на руку“.

„І щож?“

„Не дуже. Але за те богато їх.“

„Як сарани, аж чорно від них.“

„Брудно.“

„Залле нас тая повінь, якщо ми не припинемо її тепер.“

„Тісі гадки був ще мій дід, покійний король Карло X. Його посли клали це вашому гетьманові на серце.“

„Хмельницькому?“

„Так Богданові Хмельницькому, але він з Москвою не зривав.“

„До часу, бо не зручно було, а потім прийшла нагла смерть.“

„Вона не одно добре діло припинила. Це наш най-грізніший ворог. Але якраз тому треба їй показати, що не зі страшковими синами має діло. Вона й наміри мо-їого діда теж знівечила, а по його смерті шведська по-літика іншими шляхами пішла, аж я, як бачите, на ста-рій шлях завертаю.“

„А ми також.“

Минали сани, на котрих сиділо кількоє людів. — По одягах можна було пізнати, що не з простих. Якась старшинська родина.

„А це хто?“ — питався король.

„Хто ви такі?“ — звернувся до саней Войнаровський.

„Я сотник Імжицький, а це моя родина. Москалі нас по дорозі за Десну перейняли і мабуть у Глухів везли, так Господь змилосердився, ніби з неба зіслав Ваші Милости і поміг нас відбити.“

Войнаровський переклав це королеві.

„А зашо їх Москалі забрали, і чому якраз у Глухів везли?“

„Бо їхали в напрямі Десни, значиться, хотіли де

гетьмана перейти. Таких мабуть у Глухові допрошувати й каратимуть.“

„Значиться, цар гостро до ваших людей береться.“

„Він пощади не знає.“

„Потерпить ваш народ. Га, щож! Боротьба за волю, це болюча операція, дуже болюча.“

І король казав сотника відіслати гетьманові Мазепі.

„Може вам щось нового й цікавого роскаже.“

XX.

Гетьман вернув якраз з обіздки.

Продрог ; затираючи руки, ходив по своїй кватирі.
Не найкращі привіз вражіння.

Козаки з понуреними лобами вітали його. Мало котрий глянув прямо в очі. Ніби якийсь жаль таїли, ніби якісь недобрі гадки крили.

Не любив такого настрою. Любив щирість, бо самому через двацять літ доводилося бути нещирим, грати комедію, боючись трагічного кінця.

Наскучило. І він аж відітхнув, коли змінив ролю, коли з мутної виплив на чисту воду.

Двацять літ втриматися на театрі Східньої Європи і з соромом не зійти зі сцени, це було діло, котрого не довершив ні один із його попередників. Двацять літ ходити з машкарою на обличчю, вдавати зовсім когось іншого, скриваючи себе, це не легко.

Тепер, на склоні життя, він хоче виявити своє „я“, хоче Іваном Мазепою зійти до гробу. Так щож! Земляки не розуміють його. Може один Войнаровський догадується, хто таке його дядько. Це робить кров. Чужі того не знають, навіть Орлик ні.

З чужих одна тільки Мотря читала тайне письмо його душі.

Де вона тепер ?

Гетьман став і долонею прикрив очі, щоб побачити її.

Явилася ніби жива, і розмовляли з собою, як колись у Ковалівці і в Бахмачі.

Чув, як горіла бажанням волі і слави, охотою прізвати пута, котрими звязана була Україна.

З кожного її слова била міць, як міць землі весною; в кождім погляді горів огонь, подібний до сонячного сяйва, котре озолочує дозріваючі лани української пшеници.

Усміх її пригадував поранковий чар батуринських садів, коли то вишні білим цвітом обіллються, коли троянди зацвітуть і бжоли над липами стануть гудіти, питуючися їх, чому ще й вони не розцвілися...

І тієї одної душі, рівно самотної на всій Україні, як його, Господь відмовив йому. Може за кару, що протягом життя, як бжола від цвіту до цвіту з жінки до жінки пролітав.

Шукав своєї.

Аж на старости літ знайшов, — на те, щоби так скоро згубити.

І ніколи ще так діймаво не відчував гетьман тієї згуби, як нині. Здавалося, колиб тут була Мотря, все склалосьб інакше. Теплійше було би серед тієї стужі, сміливійше очі гляділи би в будучність, не прилітали би серед нічної тиші гадки про смерть і про забуту, може й опльовану могилу...

Цур їм! Чесне діло сорому не боїться, а боротися за волю свого народу, це діло найчеснійше в світі. Не що друге робив покійний гетьман Хмельницький.

Мазепа навязує Богданові нитки, продовжує традиції 1654 року.

Москва не може стерпіти вольного народу. Вона й у себе не дас людям волі. Цілу Європу рада би пристрати до свого кріпкого кулака.

Династичні традиції, безпідставна гадка, немов то

московські князі є одинокими спадкоємцями своїх київських попередників, пертимуть Москалів до цо раз то нових воєн, поки вони до своєї імперії не влучать не тільки Київа, але й Волині, Холмщини, Галичини і Закарпаття. А влучать їх на те, щоб позбавити ті землі не тільки самостійності, не тільки їх громадського устрою, але й характеру національного. Москва не стерпить вольного сусіда, цар Петро навіть Дніпрові пороги розбити бажає, щоб кораблі зі своїми бандерами султанові під його закоцюблений ніс пустити.

Щож робити тоді, щоб не допустити до такого трагічного кінця? Союзи з Польщею, з Кримом, з Семигородом і з Туреччиною завели, оставалося те, чого не вспів зробити Хмельницький, союз зі Швецією, на основі, що Україна обох сторін Дніпра з військом запорожським і з народом „малоросійським“ має бути вічними часами свободною від усякого чужого володіння.

Це, ніщо друге, зробив він, Мазепа.

Чого ж тоді хочуть від нього? Чого з під лоба дивляться на свого вожда? Не пішов же він в супереч їх бажанням. І старшини не давали йому спокою, щоб поривав з царем, і народ нарікав слізними словами на московські утиски. Не було такої днини, щоб кілька жалоб до його канцелярії не вплинуло. А тепер, коли він рішився на важке й небезпечне діло, не ради якоїсь особистої користі, а для добра народу, вони бісом на його глядять.

Козаків можна ще виправдати. Журяться долею своїх родин, що осталися за Десною, знають, що їх самих ждуть великі бої і ще більші труди серед лютої зими; а свідомості, котра би їм казала бути готовими на найбільшу жертву, не мають, — але старшини! Чого ті поспускали носи й похнюпилися як осіння ніч?

Невже ж вони не намовляли його до того, що зробив, не клялись, не цілували хреста, і то не один раз ?! Невже ж не доповідали стиха, що коли Мазепа не порве з царем, так вони це зроблять без Мазепи ?

А нині, — коли б цар до них лівим оком моргнув, побігли би до нього, як до псярника собаки !

Довго ходив своїм звичаєм кругом стола, аж утомлений сів на крісло, якраз під образом Христа на Олівній горі.

І здавалося йому, що Христос молиться не за себе, а за нього, за гетьмана, щоб чаша горечі відняття була від уст його.

Гетьман глянув і задріжав душою. Пригадався великий тиждень і страсти Спасителя, і Пилат, що вмиває руки, і Петро, що відрікається учителя благого, і товпа, що реве: „распни, распни його !“

Сімнацять сот літ з тої пори минуло, а товпа осталася товпою, — деб вона не була і кого та за що не розпиналиб на хрест.

„Распни, распни його !“

Аналъогії аж надто різко кидалися в очі.

Гетьманові наскучили вони. Хотілося про щось друге думати.

Шукав інших образів на стінах, але очі вертали назад на Олівну гору.

Пригадувалася розмова Божого Сина з Богом Отцем, ввижався хресний хід, причувалися удари молотків, що вбивали цвяхи в руки й ноги Спасителя і торох тих кісток, що їх воїни о ризи його металі...

Господи ! Невже ж з приказу твоєго новітний кесар новий хрест і нову Голгофту для України готовує ? Невже ж і її велиш Ти розпнати на хрестному дереві, на те, щоб Меншіков і другі, чужі й свої посіпаки жребія

о її ризи княжі метали, щоб добро, котре він призбирав для більшої достойності і для більшого блеску української держави, розграбили як круки, що падло жвякають?

„Господи, невжеж де воля Твоя святая ?...“

Гетьман закрив очі руками.

Образ мовчав, Христос благальними зіницями глядів у небо темне й мовчаливе, без місяця і зір.

„Га, щож ! Хай станеться воля твоя святая ! Якщо невідклична вона, дай, щоб і наша жертва не безплодною стала, щоб і вона у майбутньому спасення народові принесла, щоб і наш хрест, подібно, як той, на котрім повис колись Спаситель, зі знамени сорому символом святості зробився, щоб згірдливє імя, котрим нас вороги нині назовуть, нашадки наші названням чесним для себе обібрали і під іменем тим дальшу боротьбу за визволення своє вели.

А якщо я, недостойний раб твій, милости твоєї сподобився, дай, щоб я чашу цю за народ словнив, щоб я терпінням своїм гріхи його спокутував. Сподоби раба свого чести тієї — амінь !“

Хтось застукав до дверей.

„Увійди !“

Орлик переступив поріг.

„Що доброго скажеш, Пилипе ?“

„Нічого доброго не чув і не бачив, Милосте Ваша“.

„Крячеш ?“

„Правди скривати не хочу“.

Гетьман уважно глянув йому в очі. Генеральний писар погляду не видержав і спустив очі до долу.

„По тобі я чогось іншого сподівався“.

В слоях гетьмана почувався докір.

„Хочеш, щоб тебе відпустити? Слово одно скажи
і — вільному воля.

Москалі тільки тих карають, що йдуть до Мазепи,
а милують і нагороджують, котрі від нього втікають.
Приставай, поки час, до тих других“.

Орлика, якби хто в сердце вковов.

Спаленів і дивлячись гетьманові сміливо в очі,
сказав: „Такого гіркого слова я від Милости Вашої, мо-
його рейментаря і добродія, ніяк не сподівався. Обовяз-
ком своїм вважаю не затаювати перед ним нічого і хоч
лекше й вигідніше бути вістуном добрих ніж злих но-
вин, не жахаюся донести ці останні, бо хоч як високо
цінлю собі ласку і прихильність моєго пана, а все ж таки
добро його особи і успіх нашої спільноЯ справи вине того
кладу...“

„Так?“ — перебив йому гетьман.

„Так, Милосте Ваша. А щоб я нині до ворога мав
перейти, про це й мови бути не може“.

„Нині ні, але завтра“.

„Ані завтра, ані ніколи. Не затаю, що така грізна
гадка була в мене колись“...

„Що було, те знову бути може“.

„Але не після присяги. Слова свого не зломлю.
Я ж не чура, який ще без шаблі ходить“.

В його голосі почувалася обида.

Гетьман поклопав його по рамени. „Обидився мій
генеральний писар. Чи маю червону шапку вбрати?“

Орлик обіймив його за коліна. „Ваша Милість за-
бувають хіба, що сина моєго до хресту зволили три-
мати. Що сказав би мій син, дійшовши до літ, колиб
я його хресного батька зрадив?“

„Заспокійся і не дивуйся мені, Пилипе. Знаєш мою біду“.

„Знаю і спочуваю щиро“.

„Росказуй, з чим прийшов“.

„Приніс до підпису папери“.

„А більше нічого? Що чувати в таборі? Перше всі ви до мене з новинами бігли, а нині мовчите. Не люблю я того мовчання. Краще бунтуйтеся, кричіть, а не сусітиться як тіни, як душі над Ахеронтом. Таке мовчання нічого доброго не віщує“.

„Якщо Милість Ваша готові почути правду — без обиди й гніву, так я скажу“.

„Говори!“

„Старшини наші сподівалися більшої сили у шведського короля“.

„А шведський король сподіався більшої сили в нас. Так щож з того?“

„Бояться, що не дамо Москалям ради“.

„І...?“

„І...“ — Орлик замявся. Важко було виповісти гадку.

„І...?“ — наглив гетьман.

„І радять, а краще сказати, міркують собі — вони, а не я, підчеркую це рішучо, — міркують собі, чи не добре було би навязати зносини з царем“.

„З царем?“ — аж крикнув гетьман. „Як?“

„Післати котрогось з полковників, буцім то він утік від нас. Цей подав би умови, під якими Ваша Милість готові були вернутися до царя. Москалі в поганій скірі, підуть нам на зустріч і, так гадають старшини, — можемо добути від них вольності, ще більші від тих, які дотепер мали“.

„А хто їх забезпечить?“ — спитав, гірко всміхаючись гетьман.

„Цар присяго скріпить“. — відповів Орлик.

„А на Переяславські пакти царі не присягали?“

„Можна закладниками обмінятися покиць“. —

„Покищо. А згодом?“

„Згодом“...

„Якось воно буде. Правда?... Ні, Пилипе, не маю я часу ждати на те, що згодом буде. І охоти не маю. Це не політика, моспане, а торг о коровячу шкуру. Україна не корова. На торг з Петром не поведемо її, не будемо молотком бити і кричати: „Хто дастє більше, бери!“ Не вірю Москалям... І що нам тоді зі Шведами робити? Битися з королем Карлом?“

„Шведи вернули би з тим, з чим і прийшли“.

„Або й не вернулиб. Моїх старшин може воно не студить і не гріє, але я короля Карла на леду не лишу. Він лицар і чоловік чести. Не можуж бо і я поступити негідно!“

„А між старшинами виникла навіть така гадка, щоб короля Карла, якщо того зажадає цар, при добрій нагоді...“

„Зловити і передати цареві, — правда?“ — докінчив гетьман, і сплюнув, що було доказом його найвищої зневаги. „Господи! Які ж ті люди подлі!“

Його очі мимохіті піднялися до образу з Оливною горою. Спаситель, як перед хвилиною, так і тепер стояв на вколішках і благальним зором прошибав темне, мовчаливе небо...

„Який подлій цей світ!“ — вже не з погордою, а з розпуккою промовив гетьман.

— — — — — — — —
У світлицю вбіг Войнаровський.

XXI.

Як звичайно Дніпро, так тепер Десна перетинала Україну на дві половини.

По одній гетьман з 300 чоловіками всяких старшин і з чотирма тисячами вірних собі полків, а по другій Батурин з десятма тисячами знаменитої залоги і з гарматою, гетьманські скарби, укріплені полкові городи, стародубський полковник Скоропадський, полтавський Левенець, чернігівський Полуботок, наказний Переяславський Тамара, ніжинський Журахівський, множество сотників і сотенних старшин по всьому величезному просторі України, а врешті вічно рухаве, повне хороброго й готового до війни народу — Запорожжя.

Поділ дуже й дуже нерівний.

Правий беріг Десни, на котрім опинився гетьман, був тільки відтинком української держави і до того відтинком, на якому політичне життя не било так живо, як по другому боці. Ніколи тут народні рухи не зростали до такої сили й не виявляли такої стихійної енергії, як на Подніпров'ю.

Там залишилося свідоме, довгими боями за волю розбурхане населення з торговельними городами, з людними селами й слободами, з богатими хуторами, з розкішними гетьманськими палатами і старшинськими дворами, зі школами й монастирями, тут за Десною почували себе гетьман і ті люди, що були при ньому, ніби відрізані від пnia, котрий тисячами невидимих корінців тягнув соки з рідної землі.

Усякий чув, що в хвилину, коли рішається доля

народу і майбутність держави, треба бути не тут, а там за Десною, треба скорійш перейти на її лівий беріг.

І гетьман і його люди, до останнього чури в обозі, сиділи мов на розжареному вугіллю.

До того, біля гетьмана було лише трохи старшинських жінок і дітей, бо решта не вспіла прибути на час до Батурина і переїхати з чоловіками за Десну. Навіть гетьманова сестра осталася в Полтаві, а Орликова дружина з синами і жінки гетьманових довіренників, Бистрицького і Цурки теж залишилися по другому боці.

Доля їх була дуже непевна.

Всякий знов, що й цар і Меншіков, не ажахнуться ніяких, навіть найпідлійших способів, щоб посіяти страх по Україні, а до таких способів в першу чергу належатиме знищання й кари над родинами тих, що пішли з гетьманом - зрадником, хоч вони може в нічому й не винні, бо про ніщо може й не знали.

На непевну долю осталися чималі маєтки мазепинців, які вони так запопадливо довгими літами збрали, наслідуючи своєго реймента-гетьмана.

Що тепер з тими маєтками станеться? Будинки підуть з димами, а добро розграблять свої й чужі: товпа, все і всюди до грабіжі охотна, і Меншіков, котрий як крук всяку цінну річ несе до свого гнізда.

Не тільки гетьман і його старшини, але й козаки тривожилися тим невідомим, що тепер збувається по другому боці Десни, і хіба ті, що нічого до втрачення не мали, ходили по таборі без журно... Голого не обідреш.

Цілі ватаги людей стояли днями й ночами кругом того місця, де піоніри будували „мідянний міст“.

Дехто помагав, тягаючи дерево або обтісуючи його сокирями, інші жалісно блукали очима по ріці, котра

була вже замерзла, але не так то ще кріпко, щоб можна армії по ній перейти.

Москалі нарочно, де тільки могли, прорубували лід, стріляли навіть із гармат по Десні, щоб псувати комунікацію між обома її берегами.

Цар, як тільки довідався про перехід гетьмана до короля, казав негайно висилати над Десну відділи драгунів, щоб спиняли перехід мазепинців до гетьмана і бентежили Шведів при будові мосту.

З тими відділами йшли безнастаний бої, котрі збільшували тільки тривожний настрій між Шведами й вірними Мазепі козаками.

Ніколи не можна було знати, чи це оттак собі якийсь незначний віddіл, чи може передні частини наступаючої Петрової армії.

Десна зробилася кордоном між двома нерівними частинами України, за котрий усякий линув оком і думкою, бажаючи собі переступити його як найскорше.

Замісць спокійно спати в ночі, козацькі гурти снувалися понад рікою, не зважаючи ні на сильний мороз, ні на вітер, що вив як голодних сто чортів.

Годі було всидіти в землянках, в отсіх „свинюшниках проклятих“. Десна манила до себе.

А чайже по другому боці побачать когось, що щасливо передерся крізь московські „застави“, щоб пристати до гетьмана й привезти, чи там принести йому свіжих новин з Батурина і з решти України.

Коли Імжицький зі своєю родиною переходив Десну, залишивши розбиті сани по другому її боці, окружила його товпа народу. „А хто, а звідки, а що?“ — питанням не було кінця.

Колиб не Войнаровський, утікачі застягли би

в товпі як муха в патоці, за ними бігли, тягнули за поли, благальними поглядами молили їх про вісти з рідного краю, так, ніби то за Десною вже й України не було. Найбільше цікавилися Батурином, ніби прочуваючи, що там тепер рішається їх доля”.

„Не здається ще Чечель?“

„Орудує ще гарматою Кенігзен ?“

„Муніції їм хватить ?“

„Чи тримаються мури ?“

Сто питань гомоніло нараз. Але Войнаровський шепнув Імжицькому до уха, щоби правди про Батурина не казав.

„У мене там двох братів, гармашами служать“.

„Мій дядько в сердюцькому полку сотникує“.

„Наша хата в ярку біля самого Сейму стойть“.

Імжицький потішав їх, як міг. Але вони мабуть то не дуже й вірили його словам, бо сумно якось похитували головами.

Аж як Войнаровський подався у гетьманські покої, щоб гетьмана про гостя з другого боку сповістити, розвязалися язики.

„Пощо ми за оцю Десну переходили ?“

„Під руку шведського короля ішли ?“

„Ми все комусь під руку йдемо“.

„Не знаєш ? Висотала з нас усі сили Москва, без союзника не дамо ворогові ради“.

„А зі Шведами, гадаєш, дамо ? От надлетів як вітер, і як вітер повістється звідтіль. А тоді що ?“

„Поживемо, то й побачимо“.

„Нічого доброго ми не побачимо, не заглядаючи вперед“.

„На теж і гетьман, щоб заглядав уперед. Не бійсь, на ньому теж шкура тремтить“.

„І гетьман нічого не вдіє, коли народ не в один гуж тягне“.

„Народ, народ! А про старшин забув? Вони всім заправляють. А скажи ти мені, де полковники стародубський, полтавський, чернігівський, Переяславський, та ніжинський?“

„Гетьман іх при полках залишив“.

„Гадаєш? А мені бачиться, що вони на двох стіль цях сидять. На котрому шевнійше, на тому й залишаться“.

„Не розумію“.

„Чекають баталії. Якщо побідить Швед, то до нього побіжать, а як цар, то заявляться за царем. Хитреці! Але щоб вони нашого діла не перехитрили. На козацький народ нема що нарікати“.

„Добре кажеш. Козаки хоробро й вірно гетьманові служать. Скільки нас в оцій клятій війні погибло“.

„А скільки ще погибне?“

„Може й усі...“

„Чого наперед крячеш, ну чого? Такий ти козак, тю! Двічі не вмреш не бійся! А раз кожному вмерти треба“.

„Але як?“

„Так, щоб ворогові мороз по спині пішов. Гей люди, якби ви одною лавою стали, то нам і Шведа не требаб. Швед собі, а ми собі, — не встояв би Москаль, колиб ми на нього з двох боків наперли“.

„Колиб... але того ніколи не буде. Старшини хитрять, а попи за Москвою тягнуть, продають нас“.

Імжицький слухав тієї пісні, котра йому вже й без того остогидла. Скрізь її не від нині співають, спихаючи вину то на старшин, то на гетьмана. І хоч сам він був

сотником, значиться, до старшин прічислявся, то не обидився, бо і якже за правду обиджаться? На власні очі бачив, що старшини дійсно не другої політики трималися, а тієї, що мовляв: де сила, там і ми. І сам він чув, що хоч як виснажені сили України, а все ж таки, колиб вона тепер піднялася одним могутнім зривом, колиб спалахнула нараз одним велитенським полумям, так того пожару не вгасили би ні маніфести царські, ні погрози Меншікова, ні проповідування попів про вірність єдиному православному цареві, власті от Бога іміющому.

Дивився сотник Імжицький на сірувате небо, на людей так само як воно сірих, і серце його наливалося болем.

Не з такими надіями він спішив за Десну!

Уявляв собі, що тут побачить одно тільки захваття, один підпал, від котрого ворожі затії скапають, як віск від огню. А тут, бач, що!

Потішався, що може це він на такий тільки гурт попав, на збіговище народу, збентежене нинішною сутічкою з Москалями, або пригноблене якраз тим, що гетьман від своєї резиденції і від решти України відбився. Як двигнуться в похід, то іншим духом їх обвіє.

„Калимон, Калимон іде!“ — загуло кругом. „Дорогою Колимонові дайте!“

Імжицький озирнувся.

Наблизився козак, нічим непомітний, такий, як і другі, тільки дивився якось дивно. Побачивши чужого сотника, шапку перед ним скинув і нарікав: „Скучно так, що хоч повісся. У Десну скочив би, так замерзла. В криницю гріх, бо з неї люди воду пить... Скучно.“

І бренів його голос дійсно так якось блідо й безвідразно, ніби це не людина, а сама скука царікала.

„Сонця хочеться мені!“ — жалувався, як дитина.
„Сонця!“

Козаки не насміхалися з нього. Імжицький озирався на гетьманські покої, чи не покличутъ його туди, бо дей Калимон нервував його... Неваже подуріємо всі?
„А ви там не бачили сонця?“ — повернувшись до нього козак.

„Де?“

„А за Десною, у нас.“

Імжицький мовчав.

„Не бачили. Значиться, нема! А знаєте чому? Бо її нестало. Моєї покійної Софійки. Поки жила, так бувало сонце, як тільки очі ранком протре, так зараз у її віконце — глип! Будить її. А як збудить, як гляне на неї так і засміється від радості, що така гарна. І вже ціліску днину веселе. Слідком за нею ходить. Куди вона, туди й сонце біжить. Чи в городі, чи в полі, чи де. А з тої пори, як її вбили, то й сонце посумніло. Навіть не вихідиться зпода хмар. О...“

— — — — —
„Одні божеволіють з горя, — думав Імжицький, — а другі тільки й глядять, якби їм краще розжиться.“

Невеселі міркування перебив Войнаровський. Вийшов з гетьманських покоїв і покликав його до гетьмана.

XXII.

Імжицький мало не скрикнув, глянувши на гетьмана. Привик бачити його бадьорим, гарно вдягненим, гладко вибритим, людиною, котрої час своїми зубами ніби то й не торкався.

А тепер сидів перед ним дідусь з поораним чолом, з морщинами на обличчю, з глибокою рисою біля уст, як скиба.

„Так ти, пане сотнику, з тамтого боку до нас прибув і мало вірности своєї життя не переплатив? Спасибі тобі!“

Імжицький у пояс поклонився і почав росказувати свою пригоду. Але гетьман перебив йому.

„Від моєго небожа знаю, не трудися. Як бачу, цар добре дбає, щоб мої люди до мене не прибували.“

„Скрізь стоять застави. По дорогах і біля бродів. Нікого за Десну не пускають,“ — відповів сотник.

„А переймили кого окрім тебе?“

„Не одного. Чув я, що при Оболонськім перевозі Дубягу взяли.“

„Олександра?“

„Так, Вашої Милости канцеляриста. Поспішав він з Батурина за Десну з паперами, чи з вістями тільки, не знаю. З ним було декілька людей Вашої Милости, та ще його власний служка і чотирьох козаків, яких він провадив із свого села. Не доїзджаючи до Короба, за пів миля зустрівся з чоловіком Андрія Лизогубенка, сина бувшого чернігівського полковника, Лизогуба..

І так усіх їх біля перевозу московські драгуни заскочили і повезли.“

„Куди?“

„Зразу до походної канцелярії ведуть на допрос, а тоді в Лебедин.“

„Катувати,“ — доповів гетьман і, його обличчя ще ряснійше засіялося морщинами і ще більше посіріло.

„За вірність катують, а за зрадливість милують,“ — притакнув сотник.

„Милують кажеш?“

„Ще й як! Хто зголоситься до царя і присягне йому на вірність, того оставлять при його чинах і маєтностях, на котрі царська канцелярія жалуванні грамоти видає, не міркуючи богато, чи праві ці маєтности, чи ні, старшинські, чи одідичені по батьках. А тоді тих, що були наказними старшинами, роблять дійсними, та ще, як зачуваю, обдаровують їх за вірність маєтностями, забраними від старшин, котрі з Валшою Милостею за Десну перейшли.“

„І вони беруть?“ — спитав гетьман голосом, якого Імжицький з його уст ніколи перед тим не чув.

Захітався... Притакнути, чи ні? Розумів, що в тім питанню було більше болю, ніж цікавости.

„Беруть...“ — ледве чутно відповів Імжицький.

„Не скривай переді мною нічого.“ — приказував гетьман, завважавши хитання у сотникових словах.

„Не жахаюся п'ячути правду, хоч як вона страшна. Бо чи не страшнаж це річ прохати нагороди в ворога за зраду своєї справи? Подумай!.. Росказуй, сотнику, росказуй! Я слухаю.“

„Як тільки вість про це пішла, що вірних цареві нагороджують, счинився заколот, якого я че тямлю. Стали люди з доносами до Москалів іти, стали наклепи на своїх

сусідів, а то й на приятелів видумувати, буцім то вони здавна з Вашею Милостею у змові проти царя були, про все добре відаючи, як і коли і що. Один наперед другого хапався, щоб як найбільше захопити добра: землі, млинів, будинків.“

„На розграбіж наші маєтки дають.“

„На розграбіж, як колись у княжих часах. Скрізь царські люди вештаються з листами до сотників, з маніфестами до народу, і попи тії маніфести по церквах відчитують. І голосить цар, що він добра малоросійському народові бажає, що він його при святій вірі православній удержати хоче, бо Ваша Милість буцім то Польщі Україну піддати бажали, а церкви наші православні в костюли перемінити хотіли.“

„Не по чім другім, а по голові цар бе!“

„Пиші цар, що він ні одного гроша для своєї казни не брав, що це Ваша Милість для себе тільки податки з народу стягали, на царя вину за те спихаючи.“

„Вінценосний брехун!“

„Обіцяється ніяких налогів з Малоросії не брати і її предковічних порядків не порушувати, її привileїв не вкорочувати. Обіцяєм вам, вірним подданим во всем малоросійском краю нічого не братъ. Войскам же своїм, великоросійским, под смертною карою запретили ми малоросійському народу нікакового разоренія і обид отнюд не чинить. Хочемо свято, ненарушимо і ціло содержать всі вольности, права і привилегії Малоросії,“ — наводив Імжицький слова царського маніфесту.

„Сам чорт не вигадав би хитрішої брехні.“

„Антихрист!“ — притакнув Імжицький і росказував дальше.

„А щоб народ повірив його словам, закликав старшин у Глухів, даби ви как найскорее для совітов при-

били, сюди к нам, ібо ми ім'єєм попеченіє о малороссійському народів, чтоб онай в порабощеніє і под владеніє польськоє не приведен бил і церкви святыи во оскверненіє і во унію обращени не били. Чего ради ми послали наші укази ко всей генеральной старшине і полковником і сотником, даби онии збирались на ізбраніє нового гетьмана по правам і вольностям своїм вольними голосами.“

„Хорони нас, Боже від вольності такої!“ — зжахнувся гетьман. „А когож то вони тим новим гетьманом обрати загадали?“

„Старшини, як зачуваю, за чернігівським полковником, за Павлом Полуботком заявляються.“

„На Полуботка цар згоди своеї не дасть. Хоч він і не великий то приятель мені, але чоловік з умом і з характером. Воловодити собою не дозволив би. Розуміє се цар. Для його кращий був би Скоропадський, бо хоч з кістками добрий, але мягкий... А Левенець?“

„Про Левенця доповідають, що він, ніби то Вашій Милости вірний на вибір нового гетьмана не поїде.“

„Знаю я тую вірність і гетьманові і Україні. Через неї добра нам немає...“

І гетьман очі прислонив рукою.

Імжицький занімів. Ніби винним почував себе, що так богато сумних новин привіз. Але розумів, що правду затаювати годі.

„А родини вірних мені старшин?“ — спитав нараз стурбовано гетьман.

„Чув я, немов то до Прилуки жінки їх та діти стягаються. Туди мабуть і жінка пана генерального писаря подалася і господаря Вашої Милости пана Цурки теж.“

„Прилука від воєнних подій доволі далека. Але якаж там охорона для них?“

„Челядь привезли з собою, і чоловіків сто, збігців із усяких полків назбиралося.“

„Хай хоч тільки діла роблять, що старшинських родин пильнуватимуть. Але ти мені про найважніше нічого не сказав, про Батурина. Чи держиться ще він?“

„Поки-що так.“

„Не має наміру здаваться?“

„Хорони Боже! Чечель і Кенігзен скорше згинуть, як зрадять. Є ще і в нас люди хоробрі. Ще не всіх затруїла московська отрута і не всі живим трупом гниють.“

„Сотнику, колиб я десять тисяч хоробрих людей під рукою моєю мав і вірних і готових на все, щоб тільки волю Україні добути. Богом клянусь, я добув би її. Не тому ми бідні, що слабі, а що віри в свою силу не маємо. Козаки буються, коли мусять, але старшини зbabili. Розжилились і за маєтки свої дріжать, о них вони турбуються, а не України хочуть. З лицарів у хуторян перетворилися. Може й моя вина у тому. Гадав я, що як розживеться народ, то й життя того з усіх сил обороняти стане. Але нині бачу, що ні. Та я ще не труп. Живий ще гетьман Мазепа! На живому ведмеді цар шкуру продав...!“

Гетьман піднявся з крісла, випрямився, очі його бліснули дивним, молодечим жаром.

„Мечем виріжу тулу гниль. Живе тіло лишу. Болітиме, — га, щож! Без горечі й ліку нема. Прокленуть мене нині, але завтра благословити стануть. Я зробив те, що зробити мусів, щоб Україна не пропала до решти. Не настрашить мене цар своїми маніфестами, ані старшини своїм залячесердям, ані простий народ несвідомістю своєю. Піду за голосом розуму і серця, уповаючи в правість задуму свого і почуваючи відповідальність за майбутність народу моєго і держави його. Росією Україні не бути.“

Подавонів, і на порозі явився Чуйкевич.

„Розшукай мені короля, де він не був би, негайно. Скажи, що гетьманові треба з ним бачитися зараз таки і невідкладично. Кендаєровський хай мені шубу подасть. Сотника Імжицького і його родину примістити мені гарно, щоб нічого їм не бракувало. Іди!“

Імжицький обіймив гетьмана за коліна. Цей пригорнув його до себе. Тривали так хвилину.

„Росію Україні не бути!“ — повторив гетьман, кріпко стискаючи сотникову руку.

„Не бути...“ — як відгомін повторив Імжицький.

Надлєтів Чуйкевич.

„Знайшов?“ — різко спитався гетьман.

„Його милість король у Караївці.“

„Сповістив, що негайно хочу бачитися з ним?“

„Дежурний офіцер не пустив мене до короля.“

„Можлива річ? Мого післанця не допустили! До чого воно подібне?!“ і гетьман вхопив за голову шаблі. Подумавши хвилину, приказував:

„Шістьох сурмачів візьмеш і скочиш у Караївку. На гонів двоє перед кватирою короля нехай сурмлять з усіх сил, щоб їм очі вискачували з лоба. Як Шведи спитають, що таке, кажи, що гетьман слідком за тобою іде. Невідкладично зараз розмовитися з королем хоче і мусить... Іди!“

Чуйкевич вискочив, як куля з мушкету. Гетьман схвилювався.

„Обиди не стерплю,“ — почав. — „Король тут гостем, а хазяїном я. І отсе гість хазяїнові не дас побачиння. Чи бачив хто таке? Може з Піпером сперечався, або молитовник перед вечерею чита, і тому я не можу бачитися з ним. Гадає — дискурсу забажав? Я такий

скорий нині до дискурсів як до тропака, або до вегері...¹⁾ Біда мені з тим лицарем химерним. Хитається будівля, на яку я двацять літ праці витратив, цар таранами в неї валить, свої руйнувати помагають, скрізь деморалізація, найнікчемніші інстикти, як з твого оповідання, сотнику, бачу, мов дики звірі з нетрів людських душ пови-скакували, треба їх назад у тій нетрі загнати, треба людей приневолити бути людьми, треба рятувати, що ще не втрачене на віки, в першу чергу треба спасати Батурина, а тут його милість король лицарських пригод шукає, міст не поспішаючись буде, ніби все ще ріши-тися не може, куди йому йти. Мені кожда година важна, а він дні цілі марнує. Довше так бути не може! Не тому я з ним у союз увійшов, щоб з одної шлиї у другу пе-рескочити, лиш щоб помічника собі добути. Для віdboю Батурина тієї помочі мені в першу чергу треба. Не хоче йти, так хай скаже. Маю ще хоробрих людей біля себе, кликну, може й тутешні села ще декілька сотень по-ставлять, — піду. Хай Батуринці знають, що на поталу Москалям я їх не оставил. Побідимо, або згинемо чесно.“

„Побідимо, або згинемо чесно!“ — повторив, як від-гомін, сотник.

Гетьман заспокоювався. — „А помітувати собою я все таки не дам. Поки життя — я гетьманью. Поки життя, — а може й по смерти... Невмірущий, бо ідея рей-ментую, невідомому хотінню душ і волі землі. До бо-ротьби зі ставлениками царя ду х-гетьман стане... Побачимо, чия візьме...“

„До боротьби дух-гетьман стане,“ — молитовно повторив Імжицький.

¹⁾ козацький танок.

Гетьман пlesнув у долоні.

Кендзєровський як зпід землі виріс. Поміг гетьманові вдягнутися. Кінь перед ґанком іржав.

Гетьман на прощання подав сотникові руку.

„Милосте Ваша! Дозвольте мені провести вас до Карайвки,” — просив Імжицький.

„Тиж утомлений дорогою і пригодами виснажений“.

„Я нині сильніший, ніж був коли небудь. Дозвольте, не відступати вас.“

— — — — — — — — — — — —

XXIII.

Гетьман уговорив короля.

Дня 15. листопада двигнулися союзні армії в напрямі Десни.

Потемніло. Замісьць снігу накрапав дрібненький дощ, ніби плакало небо.

Мокрий холод зівоту навівав. Але Шведи байдором йшли вперед. Провадив їх лицарський дух короля, ма-нила надія богатства України, казки про її красу і добробут. Втомлені довгими походами, безнастаними боєми з ворогом і сутичками з населенням, котре з усіх боків і при кождій нагоді шарпало шведські віddіli. Виснажені голodom, недугами, й несподівано наглими й кріпкими морозами, Шведи тільки й думали про те, щоб попасті в українські городи, відпочати і набрати нових сил до нових боїв, котрим кінця ніхто з них на-віть не бачив.

Геній Карла XII пірвав їх, як гураган, вихопив з рідних хат, з обіймів батьків, жінок і дітей, і нестримним летом ніс на зустріч невідомих подій у невідомих краях, і як безпритомних, як напозніх узваром забуття і задурманених нектаром слави, кидав в обійми тер-ління, каліцтва і смерті.

Швеція оставалася за ними, гень десь далеко, далеко, — як спомин, як мрія, як туга.

Ніхто з Карлових людей навіть не уявляв собі, якими шляхами верне колись до неї.

Несла їх буря, яка раз на сто літ зривається над Европою, трівожно дожидана муравліськими народів,

радісно витана серцями людей сильних, що великого бажають і, для великого невідомого радо жертвують буденним малим, що впиваються надією перетворити світ на краще і довершити діла, якого не довершили їхні предки.

Впиваються, — забуваючи в похміллю, або в безтямі смерти про те, як злобно поглумилася над ними доля...

— — — — —
Під бунчуком, в окруженню трьох соток старшин і дванадцятьох королівських трабантів іхав за королем гетьман.

За ним посувалися три тисячі козацтва і табор старшинських родин. Під ногами топився сніг.

Десна бралася водою; шуміла, ніби сердилася.

Гетьман думав.

Все, що від Імжицького почув, передумував раз десятий, хоч не новину йому цей сотник сказав.

Пів століття пробігав гадками, від Жовтих Вод по нинішній день.

За кождим разом, як зривалася буря над українською землею, те саме бачив. Одних гроза виганяла з хат, робила їх сміливими й готовими на все, навіть на найгірше і найжахливійше, а другі скривалися по своїх запічках, ніби по кріпостях, а коли прогомоніли громи, нишком-тишком, як шакалі, як гієни перевалювалися крізь трупи братів, по коліна брили в рідній, лицарській крові, і все ж таки вилазили на жир.

Жируйте і тепер. Жиру буде чимало...!

— — — — —
Гірко всміхалися гетьманові уста...

Три тисячі війська ступало за ним. А деж тамті?
Він же трицять обіцяв королеві.

Десять у Батурині сидить, значиться, тринацять,—
але до трицяті всеж таки далеко!

Так далеко, як від задуму до діла.

Полуботок здавна стояв остронь від нього, але де
Левенець і Скоропадський?

Левенець захитався, а Скоропадського застукали
Москалі.

Добряга, але в свого предка Федора не вдався.

Цей, одним із перших до Хмельницького пристан,
хоч шляхтичем був, а доньки на цілу Польщу вродок,
славилися.

Федір під Жовтими Водами лицарською смертю по-
губ, слухаючи голосу землі, а його нащадок мабуть геть-
маном з волі царя стане.

Не легко йому прийдеться булаву з царських рук
носить... ...О, не легко!..

І гетьман зажурився. Отсе знову розколеся Україна
на двоє і пічнеться боротьба двох гетьманів, найпогуб-
ніший двобій.

Того він ніяк не хотів, до трівкого зединення стільки
літ прямуючи і для тієї ідеї жертвуючи навіть Палієм...

Палій! Де він тепер?

Деб не був, цар відшукав його і на Україну привезе,
знаючи, яку вагу має його ім'я поміж чорним народом.

Цар усі сили на поміч покличе, щоб побороти Ма-
зепу, і щоб сторошити раз на все стремління до окре-
мішності. Пічнеться боротьба, що тріватиме довгі, довгі
часи, аж до побіди, в котру вірити треба...

Треба!..

І гетьман принаглював свого коня.

Недалеко за ним Мручик супроводжав гетьманоні
маєтки.

„Бережись!“ — гукав на сонних козаків.
Біля Мручка іхав Імжицький.

„Погану днину післав нам Господь,“ — говорив
Мручко, пихкаючи люльку. „Як я в Єдикулі сидів...“ —
почав і не докінчив, бо довелось порядкувати возами.

Шведські баталіони входили на міст. Богато людей
нараз не впускали туди, щоби міст не завалився. Весь
похід мусів зупинитися, від чого і счинилася суматоха
на цілій довжезній лінії.

Вози на вози наїздили, зударялися коні й люди.
Мручко мав богато діла, щоб не сталася яка шкода,
і щоби в тій суматоці не пропав який коштовний ящик.

Імжицький помагав йому.

„От дурний Москаль, — жартував Мручко, — колиб тепер напав на нас, тоді як одні ще тут, а другі вже
за Десною...“

„Не викликуй, товаришу, вовка з ліса,“ — відповів
Імжицький.

„Не такий то і вовк страшний, як його малюють.
Я, сотнику, з ним у твоїй пасіці бився.“

„Знаю,“ — і Імжицький зітхнув. „З тієї пасіки вже
й сліду немає. Тільки земля і небо.“

„Цар Петро з цілою Україною таке зробити хоче,
щоб у нас лиш земля і небо було, та ще могили кругом.
Але життя навіть від антихриста сильніше. Жилавий
ми народ, живучий.“

„Щоб ти товаришу знов, як ми у твоїй пасіці би-
лись! Аж душа радувалася, — кажу тобі. Навіть одна
дівчина, вихрестка, біля моїого осавула боролася... Чи
не чув ти що про неї? Вона ж там раненою залишилася.“

„Як же не чути? Про неї тепер кругом розказують.“

„Неваже?“

„Як Москалі напали на мою слободу, вона хоч ра-

нена, довго до хати ворога не впускала. Кількох застрілила, заки на приказ офіцера живцем її взяли.“

„І що?“

„Офіцер повіз її з собою.“

„Цареві в дарунку дастъ, бо гарна, як мальована.“

„Якщо сам не влюбився.“

„Вони й найлюбійше батюшці цареві відступили, хочби її сестру, або маму рідну. Такий народ...“

Бе-ре-жись !“

Рушали з місця, щоб за короткий час зупинитися знову.

Король по другому боці Десни порядкував бatalіонами, щоб на всякий припадок були боєздатними. Гетьман перед мостом лад тримав. Оба свідомі великої важності моменту.

Що раз то нові відділи помостом проходили, скоро, але, як мога, легко.

Люксембург нервувався. Вилазив на сидження і дивився перед себе, чи далеко ще до мосту. Рачок за полу його тягнув: „Сідай, прінце. І так даліше своєго носа не побачиш, бо дощ... Панта рей. Проклятий будь, Таллесе з Мілєту! А щоб ти другого напитку і не бачив, — лиши воду.“

„Ваша милість не люблять води?“

„Ані в чарці, ані в чоботі, ані в голові.“

„Gut gebrüllt, Löwe!“

„В голові гірше, ніж у чарці.“

„А її там мабуть чи не найбільше“.

„Можливо. Бо колиб не те, то на світі давно булоб краще, ніж є.“.

„А в наших головах що?“

„Вашої я не съкав, а в свой мозок чую.“

„Та чи не рідкий він?“

„Аж за густий.“

„Тому ви його водкою розпускаєте.“

„У мене водка в шлунок іде, а не в голову. У Шведів мабуть навпаки.“

„Це скажуть ті, що черепи наші розколупають колись.“

„Не дуріть себе надією такої честі, хіба, що вашу милість в Упсалі на лікарському видлі до бутлі зі спиртом вstromлять.“

„А вас у царській кунсткамері.“

„Все таки, що цар, то не медик.“

„Оба вони різники, мій пане.“

„Але цар різник з божої ласки і на велику руку.“

„На велику. Боюсь, щоби він вашої України в одну велику різню не перетворив.“

„А тоді, щоб до Швеції не пішов,“ — доповів Рачок.

Замовкли. Дощ капав за обшивку.

„Маю враження, що під окапом стою,“ — почав гетьманський блазень.

„А я, хоч і під окал радби,“ — зітхав Люксембург, — „не шанують нас, пане товаришу, не шанують. Навіть нам повозу з будою ще дали.“

„Повози з будами під старшинські жінки підкотили. У нас, бачите, для жінок мається особлива ввага.“

„Так, так. Чув я, що Українки своїх чоловіків за чуба кріпко тримають.“

„Лучається, що й чужих під патинок беруть, як ось Анна Рейна, покійного князя Ярослава вродлива доня.“

„Анрі Першого жінка?“

„Ваша милість і в історії на всі чотири ноги куті?“

„В Упсалі дечого полизати довелося. Та більше з власної ерудиції знаю. А всеж таки земляків ваших ніяк не розберу. Край широкий, народ великий, а як колись моїх предків закликали, так і тепер нас кличуть, щоб у них лад завести.“

„Вас кличуть?“

„Так, Карла XII і мене.“

„Дай Боже нашому теляті вовка зісти.“

„Приповідки, мій пане, дуже то ви маєте дотепні, але в головах дотепу не богато.“

„Як у кого.“

„Можливо, та на жаль якось того не видно. Гляньте кругом. Якою Господь создав отсю землю, такою вона й залишилася. Ніби тут людей ніколи й не було.“

„Це тому, бо все до нас якісь чужинці лізуть: Хазари, Половці, Татари, Москва.“

„В необгородженнім городі і свиня гість.“

„Це правда.“

„Але не вина тут свині, а хазяїна, що не обгородив городу.“

„Не давали.“

„І не хотілося. Урожайна земля розлінивила вас. Гралиб ви на своїх бандурах як Еольці, співалиб тужливих пісень як Дорійці, рецетували би думи як Йонці, плавалиб на байдаках по Чорному Морі як Нормани, але як Готи засукать рукави до роботи, до того в вас нема великої охоти.“

„Ого! То ви й римуєте, прінце!“

„Від римів, як від мух, не обженеться.“

„Хіба в Швеції мухи і зимою літають?“

„Краще мухи зимою у повітрі, ніж літом у голові.“

„Ви, як бачу, кусливі, прінце.“

„І найлагіднішого чоловіка розізлить дурнота людська.“

„Лиш фільософа ні.“

„Блазні ми, а не фільософи, пане Люксембург.“

„Les extrêmes se touchent,“ мосці пане Рачок. Як фільософи воюють, так блазні фільософують“

„Алюзія до короля?“

„Краще алюзія, ніж ілюзія, мій друже. Гореч підсуваеться мені до горла.“

„Прескорбна єсть душа моя, прінце. Але, як бачу, все таки ми посуваемося вперед.“

„Щоб опісля вернутися назад.“

„Світовий закон сильніший нашого хотіння.“

„Щоби хотіти, треба мати силу. Горе немічному хотінню.“

Віздили на міст.

Рачок шапкою здоровив лівий берег Десни, Люксембург правому посылав прощання поза себе.

XXIV.

„А яб його, сукіна сина, по морді та по морді, та ще раз, та ще, та десятий, а що лиш тоді кнутом разів з двадцять, або й більше, щоби він, сукін син, раз на все тямив, що лошадь на війні вец самая первая і коштовнійша.“

„А як забеш?“

„Так що? Іван Петрович денщика за собаку убив. Так і треба. Собака существо безмовное. Не пожалується. А він, ірод безсовісний, мясо для собачонка сам зжерав, а собачонка сухарями з водою кормив. Підглянув Іван Петрович і вбив.“

„Государ, його милість, лакея за канарейку собственою рукою заколоть ізволили.“

„Ну да, да...“

Попивали вино з погребу дідича, закушували гусачими вудженими ніжками, котрих мало не ціла сотня в коморі на мотузці нанизаних найшлася, курили люльки, набиваючи їх тютюном з дідичевого шкуратяного мішка і нюхали табаку, терту з олеандровими сушеними листками, котру тутешній дворецький по старій якійсь рецепті „очень іскусно“ приладживав.

Кругом них кромі стін, стелі, долівки, дубового стола, і двох таких самих лав не знаходилося нічого більше.

Прислуга його милости світлійшого князя Александра Даниловича Меншикова вспіла вже очистити двір з усього „ненужнаво“ і вивезти „вещі“ по його розпорядженню.

„Ну да. У мене теж був очень інтересний случай. Хортиця моя, Верна, шестеро щенят скинула і здохла. Буває і таке. Але щенки були гарні, на диво. Самі білії, довгоморді, суховостії — прелесть! Що мені з ними робить? Не дам же їм голодовою смертю гинуть. Відставив двох баб, що якраз тоді в злогах лежали — корміть, кажу, грудьми, бо баби ті очень молочистії були.“

„І кормили?“

„Надійсь!.. Ні. Квас їм давали пити. Подумайте — собачонкам малесеньким квас. Трьох їх і подохло протягом первого тижня, а троє сама шкура і кости.“

„Шкура й кости?“

„Да. Шкура й кости. Не хортини, а прямо дощечки виструганії. Коли мені це доповіли, так мені жаль безсловесних звіріків зробилося, пригадалася покійна Верна і сказав я собі: не дозволю діткам твоїм кривди робить. Не дозволю!“

„І не дозволили?“

„Не дозволив. Приказав повязати песіх баб, приставити собачок до грудей і кормить.“

„Ну да — да...“

В світлицю увійшов фельдфебель. „Двое Черкес патруля наша на дорозі у Чепліївку зловила.“

„У Чепліївку? Там тепер Шведи з Мазепою стоять. Мазепінци! Веди їх тут!.. Або ні... Його переслухай сам, а її приведи до нас... Черкески не дурні бувають...“

„А тая то таки очень.“

„Гарна?“

„Несамовито красива. Прямо відьма якась, не баба.“

„Подавай!“

Трьох драгунських офіцерів його милости царя вихилили ще по одному здоровому михайлікові старого

угорського вина і руки нетерпеливо затирали. Куди не прийшли, скрізь попадали на самих старих баб або на маленьких дівчаток, дівки й молодиці ніби вимерли в тій країні. Поховалися, сукіні дочки по лісах та по нетрях, як перед Татарами...

Привели Одарку.

Була в кожусі, окручені хусткою, але з під хустки світилася пара очей блеском жагучим, незвичайним. Тонкий рівний носик торчав визиваючо. Бліді пічки наливалися легким румянцем.

Офіцери торкнули себе ліктями.

„Нічого собі.“

„Горячекровная.“

„Так тебе значиться, на преступному намірі зловлено? — почав найстарший з них, полковий командир.

„На якомуб то?“ — спитала здивована.

„До гетьмана-іаменінка з мужем своїм передіставалася. Про рухи наших військ доносити хотіла. Шпиги!“

„Нікого ми не шпигували. Не розумію вас.“

„Притворюєшся. Хахли хитрий народ, хахлачки хитрійш своїх мужів. Скидай кожух!“

Одарка не поспішалася.

Двох офіцерів роздягнули її, з насолодою доторкаючися до теплого, жіночого тіла.

В повнім блеску своєї незвичайної краси явилася перед ними Одарка, аж — зжахнулися.

Ненаситне хотіння і вином розбуджена уява робили їх авірями. Але в красі Одарки було стільки надлюдського і надприродного, що блеск тієї краси сліпив їх і відстрашував, як блеск огню відстрашувє ведмедів.

„Бач яка!“ — скрикнув командир і замнявся, не знаючи, що йому дальше казати. Мляскав тільки оду-
білим від вина язиком.

„Бач яка! А притворюється дурною. Не бійсь! Не підведеш.“

„Со всеї наружності слідно,“ — почав один із офіцерів, — „що не з простих вона.“

„Може сотничиха,“ — підхопив другий, або й полковниця переодягнена.“

„Хуторянка я,“ — заперечила Одарка. Хуторець у нас за Гірками був, Орлівка, коли чуvalи. Перед Шведами за Десну по крихкенькому леду перебралися ми з чоловіком, щоб душу перед Лютром спасти, — аж і вхопили нас...“ і вона стала росказувати свої, наперед добре обдумані пригоди.

Три пари розпалених очей зачаявалися на неї. Осьось кинуться і — зажеруть.

Командир своїми відтручуває тамтих.

„Господа!“ — почав. — „Діло щекотливе. Руки по швам!“

Тупцював по кватирі, шукаючи бумаг і паперу.

Тамті вовком дивилися то на Одарку, то на нього.

„Нужно допрос писать. По пунктам і по приписам походной канцелярії.

Руки йому тряслися, з рота капала слина.

Не втерпів, підступив до Одарки і хотів погладити її під бороду, або піпнути в щічки, але здержалася.

Глянув тільки в очі і сказав:

„На Єврейку скидаєшся.“

„Ну да, да. Мабуть мати з Євреєм дело імелася, чорт її возьми! Алеж і порізана ти і постріляна, як бачу!“

„Кажу ж бо вам, на шведський підізд наскочили ми, оборонялися.“

„І так скоро вигоїлися рани ?“

„Від ножа давнійша, а від кулі ще не вигоєна,“ — і відхилила сорочку.

Командир аж захитався. Він і без того від надмірного випивку ледве тримався на ногах.

„Господа!“ — гукнув на офіцерів. — „Ти, Олексій Даніліч, підеш на провірку варт, а ти, Петр Олексіевич, візьмеш пів роти і в напрямі Чепліївки верст пять на реконесанс сейчас поїдеш!“

„Гавриїле Миколаєвичу, якже так ? — скрикнули оба нараз.

„Буде так, як командір велить!“ — відповів.

„Пили вино, товариський дишкурс вели і нараз на реконесанс, ніби других офіцерів у полку й нема ?“

„Малчать і не разговарівати!... Пашол вон!“

„Товариський дишкурс і пашол вон?!“ — гаркнули.

Але командир скочив до них : „Якщо ви сейчас не уберетеся звідтіль, так я вас під суд, за непослух, за супротивлення начальству!“

Вино і жінка забили йому памороки. Вхопив пістолю.

Тамті були безоружні.

Вийшли мовчки, — посилаючи йому від дверей зло-сливо мстивий погляд розпалених, кровю набіглих очей.

„Ну да, да,“ — мляскав заслиненими варгами, замикаючи за ними на засув двері. „Який народ! І воює же тут з такими! Субординації не знають! Каналії! сопів, бігаючи по хаті.

„Пусти пса під стіл, а він лізе на стіл,“ — сердився.

„Я з ними по людськи, по товариськи, а вони, Гавриїле Миколаєвичу, якже так? Подай ім палець, а вони за цілу руку тягнуть!“

Про Одарку, ніби й забув.

Мужина літ коло п'ятдесят, здоровий, але тяжку-

ватий, під першим враженням, що запопав молоду, гарненьку хахлачку в свої руки, запалав молодечою пристрастю, але тепер, коли зачинив на засув двері і зінав, що вона йому не втече, зніяковів. Останки якогось морального почуття і той вплив, який має навіть на зіпсутого чоловіка божеська краса, захищали ним.

Він — муштина, до того узброєний, а вона безаборонна жінка.

Свідомість такої несправедливості вимагала від нього якогось виправдання перед самим собою. Мокрою від поту долонею погладив Одарку під бороду.

„Гарна ти, гарна! Не байсь. Кривди тобі не зроблю. Я по добру з тобою. Правда, що по добру? Тиж не дурненька дівчина. Женщина!“ — і потягнув її на лавку, саджаючи собі на коліна.

Одарка розуміла всю безвихідність свого положення. Про втечу й мови не було. Про супротивлення теж. Лишалося одно, — по добру. З оповідань знала, що Москалі необчислимі і, що вони спосібні рівно до найпоганішого злочину, як і до найлюдяніших учинків. Пригадала собі, як якийсь драгунський офіцер ускочив на хутір, заколов жінку, що йому супротивлялася, а побачивши у колисці дитину, взяв її на руки, пестив і пла-кав, що вона тепер з його вини сирітка...

Одарка притулилася до командира, і стала хлипати як дитина.

„Ну чого? Чого це ти дурненька? Бачиш, кривди тобі не чиню. Я лиш по добру. Інакше не бажаю. Гаврил Миколаєвич не насилює жінок. Вони до його самі липнуть, значиться... ну... да... да...“.

„Голодна я. Чорно мені в очах“, — відповіла крізь слізози.

„Так і кажи!“ — зірвався Гаврил Миколаєвич.

„Так і кажи, а не слинь. Ось тобі гусятини а тут і вінцо ! Ідж і пий і не поминай злом. Люблю я гарних жінок, ох як люблю. Пристрасть одна ! Прямо божеволію за ними !“ — хвалився.

А вона їла як з горячки, ніби від того її спасення залежало.

„А чому ж бо ти не пеш ? Вино самое лучшое, благородное. За твоє здоровля, хорошен'ка моя“.

„За ваше здоровля високоблагородіс“.

Підносив їй чарку до уст, хотів, щоб з одної пили. Гладив чорні коси і цілував розпалені щічки.

Одарка здрігалася. На силу здергувалася, щоб не зіскочити з колін, не друлити пяного і не втекти. Але розум казав, що пошкодилаб собі і йому, Сидорові. Все одно не вийшла би живою. Тому то й причаїлася, як до скоту кіт. Вдавала, що пе, просила ще вина. Вливала йому в рот і сміялася, що він так гарно вміє пити, лиш: „буль-буль-буль !“

Нараз очі долонями затулила. Розридалася.

Гавріл Миколаєвич долоні на силу відривав і здільовував слюзи. „Ну тихо вже, тихо ! Ну, заспокійся, Ну да, да !“

„Мій чоловік“... — хлипала Одарка.

„Якщо він не винен, відпущу його. Але тебе таки задержу при собі. Ти будеш моя, бо ти гарна, гарненька, як мальована“.

„Відпустите його ?“

„Як мені Бог милив, відпущу, якщо він тільки не шпіон. Бачиш цей ключ ?“ — і поклав здоровінний ключ на стіл.

„Це від амбару, в котрім замикаємо бунтарів. „Пітербург-с“ і, цей ключ відчиняє усі замки. А ти милуй мене, милуй, хорошен'ка моя, милуй Гавріла Ми-

Миколаєвича, командира третього драґунського полка, бо він людина очень благородна, — очень, очень, моя ти, моя!“

Одарка наповнила михайлик вище вінців. „За ваше здоров'я, Гавриїл Миколаєвич!“ — і пригубилася.

Він вихопив михайлик і випив до дна. Налив знову, підняв до її уст, відірвав і випив; ще, ще...

Опянів до решти. А тоді вхопив її впів і заточуючися ніс до другої кімнати, в котрій стояв його похідний талчан.

Одарка пручалася. Кричала. Він цілунками затулював її уста.

Але на порозі спотикнувся і впав.

Вихопилася як кітка і двері за ним на засув замкнула...

Хвилинку слухала, як лаявся. Але лайка не грізно звучала. Добродушно.

„Бач яка. Матір її з Єvreем дело імела, ну да, да... хорошенька така, пташечка неопіреная! Я по добру, ну — да... да... не бойся!“ — і захрапів.

Одарка вдягнула кожух. Верх його накинула командировий плащ, насунула на очі шапку і взяла ключ.

„Пітербург“ — промовила голосом Гавриїла Миколаєвича, а тоді згасила каганець і, відчинила двері до сіней. На дворі було темно, хоч око виколи.

„Пітербург“ — говорила, проходячи мимо сонних, від зимна продроглих вартових.

„Пітербург.“

Так дійшла до амбару, в котрім лежав Сидір після першого допросу фельдфебелем, з пристрастієм¹⁾ дожидаючи непевного ранку і другого допросу.

¹⁾ з мукаами.

XXV.

Здрігнувся, почувши скрип заржавілого замку, бо гадав, що надходять мучителі. Дивувався тільки, чому йдуть без ліхтарки; тут же так темно, як у коміні в ночі.

Нараз почув голос Сдарки: „Ти де?“

Ніби сонне видиво майнуло перед ним. Те, що вважав втраченим на віки, верталося до нього. Дожидав мук, припікання свічками, рвання ніздрів, може й колесування, а тут нараз Одарка.

„Я тут!“ — прошепотів, підходячи дівчині на зустріч.

„Звідкіля ти? Яким дивом?“ — питався радісно й трівожно.

„Розкажу опісля. Вбрай шинель, ось тобі шабля і пістоль. А по московськи ти вмієш?“

„Як по нашому“.

„Так тоді вважай, щоб по нашему не вихопився. Московський офіцер хахлацьку дівку веде — розумієш? Яке кому до того діло? Пітербург“.

„Смілива ти“.

„Біда сміливости вчить. Ходім“.

Вартовий віддав офіцерові честь і всміхнувся в душі, побачивши, що він жінку перед собою жене. Пограється... А ти, бідний хлопе, зубами на морозі дзвони!...

Сидір хотів вийти короткою дорогою з села на поле.

„До кватири команданта веди менс!“ — шепнула йому.

„Небезпечно !“

„Веди ! Вартовому скажеш коня собі подать.: Розумієш ?“

„Щеб то ні !“

На ганку біля кватири Гаврила Миколаєвича салдат мушкет як дівчину притулив до себе і дрімав.

„Спиш !“ — гукнув на його Сидір. „Я тебе сукінсина провчу, як на варті спать ! Коня мені сейчас !“

Салдат зірвався на рівні ноги. Віддав честь, кліпнув очима і не зінав, що йому з мушкетом робить.

„Мушкет остав. Бігай !“

Перестраний, сонний сповнив не надумуючись приказ. Побіг у стайню, що була зараз за хатою.

Одарка глянула в темні вікна і торкнула Сидора рукою.

„Чуєш ?“

„Що таке ?“

„Як здорово Гаврил Миколаєвич хропе“

Дійсно, крізь одно з вікон лунав такий здоровий хропіт, якби хто гарматами по хаті котив, аж шибки здрігалися.

„Здорово випив добряга командір“ — всміхнувся Сидір.

„Запорошив трохи око“, — відповіла Одарка.

„Тай хитраж бо ти, небого !“

„І собака плисти навчиться, як вода ухами налетьться“.

„І брешеш, ніби шовком пшиш“.

„Звідтіля правою не вийдеш“.

Почувши тушт кінських копит, Сидір метнувся, скочив у сідло, Одарку притулив до себе і почвалав.

„Пітербург“... — промовив двічі гугнавим голосом

крізь піднесений ковнір і — щез у темряві глухої, зимової ночі.

„У ліво повертай!“—казала Одарка, коли вихопилися з села, — „бо на право в напрямі Чепліївки реконесанс поїхав“.

Сидір, ні допитуючись, слухав. Мимохіть пригадав собі біблійну Юдиту, майнула перед ним тінь Іродіяди і Далліл і всі ті хитрі жінки, про які чував в академії, бо що лиш недавно скінчив її, маючи ще в ушах краснорічні слова Теофана Прокоповича... Всміхнувся...

Одарка тулилася до нього як хміль до тичини, гарна, любяча, безмежно віддана йому, — чого ж тобі ще більше треба, козаче?

Не давно зустрілися з собою, а вспіли вже стільки пережити.

Господь пособляв їм досіль, може й на дальнє ласки своєї не відмовить.

І з тією надією принаглював коня до скорого бігу.

Сотників син, скінчивши академію, поступив до гетьманської канцелярії, але прослужив тільки два місяці, і добровільно попросився до Мручикової сотні на осавула, бо забажав козацької слави в час теперішньої війни. Почуття чести не дозволяло сидіти за паперами тоді, як другі життя у жертву Марсові несли. До війні сподівався знов у канцеляристи вернути, а звідтам, або на сотника колись дістатися, або в бунчукові товариші за воєнні заслуги попасті, від чого була і честь чимала і вигода велика, хочби й та, що суду ніякого не треба було боятися, крім гетьманського, а гетьман з бунчуковими товаришами дуже ласкаво проводився, покладаючись на них, що вони в першу чергу будуть йому помічниками в будуванню нової держави.

Молодий Чуйкевич, про котрого добра слава кругом гула, був для нього зразком вірності.

Сидір числився теж до свідомих молодих козаків, на котрих гетьман всю свою надію покладав, знаючи, що старше покоління знеправлене дотеперішньою політикою, дбало в першу чергу про власне добро, а не про загальне.

І ось перші кроки на тій новій дорозі, котру Сидір вибрав добровільно, не легкими показалися. Кождий день приносив нові пригоди, з дощу попадалося під окап.

Від тих пригод аж у голові бреніло. Приском в очі доля сипала, воду з нього варила. До тепер... А що буде завтра?

Це що лиш початок баталії, а чим дальше в ліс, тим більше дерев. Бою з Москалями ще й не було, лише принаїдні сутички. А вже й у тих, душа на рамени сиділа. І тепер сидить, бо хто зна, чи командир ще прочуяє зі сну і не пішло за ними погоні.

Скорійш, скорійш!

І вони з вітром у перегони летіли, як недавно, коли його Одарка зпід відьминої хати в слободу на санях полуживого везла. Тоді вона його, а тепер він її спасав. Колиб тільки Господь дав щасливо діратися до своїх.

В дотеперішніх пригодах він уже дещо обзнайомився з околицею. Догадувався, в якому напрямі лежить Чепліївка. Туди треба йому діратися, не стрічаючися з московським реконесансом, про який натякнула Одарка.

І він нарощне пробірався балками й байраками, щоб безпечніше.

XXVI.

Породистий, високої міри і великої сили кінь без надмірного зусилля ніс двоє їздців.

І на диво йшов так послушно, ніби Сидір здавна був його паном.

„Мабуть це не московська коняка, а наша“, — завважав.

„Чомуб то?“ — спітала Одарка.

„Бо навіть не озирнеться тобі за свою стайнею, лиш у Караївку спішиться“.

„Можливо, що це гетьманської стаднини кінь, або якого панського хову. Тому й спішиться до своїх.“

„І звірині до своїх спішно“.

Кінь дійсно, аж стогнав, так шире двигав наших утікачів.

Щасливо віздили і виїздили з балок, перескакували байраки, сугаком шульгали крізь очерети, аж і попали на гурток людей, що грівся біля варти в придолинку, над самою річкою. Сидір гадав зразу, що це якась козацька або шведська сторожа, яка продрогла на морозі і тепер гріється біля огнища. Але підіхавши ближче завважав, що не воєнні це люди а світські, узброєні пригідно і будь як, хто яку зброю у руки запопав.

Огонь освічував їх хмарні обличчя, їх високі, баранячі шапки і звисаючі вуса.

Така зустріч не віщувала нічого доброго, і прихо-

дилося жалувати, чому не оминули заздалегідь тієї, на всякий спосіб, непевної купи.

Але годі ! Втікати було за пізно, бо товариство побачило його й гукнуло : „стій !“

Ще колиби Сидір і Одарка на окремих конях їхали, то можнаб було пробувати щастя, але двоє на одному, то таки дуже небезпечно.

Тому й не надумуючись довго, підіхав до них і зулинився на кілька кроків перед огнищем.

Привиклий до всіляких пригод, обкинув оком ватагу. Людей було сімох, всякого віку й ріжно вдягнених. Видно, не з одного села.

Кілька коней ногами гребли сніг, добираючися до трави. Коні були хоч худі, але породисті, а по сідлах не важко було впевнитися, що це шведські воєнні коні. По них і догадався Сидір, на яке то він товариство так несподівано наскочив.

Шумовиння, котре в каламутній воді рибку для себе ловить. Підкрадаються до шведських постоїв і коней крадуть. Конокради, а як треба, то й горлорізи.

Злість його взяла. Ось до чого несвідомість веде !

Тут велике діло рішається, о майбутність країни змагання йде, а вони, — щоб коня запопасті !...

Колиб міг, повбивав би їх як собак.

Але затаїв у собі гнів і підізджаючи гукнув :

„Здорові були !“

Зпід лоба глянули на нього.

„Доброго здоровля і вам !“ — відповіли непевно.

„Далеко до Чепліївки, dobrі люди ?“ — спитав.

„Кому близько, а кому далеко“, — відповів якийсь хитрун.

„Якже так ?“

„Декому до смерти ближче, як до Чепліївки“, —

і дивився на офіцерську шинелю, дивуючись, що Москаль по нашему балака, хоч і таке бувас, бо й наші у москалях служать.

„Хто має доїхати, для того гонів десять буде, а хто ні, то й турбуватися не варто“.

„Отож я доїхати хочу, і тому питаюся“, — відповів різко Сидір.

„Московський офіцер до Чепліївки їде, та ще дівку везе? Від царя гетьманові дарунок?“ — і зареготалися.

„Старому прелюбодієві!“

„Я не Москаль, а свій“, — відповів різко Сидір, „а гетьмана ти обиджати не смій!“

„Ого!“ — почулося кілька голосів.

Але другі загалакали тамтих. „Лиши! Може гетьман і правий. Пошо обиджать!“

Сидір побачив, що гурт тільки на одній точці згідний з собою, а саме на крадежі коней від Шведа, а поза тим, що голова, то розум. І нова надія вступила в його серце.

„Гетьман добра цілому народові бажас, від уgnітів московських визволити вас хоче“, — почав Сидір.

„Від московських, то може й так, але й старшинські не лекші“, — відповів котрийсь і додав: „але, якщо ви свій, так не погордуйте нашим товариством. Вишemo по чарці, і поїдете собі в Чепліївку. Своїого чоловіка ми не скривдимо. Ось вам моя рука!“

Підійшов і подав Сидорові велику, космату як у ведмедя руку.

Сидір надумувався хвилину. Злазити з коня, значиться збуватися останньої надії на втечу. Алеж не послухати, все одно, що відтрутити може й приязну руку і наразитися на нерівний бій одного з сімома, маючи ще й безборонну Одарку біля себе.

Стиснув простягнену руку і зіскочив з коня.

Та ще він і не доторкнувся землі, як двох людей кинулося на нього. Двох поспіло йому на поміч, а трьох байдуже грілося біля огнища, ніби то для них така сутічка була не новиною, а щоденним явищем.

Огонь потухав звільна, бо дерево було мокре й сичало як гаддя.

Почалась шарпанина. Хотіли Сидора розбройти.

„Лиши чоловіка в спокою!“

„Ого!“

„Кажу тобі, зі мною діло маєш, не з ним!“

„Не питаюсь тебе!“

„Я слово дав. Я з козаків, козацьку честь знаю.“

Заспокоїлися якось і за хвилину сиділи біля потуваючого огнища, запиваючи згоду горілкою.

„Гадаєш, що лиць козак честь має, а другі люди ні? У всякого своя честь. До тепер ми, посполиті, лиш з панами та старшинами дралися, а тепер бачу, що й козаки наші вороги!“

„Але коней на Шведах добувать, то вони приятели“, — підхопив другий. „Коли ти козак, так чому не козакуєш?“

„На кочерзі на війну поїду, чи як?“

„Не пив би горілки, то й не проворопив би коня!“

„Хробака заливаю. Ось чому плю. Але ти не піп, так не сповідай мене, бо як я тебе запричащаю, то й сам чорт не розгрішить!“

„Ой-ой! Тай налякав же мене пан козак, безштанько, що мало очкур з переляку не луснув!“

Одарка тулилася до Сидора. Ніхто її ніби й не бачив.

„Люди добрі“, — почав Сидір. „Бачу, що й між вами згоди немає, як нема її на цілій Україні“.

„І не буде, доки ми всіх оцих білоручків не піплем чортові в зуби“.

„Вважай, щоб перше я тебе не післав, харцизяко !“

„Горлолізе !“

На силу примирися.

Сидорові гайдко ставало на душі. Не втерпів. „А чого це ви Шведам не даете спокою ? Вониж союзники наші“, — спитав.

„Ніяких союзників нам не треба. Робучий народ сам собі раду дастъ“.

„З царем ?“

„А хочби і з чортом ! Всіх ми вас перетріваємо. Ми з тутешньої землі родом, не навіяні“.

„А все ж таки не гарно бідного Шведа турбувати. З такої далекої сторони прийшов. Якже він без коня обійтися ?“

„І на нім далеко не зайде, а мають відняти Москалі, так краще відіймемо ми“, — відповів принагідний Сидорів союзник.

На оцю циганську мораль Сидір відповіди не знаходив.

„Бо то знаете, — почав той, — мені теж ці напі промисли теперішні, так сказати, не дуже по нутру. Та що робить ! Горе одно. Бюся як риба об лід і — ніщо не виходить. То дитинка вродиться, і вмре, то жінка зляже, то худобина здохне, куди не ступиш — хрест. Взяв я в нашого пана горілки ведер чотири на вишник. І шинкую“...

„Пропиваю“.

„Не перебивай, чорт!... Знаєте, як воно є. Випити

всякий спішиться, а заплатити ні. Минув місяць, чи два, висохла моя бочка, але і в кармані сухо“.

„Бо дурний“.

„Мовчи!... Взяв я знову ведер троє, і знов. Пан не спирається, боргувє, аж нараз: „плати!“... Чим же я тобі заплачу, коли в мене бач і хрестини, і похорони, і худібка подохла?... Не питав... На суд пізвав. І водилися ми і судилися ми, і в сотні, і в полку, і в генеральському суді були, аж до гетьманської військової канцелярії ускочили, бо оба ми люди не прості, він шляхтич, а я козак“.

„І що?“ — спитав Сидір.

„А щож би? Не знаєте? Право за сильнішими стоїть. Програв я. По четвертому розділі 28 артикулу, пункти першім, якщо позваний не в силі заспокоїти свого позовника грішми по облику, так тоді дозволяється награждати позовника недвижимим імінієм позваного, по оцінці“.

Говорив, ніби він і литовське і магдебурське і саксонське право наїауст витвердив. Не даром же літ кілька правувався і письменний був, від батька письма научився і — навіть у Чернігові трохи латині лизнув.

„У нас буцім то всі козаки правом шляхетським суться, але якщо козак з паном, або зі старшиною в право зайде, так тоді якісь тобі другі, панські закони вигадують. Так і зі мною було. Програв я, а коли стали місів недвижиме добро оцінювати, так двір пішов за десять рублів, а морг землі за п'ятьдесят шагів. Погадайте!“

„Морг землі, цебто двацять сажень вшир а шістьдесят вдовж!“ — повторили гуртом.

„За п'ятьдесят шагів!“

„Морг навожений...“

„І оброблений, обсіяний“.

„Морг землі за п'ятьдесят шагів!“

Кивали головами й зітхали... „За п'ятьдесят шагів“.

„Щож мені було тоді робить? До пана на відрібок іти? А луснув би він! Пішов я у посполиті, полетів з саранчею, як говориться у нас.“

„Не ти перший. Таких тепер чимало,“ — потішали його.

„В кождій слободі козаки з посполитими як горох з капустою перемішані, навіть не вгадаєш, де козак, а де чорняк.“

„Як мир, то він козак, а як війна, так посполитий, щоб дома сидіть.“

„Промишляє народ.“

„А на який кінець?“

„На який? На такий, як я отсе зійшов. По дорогах промишляю.“

„Не журись брате. І пани заїзжають себе. От у нас. Ще пан і не застиг, а вже сусід його двір наїхав. За довги мовляв. Вдова кудись із діточками повіялася, душу спасаючи, а він сидить. Просидить десять літ і маєток його.“

„Нігде правди нема, навіть між панами ні.“

„Поміж ними ще менше, ніж між людьми.“

„Гетьман ладу вдержати не може, бо війна, богато турбації має.“

„Богато.“

„А старшини все одно, що шляхта, правом сильнішого живуть. Від козаків землю скуповують, хоч воно в законах ніби то й поставлено, щоб козак тільки козакові землю продавав.“

„Закони на те і є, щоби їх обходити.“

„Світ на неправді стоїть.“

„На ошуці.“

„Тому, бо рівного права для всіх нема.“

„Бо люди людьми... А ви з яких?? — звернулись нараз до Сидора, ніби зразу спітати й позабули.

„Сотниченко.“

„Ага! I самі мабуть у сотники вскочити гадаєте, а може й у полковники.“

„Не знаю. На війну пішов.“

„У канцеляристах краще. Безпечнійш. Тай суду ніякого не боїться, ні сотенного, ні полкового; військовий суд тебе судить, гетьман за тобою стойть, як і за товарищем бунчуковим. Добра вигадка, що?“

„Не знаю. З ніким не правувався.“

„Молодий ще. А вже бач промишляєш. У московській формі до Москалів підкрадаєшся... Хитрець!“

Підсміхалися лукаво.

„А може би ти так до нас пристав?“ — питали глувуючи.

„Не хочу, не гарно ви робите, панове. Кіннотчикові коня віднятъ, все одно, що руку відрубати.“

„Ще й покарають.“

„Може й розстріляють такого.“

„Може, — та яке нам діло до того? Такі часи. Про себе думай, не про Шведа... Чого лізе до нас? Сидів би собі за морем та до Лютра моливсяб.“

„А нас Москаль до решти прикрутив би,“ — завважав Сидір.

„І без того прикрутить. Не бійсь! Цар від гетьмана сильнійший.“

„Бо цар!“

„Бо за ним сам Бельзевуб стойть. Не одолієш його.“

„Ні.“

„А коня все таки, або продаш, або дмухнеш на
ньому, куди тобі треба, хочби й на Січ.“

„На Січ не легко перебратися тепер. Кажуть, цар
дороги в Запорожжя як ока в голові пильнує.“

„Бо бойтесь, щоб Запорожці до Мазепи не пе-
рейшли.“

„Не перепинити йому Запорожців. Хитрий народ.“

„І лицарський. Як схочуть, так таки перейдуть.
А тоді й ми пристанемо до них. Куди Запорожці, туди
й народ. Вони за нами стоять.“

„От Палія жаль, цей за нами стояв.“

І стали згадувати хвастівського полковника що
найкращими словами, стали гетьмана зневажати, що
видав його цареві.

„Ой деж то тепер пан Палій Семен,
Де він тепер журиться,
Та невже ж йому бідному в уму
Ще й досі Хвастів сниться...“

Журливо пяна пісня хриплими голосами підбігала
північному вітрові на зустріч.

„От де був козак! От де була щира душа людська!
Абазина на паль посадили, Самусь гетьманські клей-
юди Мазепі вручив, а Палій все таки ще тримався.“

„Це був козак.“

„Це був оборонець нашої волі.“

„Це був ненависник всякого насильства.“

Сидір не міг добитися до слова. Бачив, що як ко-
лісль, так і тепер душа поспільства Палієві а не гетьма-
нові сприяє.

„Лицарський дух одно, а політика друге,“ — почав.

„Знаєте, як гетьман обороняв Семена Пилиповича. Не легко йому приходилося відстоювати хвастівського полковника зарівно перед Польщею, як і перед Москвою. А відстоював же, поки міг.“

„Поки не піддурив.“

„Бо мусів.“

„Як я чого не хочу, то й не мушу.“

„Гетьман побоявся за булаву.“

„Боявся, щоби народ булави від нього не відняв та не вручив Палієві.“

„За булаву війна йде, не за що.“

„Не за добро наше, посполите.“

„Їм до нашого добра, як мені до торішнього снігу. Власними пожитками турбуються, не нами. Нагарбали землі, хуторів, млинів, ставів, усіх пожитків, золотистими каритами, як польські вельможі, їздять, фореси, форейтори, гайдуки, стремінні, гончі, ловчі, чорт зна що... і має тут бути добро на Україні?“

„Козаки на посполитих сходять, посполиті як цигани з місця на місце перетягаються, роздивляючись, де кращий хрест стоїть.“

„Хрест?“ — спітав Сидір не знаючи, до чого цей веде.

„А хрест. Хіба ви не чували? Як який там пан землю під нову слободу відводить, так хрест на ній кладе і на ньому виписує або карбус, які то він полекші тим поселенцям дас, що до нього перейдуть. Мені теж незабаром привилії на моєму посілку, себто на моїй „волощі осадженій“ кінчаться, і я сина післав, щоб за яким новим, добрым хрестом розглянувся.“

„Ціле наше життя, це один хрест.“

„І не легкий.“

„Куди! Аж тобі очі з лоба лізуть, як несеш.“

„Тому то мало хто й нести бажає.“

„От посидить скільки там літ, навіть домівки людської не поставить, і тільки глядить, якби йому на нове місце перебратися.“

„На кочевиків збивається народ, на бурлаків.“

„А що робить?“

„Що робить?“ — і очі їх стали зиркати зловіщо.

Сидір сидів як ляць на сковороді. Спішився. У його тільки й гадки було, щоб у Чепліївку, а їм на розмову зібралися. Не слухати — все одно, що обидити „добрих людей“. Ще чого доброго й покалатають тебе, або гуртом кинуться, як на кодло панське, старшинське, і рознесуть. Треба, бачите, якось так хитро-мудро не великим коштом вихопитися з тієї балки.

„Богато ви дечого мені сказали, чого я досі не знатв,“ — почав.

„Бо молодий. Ще не розглянувся по божому світі.“

„І гетьман не одного може не знає, хоч старий.“

„Не знають пани, що людей болить.“

„І знати він не хоче.“

„Як на худобу дивиться на нас.“

„Гетьте з ним! Краще вже під царя православного. Хоч за віру святу постоїш, в наругу її ксьондзам не віддаси!“

„А гетьман запродати нас гадає.“

„Єзуїтам.“

„Лютрам.“

„Панам.“

„Хто більше даст.“

„Кому вигіднійш, буде.“

Горілка ще більше злісними їх робила.

„Чому ж ти, сотниченку, не пеш? Гордуєш чорняками, саранчею ненаїсноу?“

„Пий! На дні молоді дні!“

„І дівка твоя хай пригубиться.“

„Це не дівка,“ — відповів, — „а дружина.“

„Яке нам діло до того, що вона тобі? Не сунемо носа до чужого проса. Коней, не жінок відбиваємо.“

„Конокради ми,“ — притакнув той із козаків.

„Горлорізи!“ — і жбурнув чарку в огонь. „Тю! От на що зійшов чесний козак!“

„Ого, ого!“ — загуло кругом. Бач якої почав! Ко-зацької чести заманулося.“

„А заманулося, щоб ти знав. І плююж бо я на вас і на погані промисли ваші... Тю!“

„А ми на голову твою.“

„Тю!“

„Тю!“

— — — — — — — — — — — — —

Схопився як ужалений і до шаблі. Тамті теж. Двох на двох. Останні і дальше біля огню сиділи, мов поснули.

Сидір кинувся у боротьбу. „Стійте бо! Стійте! Крови християнської проливати не смій!“

„І ти за ним? Ворон воронові не виколе ока. Усі ви кровопийці!“

Шах, шах, шах...

Одарка відскочила і — до коня.

— — — — — — — — — — — — —

На силу повелось Сидорові то шаблею, то словом, розділити борців. Але покалічилися до крові і зробилися ворогами до смерти.

„Пошо ви спиняєте чоловіка? Не хоче з вами бути, хай іде,“ — вговорював Сидір.

„Та хай собі до чорта йде!“ — відповіли. — „Хіба ми крашого не знайдемо ніж він?“

На тім і стало. Трьох їздців скочило в кульбаки і навіть не попрощавшись з тамтими, з Сидором та з Одаркою вихопилися з балки. В напрямі Чепліївки пробіралися, пильно вважаючи, щоб не наскочити на яку сторожу. Провадив один, тутешній таки, що добре знав дорогу. Плавнів трималися, на чисте поле та на левади не вискаючи.

„Але якже нам на шведських конях у таборі являтися?“ — спитав котрийсь.

„Вони так Швецію бачили, як ти. Шведські коні вже давно в шведській армії подохли. Шведи по дорозі нових коней беруть у Саксонії, Польщі, і в нас. Отсі ще навіть і не тавровані. Їх хіба по кульбаках та по зброй пізнаєш.“

„Кульбаки перед Чепліївкою поскидаємо.“

„Не до Шведів підемо, а до наших.“

„Наші ось на гетманських оболонах стоять.“

„Бачиш, яка луна!“

Над широчезними гетьманськими лугами піdnімалося руде зарево, ніби десь далеко горіла велетенська пожежа, ніби цілі села палилися.

То союзна шведсько-українська армія, перебравшися через Десну, відпочивала між стиртами сіна, що мов високі будинки з білого снігу виростали. Гетьман не пожалував сіна. Знаючи, що й так його Москалі збралиб, дозволив не тільки для коней, скільки завгодно, брати і вози навантажувати, але й палити ним, бо дерево було дуже то обмаль.

Сіно лиши зверху було мокре, а чим дальше в глиб, тим сухійше, свіжійше і більше пахуче.

І ось по широких лугах, ніби жертвенні костри розгорілися, біля котрих грілися Шведи й козаки.

Робили скрутлі з пахучого сіна, і кидали їх у жар. Літним теплом і пахощами весняними повіяло понад Десною. Ніби широкі гетьманові луги вітали свого пана з переходом на цей бік.

До того зарева поспішав Сидір з Одаркою і зі своїми трьома новими товаришами.

XXVII.

Чим ближче шведсько-козацька армія підходила під Батурин, тим важче Войнаровському ставало на душі.

Ще поки день, поки біля дядька увихаєшся, прикази його сповняючи, поти й часу на чорні думки нема.

Але, як настане ніч, як гетьман піде в свою відпочивальню і все кругом заспокоїться, лиш варти перекликуються, лиш іноді кінь який заіржить, або заманений вояками пес, задерши голову на небо, жалісно завис, тоді й кинуться на тебе найусілякіші мисли, й обсягнуть твою голову, як гайвороння придорожну вербу.

І чого ти не добавив за днини,, те побачиш тепер, мов на долоні.

Не лише минуле, але й майбутнє. Минуле сумне, а майбутнє трівожне. Сумної матері невеселі діти...

Даром ліжко, так дбайливо Кендревським постелене, з лебеденими пуховиками, з біллям, що пахло фіялками батуринських гаїв, манило гетьманського небожа до себе. Даром моргала на його хрусталєва чарка, налита янтарним вином, тулячися до старої мохом оброслої пляшки, — Войнаровський не спішився на сон.

Краще сидіти біля печі і вдивлятися в жар, ніж качатися по ліжку серед безсонниці.

У світлиці було зимно. Вперше цей зими затоплено тут нині. Він пильно сухих докидав дровець і думав. Поліна сичали, пускаючи з себе сік, ніби слози, котрими вони благали в огню милосердя, але цей беспо-

щадно поти лизав їх своїми полумяними язиками, поки й вони не спалахнули. А тоді й пожирали самі себе.

Отак якась незрима рука й людей кидала, у воєнну пожежу. Неодин може тайки, і благає пощади в безсердечного бога війни, а не вблагавши, спалахне завзяттям і — згорить. Душа, як з комина дим, поснується вгору, у невідоме, а на паленишу тільки пригорща попелу залишиться. А хосен? Хіба цей, що розігріється піч, і в світлиці потеплійшає на декілька годин.

Це тепло, то спомин лицарських учників, пам'ять про славні побіди, або про чесні погроми.

Зимно було би людям без цього лицарського сяєва.

Тому то мабуть і докидає судьба щораз то нові поліна до огнища, котре й не вигасає ніколи, лише потухає іноді, скриваючи в попелищі жевріючі іскри...

Гетьманський небіж не був із найзавзятіших. Його ум радо повертається до книжок, до мистецтва, до культурного життя. Тужив за миром, котрий дає людині розвинути сили духа й зазнати солодощів життя. Часи, коли кождий із нас почував охоту до лицарських подвигів, коли його фізичні сили шукають нагоди, щоб виявити свою спроможність, лежали вже за ним.

І в походах бував, і з усякими орудками посылав його дядько. Не можна сказати, щоб осоромив себе, але й героем не зробився, добув добре імя, а не голосну славу, хочби таку, якою славився поміж простим народом Семен Палій-Гурко.

Що Войнаровський доброго не зробив би, йшло на рахунок Мазепи, а йому приходилось гордитися своїм дядьком, а не собою. Мазепа сонце, а вони його сателіти. Хоч сонце вже й на склоні, за яку годину може й погасне, а все таки всі дивляться на його. А як зайде, хто його знає, може й темно зробиться на Україні. Може, що

лиш тоді усякий зрозуміє тую ясність і твоє тепло, що випливали з нього.

Войнаровський почував себе покривдженим.

З далеких закутин його свідомості стали висува-
тися усякі сумніви, починалася самокритика вчинків,
зводив порахунки з собою. Шукав за тими *les bons principes*,
котрі він утратив, через що може бути втрачена
не тільки його молодість, але й найкращі літа мужесь-
кого віку, які саме переживав тепер.

Спроневірився собі. Душа тягнула його в один бік,
а він пішов у другий. Душа бажала собі тихого семей-
ного життя, дружини, дітей, хазяйства на невеликому
але своєму маєткові, а він дав себе заманити славі,
осліпив його блеск дядькової булави, почести, маєтки;
значіння. Кинув тихе для голосного, вигідне для блис-
кучого, мале для великого. Одно втратив, а чи друге
здобуде? Бог його зна.

Зневіра підкрадалася до нього.

На боротьбу з нею виступало почуття справедли-
вости.

Був по крові найближчим до старого гетьмана. Міг
йому правду сказати. Чому не сказав? Орлик хитався,
він ні. А як захитався коли, то тільки в собі, на зверх
не виявляв того хитання ніколи. Ніколи не супроти-
влявся дядькові, радше підбивав його в небезпечному
намірі. Неважж бракувало мужеської відваги, боявся
втратити любов гетьмана? А може надія, що одігнить
колись по ньому й булаву, і маєтки і — велике славне
ім'я, осліпила його?...

Світлиця огрівалася, огонь розгорювався, робилося
ясно й тепло.

Почуття справедливості побіджувало.

Зрозумів, що вина була по його боці. Добровільно пішов до гетьмана, а раз це сталося, так і відстatisя не могло. Забажав великого, так тоді про мале забути го-диться. Громадянин узяв верх над приватною людиною, нехайже вона тепер мовчить. Громадянинові треба добро громадське мати на оді, не своє. Не збільшатиж йому і так великого числа тих українських вельмож, що у приваті по самі уши сидять і вилізти з неї ніяк не можуть.

Каганець біля ліжка погас, світлиця тільки відблисками з комінка, ніби легкою загравоюдалекої по-жежі озарювалася. Войнаровський докинув нових дро-вець... Кому заманулось історичного життя, хай про щастя особисте забуде. Одного з другим погодити важко... Переходив по черзі що найважніші появі з історії України і впевнювався в тому. Дорошенко в рішаючий момент жінку спасати побіг. І її не врятував і занедбаного надробити до смерті не міг.

Забути, забути про себе, бо це одинокий спосіб, щоб не бути забутим...

Похилив голову і попав на хитку лінію між явою і сном.

Затиралися межі часу й простору.

Пригоди з дитячих літ перепліталися з подіями останніх днів.

Нагадувалися давні, колишні бажання, щоб батько поїхав собі кудись геть на довго, і щоб він міг свободіно бігати, досідаючи, якого йому завгодно, коня. Пригадалося, як перший раз побачив дядька, як приглядався його близкучій булаві, і просив, щоб йому таку купили... І сувора бабка Магдалина гладила його по голові, і з Мотрею на Великдень перший раз хрестосувався. А вчера

був в короля Карла на обіді, проти нього по другому боці стола сидів. Королеві так смішно волосся на високому черепі торчало.. А Батурин Меншиков облягає.

Пустив волю уяві і — вона несла його заячими слідами. Заячі сліди на білих снігах, великих, безконечних, як на Сибірі... Як на Сибірі...

І нараз почув, що мороз перебіг йому по спині.

Здрігнувся, і широко відкрив повіки.

Перед двором почувся тупіт кінських підков, кількох верхових причвалало. Мабуть поспішалися сильно, бо аж до хати чути було, як сопіли коні.

Щось незвичайного... І нараз захотілося спати. Кинутися на ліжко, накритися з головою, і не дожидаючи новин, положитися.

„Ні. Не годиться. Треба довідатися, що таке“.

Почуття обовязку побідило втому.

Хотів вийти на подвір'я, але між тим хтось не стукаючи в двері і не питуючися дозволу, увійшов у його кватиру.

Войнаровський глянув. Перед ним стояв молодий козак.

В темній світлиці годі було пізнати, хто це такий, бо багрові блиски тільки чоботи його золотили.

Козак був невеличкий ростом, кожушок з футряним, високо поставленим ковніром закривав лице, чоботи на шведський спосіб, геть поза коліна, сильно застіжені, — більше нічого не завважав Войнаровський.

Та що це за сміливість, в таку пізню пору вдиратися до хати, де ночує гетьман! Хто того козака впустив, де була сторожа?

Як вогники займалися й гасли питання.

„А може це підступ який, заговір?“

Колиб не те, що боявся розбудити гетьмана, подзво-

нив би на чуру, а так підступив тільки до загадочного гостя, і півголосом спитав: „Ти хто?“.

Гість мовчав.

„Ти хто?“ — повторив голоснійше, і підступив ще кроком ближче, майже лице в лиці.

Замісць відповіди почувся силуваний регіт: „Ха-ха-ха!“

„Цить, — гетьмана розбудиш!“

„Ха-ха-ха! тай налякався пан Андрій!“

Пан Андрій?... Це знайомий голос. І Войнаровський ухопив дивного гостя за оба рамена, силкуючись вгляднути йому в очі.

Але гість відвертав від нього голову. „Що за простацький звичай так нахабно поводитися з людиною! Плі конфіданс, ке ля знайоманс, — руки геть, мосів Войнаровський!“

Голос був хоч змінений, але знайомий. Неважеж це..?

І Войнаровський не втерпів. Обличчя з ковніра як горіх з лушпини добув, глянув і, аж зжахнувся: перед ним стояла Обидовська.

„Ганно!“

„Андрію!“

Зніяковіли. Радість, здивування, трівога...

„Ти звідкіля?“

„З другого світа“.

„Ради Бога, тихійш, бо дядька збудиш. До кого прийшла, пощо?“

„До тебе, щоб... — нараз захиталася і мало не звалилася з ніг.

Войнаровський вхопив її на руки і заніс на фотель, на котрім сам перед хвилиною сидів.

Не пручалася, не боронилася, давала з собою робити, що хотів.

Порохинав щільно защібнутий кожух, поздирав рукавиці зі студених, мов з леду витесаних рук, вхопив чарку і на силу влияв крізь дрібні, сплелені зуби те вино, що для його наготовив був Кендзєровський.

Гостя все ще не давала знаку життя.

Чи з великої втоми обімліла, чи продрогла і в теплій хаті в обморок попала, чи по дорозі на Москалів наскочила і ранено її?

Того останнього боявся Войнарський найгірше. Пальцями по вбранию і по тілі перебігав, але нігде сліду кулі, ані ніякої рани на щастя не завважав.

Хотів кликати Кендзєровського, та понехав ту гадку. Гетьманський покосвій набігався весь день, і ма-бути спить так твердо, що його й добутися нелегко, а до того хто його зна, може приїзд пані Обидовської треба буде в тайні тримати?

На всякий спосіб не зручно, щоб її застали в квартирі Войнаровського, серед ночі та ще обімлілу. Бог вість, які чутки пішли би по таборі...

Засунув двері від сусідних світлиць і вискочив на ганок.

За хвилину вернув з повними пригорщами снігу.

Рощібнув сорочку й натирає снігом груди.

„Ганно, ради Бога, що тобі?“, — благав припадаючи до неї.

То снігом тер, то поцілуями розгрівав дрібні студені руки.

„Ганно, Ганусю!“

А вона голову безсило на поруччя поклала, тільки дві хвилі золотистого, буйного волосся пахучими струями попили.

Від тих пахощів цянів... Щось забутого, чарівного, на віки втраченого, верталося до нього, хтось пісню

в його душі співав, від якої збожеволіти можна, хтось дурманом напував його...

Забув про похід, про короля Карла, про дядькову булаву, про весь світ, і прилип своїми горячими устами до її студених.

Спинився час, світ оповився блакитним туманом,— нічого не було.

„Це ти, Андрію ?“

„Я, Ганно, як тобі ?“

„Добре, краще й не треба“.

„А може тобі ще вина“.

„І без вина я пяна. Стрівай, не йди ! А то зі мною знову станеться щось таке погане, — полечу кудись. Алеж бо перестрашився пан Андрій !... Прости !“

„Що це ти, Ганно !“ — і знову її уст хотів своїми шукати.

„Ні, ні, досить ! Не годиться доброго зловживати,— наскучить“.

І гладила його по висках, ніби хотіла впевнитися, чи це він:

„А посивіла тая головка?“ — питалася.

„Не знаю. В зеркало не дивлюсь. Я не жінка.“

„Треба дивитися, Андрію, треба. Наслідник гетьмана Мазепи мусить бути такий гарний як він.“

„Не дбаю.“

„Треба, Ганна того хоче. Та чого це в тебе так темно? Неважж вашу милість навіть на свічку не стати? Так скоро зубожів утікач?“

„Чури будити не хочу, хіба дровець до печі докину.“

„Докинь, Андрію, докинь, най подивлюся на тебе, чи постарівся, чи відмолод.“

„Ні те, ні друге, — для тебе я все такий самий.“

„Ах, якже ви легко брешете, мушкини!“

„А жінки?“

„Ми?... Як Бог дастъ,“ — і всміхнулася, а разом з нею всміхнувся до Войнаровського весь світ.

Скоренько поправив у печі і знову припав до неї. Вдивлявся в сині великі очі, в білі лиця, в діточку усмішку на устах.

„Чого так видивився на мене, не бачив мене?“

„Як ти змарніла, Ганно! Тільки ті очі світяться...“

„Як у вовчиці.“

„Щось також! Такі великі, гарні, до Мотріних подібні!“

Відтрутила його. „Так йди собі до Мотрі! Для вас, що найкраще, то Мотря.“

„Ти її сестра.“

„Так що? Вона Мотря, а я Ганна. Цілувати одну, а думати про другу, гарно так? По лицарськи це? Цеж ошпук!“

„Ta що це ти!“ — почав, але вона не дала йому прийти до слова.“

„Так, так. Всі ви влюблені в Мотрю. І гетьман, і Чуйкевич, і ти, — всі. Дурійка якась найшла на вас з тією Мотрею.“

Закрила очі руками і вдавала, що плаче.

„Алеж, Ганно, я люблю тільки тебе, люблю, що **ї** виповісти не вмію.“

„Бідний мій! Навіть балакати не навчили!“

„А ти все до насміхів скора. Приманиш, а тоді насмішся і відтрутиш. Сама не знаєш, чого хочеш.“

„Знаю.“

„Не знаєш.“

„Знаю!... Я хочу любови великої, сильної, як смерть.“

„Власне так люблю тебе.“

„Ха, ха, ха!“

„Цить!“

І сміх угасив поцілуєм.

— — — — —

„Але тобі переспатися треба. Ти втомлена.“

„Не хочу спати. Жити хочу. Розумієш? — жити!“

„Жити,“ — повторив глухо за нею.“

„Пересидимо нинішню ніч. Добре? А може ти сонний?“

„Ні. Нас тут усіх безсонниця напала.“

„Нечиста совість спати не дас.“

„А в тебе яка?“

„Це мое діло. Лиши мене!“

„Алеж, Ганно!“

Йди геть! Йди, притулися до подушки, заплющ очі, може Мотрю побачиш.“

„Ганно!..“

— — — — —

Довго не міг заспокоїти її. Схвильовані нерви гуляли. Ледве вблагав, щоб випила чарку вина до половини, решту випив він, „щоб знати її гадки“.

„І знаєш?“

„Знаю.“

„Якіж вони?“

„Що це вино краще розгріває від моїх поцілуїв.“

„А щоб ти знов. Поцілуї слаблять, а вино силу мені вернуло. І, якщо ти мені не радий, то я знову можу сісти на коня і поїхати геть.“

„Боже ти мій, я вже й забув, коли радів так, як нині, — тобою.“

Задумалася. „А коли то ми в останній раз балакали на самоті?“ — спитала.

„Давно,“ — відповів, зітхаючи. — „Ще за нашого першого життя.“

„А чеваже то ми живемо вдруге?“ — питалася.

„Для мене перше життя було, поки ти не віддалися, — тоді прийшла смерть, а нині, ми починаємо жити заново.“

Відвернулася від нього: „Не нагадуй, знаю сама!“

„І любила його?“

„Кого?“

„Чоловіка.“

Мовчала хвилину. „Він був добрий.“

„І чесний і хоробрый, знаю, знаю, але чи любила ти його? — питалася.“

„Він пропадав за мною.“

„А ти?... Чому не відповіш на питання?“

„Поміж мною і ним все наша перша любов стає.“

Войнаровський задумався.

„І за мною вона теж як тінь снується.“

„Мститься, бо ми зневажили її.“

„Карає нас.“

„Кажуть, гріх не любити того, кому присягала, а я гадаю, що куди більший гріх не присягати тому, кого любиш.“

„Ти поповнила гріх.“

„А ти, Андрію, ні?“

Потонули в гадках... За дверми почувся шорох. Наслухували хвилину.

„Мабуть дядькові якась гадка до голови прийшла. встав і записав собі, щоб не забути до рана. В нього це часто бувало.“

„Якби не та булава, не боліла б голова.“

„Хто її запопав, той спокій попрощав.“

„А все ж таки для неї ви жертвуете усім. Для неї й ти, Андрію, жертвував нашою любвою.“

Хотів перечити, виправдуватися, — не давала.

„Ах, кинь ті викрути! Знаю, гетьман шукав для тебе жінки між княжними, та не без твоєї згоди.“

„Може, — а все ж таки я не вженився до нині, а ти — Обидовська.“

„Бо Обидовський сватів прислав, а Войнаровський тільки гарні слівця підсилив до мене. Муєла я волю батьків сповнити.“

„Як Мотря.“

„При чим тут Мотря? Мотря нікого не любила, лиш свою мрію, химеру, а я любила тебе й люблю. Не перевивай. В ту пору, коли тобігрозить небезпека, хочу бути при тобі, не так як Мотря, що Чуйковича з гетьманом пустила, а сама залишилася в Батурині, Бог вість чого.“

„Дивно, як гарні жінки не любляться, — навіть сестри.“

„Тільки мушки так люблять жінок, що похибок їхніх не бачуть. Я, Мотрю люблю, але знаю, що вона не притяглива.“

„Може якраз тому й подобається мушчинам.“

„Так було тоді сватів до неї післати; мати певно вибрали тебе, а не Чуйковича. Чому не післав?“

„Чому? Бо я любив Мотрину сестру, Ганну.“

„Ні, — бо ти, баба.“

Войнаровський здрігнувся. Але вона вже вспіла притулилися до нього й щебетала як дитина. „Та який би він не був, цей пан Андрій, Ганна його любить. Вона іхала до нього, лід на Десні тріщав, московські кулі свистали, а Ганна про нішо не дбала. Пан Андрій не покине Ганни, правда?“

Не відповідав, лише притулив її до себе і слухав того щебетливого голосу, як співу.

Метелиця гула, сніг шибки у вікнах обліплював, ніби зима замурувати тих двоє хотіла й відділити від світа.

Нараз Ганна, зміняючи голос, спітала: „Чого це люди такі дурні?“

„Дурні?“

„Так. Хочби й ти, Андрію. От одружився був, любив би жінку, а вона тебе, плекав діток...“

„І помер смертью чесного чоловіка.“

„А хіба на війні крапще?“

„Обовязок, Ганно“

„Чому, якраз на тебе цей обовязок паде?“

„Хтось же мусить його сповнити, хтось мусить послухати голосу землі.“

„Той голос страшний!“

„Могутній.“

„Заглушує голос серця, робить варварами людей. Не люблю його, ненавиджу війни, хоробрости, лицарства, я люблю чоловіка.“

„Якаж ти неподільна до Мотрі!“

„Я жінка і тільки жінка, котра слухає голосу серця. І цей голос привів мене до тебе.“

„Бідна, чому ти послухала його?! Ти Кочубеївна, а Кочубеї підуть тепер в ласку в царя. Могла підскочити високо.“

„А так низько паду... Правда?... Ні, Андрію. Обійтесься циганське весілля без марципанів. Хочу бути з тобою, з гетьманом, з вами. Хочу з своїми жити і вмирати.“

„Вмірати? Тобі це слово не до лиця, Ганно. Ти така свіжа, чорнобрива.“

„Як кукла.“

„Ні, як весна, як саме кохання. Тобі лиш жити й любити, а в нас не радість, а тривога, а перед нами не життя, а смерть, — пустиня.“

„І так балакає той, що по Мазепі булаву має но-
сити? Соромися! Я такого не хочу. Давай, випсмо вина;
за крашчу долю, за надію, за наше друге життя. Хай
завтра світ в безвісти провалиться, ми нині веселими
будьмо. Пропадай горе, веселися доле! Ось тобі мої уста.
бери, цілуй, цілуй!“

Метелиця ущухла, сніг на шибках рожевів, ніби це
не сніг, а платки вишневого цвіту до шибок поприліплю-
валися.

„А про Батурина ти не чувала, Ганно?“ — спітав
по хвилині він.

А вона відповіла.

„З Батурином мабуть погано, Андрію.“

„Не на гаражд покинули ми його.“

„Ой ні! Проїздом чула я, як там сильно гармати
грали, город горів. Така горяч била, як з пекла.“

„Чорти облягають Батурина, а як добудуть, то пекло
з нього зроблять.“

„Там мати з Мотрею, а ми тут, а батько...“ І очі при-
крила рукою.

„Батько благую частю ізбрав,“ — гадав потішити її.
А вона кинулася йому на шию і — розридалася.

„Чого ж бо ти? Цить, дядька розбудиши! Сталося.
Мабуть так Бог хотів. І не відстанеться. Сама ти перед
хвилиною казала, щоб понехати чорні думки, цить!“

„Благай дядька, принаглюйте короля Карла. Якже
так, оставили гетьманську президію і не поспішаються!“

„Поспішаємо, Ганно, алеж ти не забувай, що це не

полк, а велика армія, з табором, з лазаретами, з гарматою. І над королем ми не маємо сили, над ним ніхто сили не має.“

„Так чого тоді вязалися, чого переходили Десну? Треба було наладити з царем.“

„Не нам знати, що треба. Це що лиш для наших нащадків ясним стане. Гей колиб то цей розум наперед мати, що опіся.“

„А мають же його великі люди.“

„Буває, але рідко. Errare humanum est.“

„Страшно!“ — і притулилася до нього, як перестражена дитина.

„Страшно мені. Вважається, що Батурин добутий, руйнують його, людей ріжуть, катують.“

Не заспокоював її, знов, що слова тут безсилі.

„Що вони переживуть, перестрадають, заки погибнуть... Коли я доїздила до Десни, за мною гонили Москалі, кількою іздців, от-от і зловлять. Саме тоді наткнулася я на наших. Між ними одна дівчина була, гарна як образ. Відстрілювалися ми в купі. Аж один і каже до мене. „Всім нам не спастись. Переходьте ви на другий бік, а ми спиняємо погоню. Ви до гетьмана, значиться потрібнійши.“ Жалую тепер, що згодилася, але я не Мотря, лицарського духа не маю. Спасала життя, не зважаючи на них. В половині річки озирнулася я, — їх не було!...“

„Погибли, або Москалі в полон забрали.“

„Іх життя на мою совість паде. Страшно!“

„Тепер совісти нема, — тепер війна, а війна безсозвісна.“

„Жаль тієї гарної дівчини; над нею Москалі будуть знущатися.“

„Це мабуть тая вихрестка з Гірок, що в Мру́чкового

осавула влюбилася. Але якже ви аж за Десною зустрінулися?“

„Бо я до Гірок пішла, а не заставши вас, назад через Десну вертала.“

„А вони?“

„Вони до Каївки доїздили, як на них Москалі наскочили. Втікли за Десну і там то на отсей московський відділ наткнулися, що за мною гнався:“

„Москалі, значиться, добре бережуть Десни.“

„Собаці перескочити важко.“

„А всеж таки на великий бій не зважуються. Перше занесили хочут.“

„Я так само гадаю. Так щож! Тут король Карловів, не ми.“

„Боюсь, щоб вождом не було безголовя.“

В світлиці стали майоріти стіни, образи, меблі. Що лиш тепер побачив Войнаровський, яка збідovanа була його несподівана гостя. Біла, аж зелена, очі запали глибоко, уста полиняли.

„Ти мусиш переспатися, Ганно.“

„Де? тут у тебе, може ще й на твоюому ліжку? Ні за що! Вже ранок. Чуєш, будиться табор, незабаром і гетьман встане, може король скаже в похід трубіти. Хто би там спав! Підемо Андрію, підемо визволяти Батурина.“

В її голосі чути було якесь неприродне подражнення, якийсь хоробливий прибій енергії, якого Войнаровський перше в ней не помічав. Ганна все творила контраст до своєї сестри Мотрі. Її називали ранньою зорею. Хто не зустрінувся з нею, не побалакав кілька хвилин, піддавався її веселій вдачі. Навіть найсумнійшого спосібна вона була розвеселити, так радісно світилися

Її великі, сині очі, і так щире, по діточому, всміхалися свіжі, малинові уста. І нікому не навкучила Ганна тією поранковою веселістю, бо нікому не накидалася своїми смішками, — була весела, врадувана світом, людьми, собою, не тому, щоб подобатися, а тому, бо такою її Бог створив.

І такою знав її мало що не від дитини Войнаровський. Жевжиком дражнив колись, пізніше називав підхопнем, а ще пізніше поранковою зорею.

А вона, дівчинкою бувши, казала йому „пан Андрій“. „Пан Андрій вусатий“, „пан Андрій кирпатий“, „я пана Андрія не люблю“.

Але Войнаровський знав, що воно так не є.

Нераз, як балакав з покійним Кочубеєм за обідом. в іхньому дворі в Батурині, а Ганна вишивала до церкви рушник, чув, як її очі замісць по шитві по його устах блукали.

Озирнувся — Ганна паленіла, кидала роботу і вибігала в город, „бо в хаті скучно, як у чернечій келії“

Нераз хотів побалакати з нею на розум — годі було. I як тут тобі з дитиною балакати на розум?

Пошо бентежити її, пошо виривати з того райку. в якому вона літала, мов пташка, і цвіла ніби квітка?

І такою дитиною дожила Ганна Кочубеївна до двадцяти літ. „Пан Андрій“ ходив між тим у всілякі походи. дядько вживав його не раз до ріжних довірених, політичних послуг, декілька літ не довелося бути в Кочубеїв, а як тогід приїхав з дядьком до Ковалівки, Ганна була вже Обидовською.

Привіталися чесно, ввічливо, як звичай велить, але не балакали на самоті, бо „пан Андрій“ не був з тих, що радо баламутять чужих жінок і не мав звички скажати в гречку. Гадав, що давня любов, коли її була в пії,

так вивітріла; — рана від стрілки Купідона заблизнилася, і нема ніякої потреби розятрювати її заново. Колиб інші часи, то може і скортіло, бо чоловіка все до гріха тягне, але серед теперішніх турбот про велики і великоважні діла Войнаровському було не до того.

А ж нині, вона зявилася нежданно, нагло, як привид... Ганна!... Жевжик, підхопень, поранкова зірница...

„Про що так задумався, пан Андрій?“ — спітала, ніби на грішному ділі приловила його.

Махнув рукою.

„Кажи про що, чи про кого думав?“

„Про тебе і про себе,“ — відповів.

„І видумав що?“

„Невже тут що видумати можна? Війна про нас думає, кого пожерти нині, а кого залишити до завтра на обід.“

„Боїться війни?“

„Я?“

„Таж не я, бо що тут про жінок казати, коли мушини бояться?“

„Ні, Ганусю, не боюся я ні війни, ні нічого. Тільки жаль мені тебе, і Мотрі, і богато таких як ви, хоч може ій не таких гарних.“

„Пан Андрій, пан! Без компліментів розмови не знає.“

„Ні, Ганусю, не компліменти мені на гадці, а жаль за серце стискає. Змарністе ви, зівяните, не розцвівшися вповні. Дика сила знівечить божу красу, московські копита столочати пишні понад Сеймом левади, їх тупа сокира зрубає вишневі батуринські садки, виполошить соловіїв з бузкових корчів, і здивовані зорі даром шукатимуть чарівної принади тамошніх маєвих ночей.“

„Гарно балакати вмієш“.

„Сумно.“

„Бо сумна наша доля, Андрію...“ — і задумалася...
„Але на те ми й українське жіноцтво,“ — додала похвилині.

„В тім то й наша біда,“ — завважав він. — „Скити вас поривали, десять давали за доброго коня, всякі погані Азіяти лізли до нас, як безроги в город, і рили.“

„І риють.“

„Всяка наволоч дика ловила вас, як рибу в неводи, набірала повні судна й везла до Кафи, до Генуї на світові торги, за добрі гроші продавала, бо ви гарні й вірні... Тільки й вашої слави.“

„Тільки нашої слави.“

Замовкли, ніби думками побігли по шляхах минулого, і згубилися на них, і не могли себе знайти. Аж знайшовши, зраділи й обіймалися очами.

„І що?“ — спитала вона.

„Що?... Пригадалося мені одно оповідання...“

Відкашельнув, нервово погладив чуба і росказував:

„На берегах німецького моря чув я його.“

„Кажи.“

„На острові, що Рутгія зветься, по другому боці від Аркони, над берегом стояла висока скеля. Під тою скелею у печері морські розбішки жили. Нападали на кораблі богатих купців, вбивали їх і ділилися добичею.“

Сказавши це задумався, ніби жалував, що почав оповідати.

„І що даліше?“ — спитала, й зініці її спалахнули нараз. — „Кажиж-бо!“

„Одного разу прибрали вони до рук корабель якось франконського купця. Цей поміж жемчугами та золотканими паволоками, поміж бісерами й ізмарагдами

віз перлину від усього цього узороччя собі дорожчу, — дівчину варязьку, чудової краси.“

„Знаю, знаю,“ — мало не сплеснула в долоні. — „І ватажок, добувши той корабель кинув дівчину в море, — правда?“

„Ні, Ганно. Ні. Послухай. Він при поділі добичі челяді своїй віддав усі скарби, всі жемчуги й паволоки золототкані, а для себе лиш тую дівчину оставив. Човном удвійку до печери з корабля вертали. Була ніч. Імлою вповивалося море. Він одною рукою веславав, другою горнув її до себе. Кріпко... Не пручалася. Давала робити з собою, що хотів. Аж нараз, похитнувся човен, сплеснула хвиля і...“

„І дівчина кинулася в море!“

„Не вгадала. Це він коміть головою полетів, друлений її сильними руками.“

Ганни веселе лицце споважніло. Поранкова зірниця хмариною затягнулася.

„А гарний він був цей ватажок піратів?“ — спітала, зітхаючи.

„От бачиш, які ви! Чи гарний був? Тобі жаль його, а вона не жалувала. Для неї він був ворог, що поневоював її.“

„А купець ні? Чому ж вона його не вбила? Цеж був купець, що невольницями торгує, може й старий і поганий, а ватажок, все таки ватажок.“

„Бо тамтого не могла вбити, а того могла і вбила.“

„А чи вернула до своїх?“

„Про те вже казка не балака, але на всякий спосіб не осталася в неволі, і як поневолив її хто на віки, то хіба море, стихія, щось велике і непереможне.“

Ганна не вдоволилася, тією відповіддю. Як цікава дитина питалася дальше.

„А може Герта взяла її до себе і жрекинею у своїм храмі зробила ?“

„Ти і про Герту чувала ?“

„Чула, чи читала.“

„Правда, вас і по німецькому вчили. От бачиш, понятливі ви, богаті, гарні, а яка ваша доля ?“

„Ти нині, Андрію, мабуть лівою ногою з ліжка встав, таке щось сумне росказуеш, і сердишся. Не таким я тебе застали сподівалась, не таким !“—докоряла Йому, а він цілував її холодні руки і заспокоював :

„Ані лівою, ні правою, Ганусю, бо я нині зовсім у постіль не лягав.“

Зжахнулася.

„Не треба того робити. Не треба ! Дай мені руку, що більше такої дурниці не зробиш. Вам тепер годиться бути виспаними, сильними, на все готовими. Безсонниця знесилює тіло, робить його охлялим, а в безсилому тілі і дух не бодрий. Якже ви діло поведете ?“

„Прикажи снови, щоб на кождий твій заклик прийшов. Ночі такі довгі, а думок так богато, як мухи в пекарні в літку, так вони тобі в лобі гудуть. Збожеволіти можна... Зніжніли ми, Ганно, спаніли. Не маємо того гарту, що треба. Тут треба людей давніх, жилих, щоб не чули болю, щоб серце вміли жменею сціпити : „мовчи !“ А ми того не вміємо, Ганно. Ми вже Европейцями стали, а за порогом Азія. Там ще Скити, Гуни, Фіни, Монголи, все перемішане, як у відьминім казані, з котрого тобі вискачує не чоловік, а прямо чортячий пасинок якийсь, антихрист, як каже народ.“

„Крячеш, Андрію, крячеш.“

„Раднійшеб я, Ганно, соловієм співав, але не можу. Перед дядьком бадьорото вдаю, перед Орликом у личині ходжу, а так хоч перед тобою хочу душу відкрити, бо ти

для мене була все образом щирості. Сама щирість. Ти щирість, а Мотря загадочність. Вечірня й рання зірниця... Не знаю, звідки ви такі гарні взялися, хоч зітхай і молися до вас, до одної після суети цілоденної, а до другої на заранку днини... А яка ваша доля ?“

„Яка ? Яка ?“ — сердилася Ганна. „Така, як Бог дав, як у книзі життя стояло. І тільки. Покоритися треба, Андрію, покоритися, і на Бога упованів воложити.“

„Фаталізм ! Знад Інду, чи знад Гангу безсилим вітром повіяло на мене, таким, що вялить і переносить у нірвану. якже нам бадьорими бути?... Це ви, а щож про других казати ?“

„А хібаж ми з іншого тіста, ніж другі ?“

„Ви інші. Ти — радість сама, веселість, а Мотря — сила, бунт. А всеж таки обі за нелюбів пішли.“

Ганна повернулася до вікна. Войнаровський ніби не бачив того. Не знову чому, але замісць розважити гостю, ранив її словами, ніби і радість якусь чув, що її це болить.

„За нелюбів пішли, і яка ваша доля, і яке їх щастя подружне ? Не бажав би я собі такого. Ні, ні, ви ще невольницями остались. Перше продавали вас по Синопах, Кафах і Генуях, а нині торгають вами в дома. Приїжджає купець, добиває торгу, і бере. Трохи слія, трохи лебединня, потерликають музики, поскачуть свахи, і вже тебе запаморочили на віки, вже тобі голову як курці закрутили, шустъ йому під крило, на масш, бери, вона твоя, на весь вік, аж до гробової дошки. Ось яке то ви упованів воскладаєте на Бога !“

„Ta якаж тобі нині, Андрію, муха на ніс сіла ? — дай, віджену.“

„Не муха на ніс, а змия в серце впилася. Мушу сказати, що чую.“

„А чому не говорив перше?“ — спиталася, і тим простим питанням рот йому затулила.

Понурив голову і мовчав. Могла тепер перейти до атаки, могла йому кидати докорами в лиці, прибити до землі, знівечити. Не хотіла. Жалувала його. Відчув це, і йому зробилося жаль Ганни. Здивувався, як він міг бути таким жорстоким. Цеж дикість, знущатися над людиною і то саме в цей мент, коли вона дала тобі доказ своєї любові.

Притулив її руки до уст.

„Не гнівайся на мене, Ганно. Я сам не знаю, що мені таке. Важко! Ходжу мов по кораблі, котрим хитає буря. Всьо колишеться, зривається, і летить у безвісти. Жаль того світа, що валиться. По нім прийде другий, може й крацій, так все таки тамтого жаль, бо ми свою цеглину доклали до нього, у ньому частина нашої душі. Лихий я сам на себе за той жаль, котрому піддаєся. Лихий на себе і на вас, на жінок.“

„А при чімже тут ми?“

„Яке їхало, таке здивало, які жінки, такі й ми. Видітей приводите на світ, виховуєте їх.“

„А ви їх вбиваєте, розкидаєте їх голови буйні від одного моря до другого, від гір до гір.“

„Самі вони кидають собою, як у падачці, а на нас тільки відповідальність паде, бо ми — провідники народу! А які ми там провідники, Ганно? То тільки так здалеку і з боку здається, а в середині інакше. Як зірветься бурун, — його сила, не наша. Нераз я у боях бував, знаю. Неваже ж був такий вождь, щоб не бажав побіди? А бажав, так значиться, і все своє уміння, всі свої сили туди поклав, щоб побідити. А тут тобі один

курінь, часом одна чета не сповнить приказу і побіду лихий узяв. Хтось завинув, а на тебе відповіальність паде. Особливо в нас, бо в нас послуху нема, в нас що голова, то розум, і один від другого мудрійшій. От і тепер. Морока з королем. Гадали ми, що він діставши кілька тисяч свіжого чоловіка і наситивши своїх голодних Шведів, гураганом на відбій Батуринові понесеться. А під ним, хоч огонь пали. Раком до Батурина лізе. Мабуть якісь свої пляни має. Може вони й добрі, та не для нас. Його армії відпочинку треба, а нам під ногами земля горить. От воно як.“

„Так принаглюйте його, Батурина у великій потребі, Бог вість, що з ним!“

„Принаглюйте! Легко сказати. Колиб він бачив, що наше військо нечисленне, але духом сильне, то можеб і числився з нами, а так...“

„Або що?“ — спіталася трівожно.

„Те, що жінки не виховали своїх дітей у великій любові до власної землі, не вили в їх серця бажання власної волі, котра може бути тільки у власній державі, більш нічого, тільки те. І тепер „єден до саса, а другі до ляса...“

„Що?“ — аж крикнула з трівоги.

„Переходять до Петра,“ — доповів глухо Войнаровський.

„До Петра,“ — повторила, мов за мамою дитина, — „До Петра переходять?“

Войнаровський підсунув їй клісло. Сіла.

„Пе-ре-хо-дя-ть,“ — лебеділа.

„Так, переходять, Ганно. Старшини, а за ними й козаки, і не буде нам щастя, поки не виросте таке покоління, що про перехід навіть подумати не посміє, поки не виросте покоління сміливe, веселе, для котрого ба-

жання буде законом, котре схоче бажати і вмітиме постояти за здійснення своїх бажань. Ви того не вміли. А бачиш, тая дівчина чорноока, тая вихрестка, що до Мручикового осавула прилипла, вміє ; вона любить, хоче щасливою бути і буде. Побачиш, що буде.“

„Дай їй, Боже,“ — відповіла Ганна, вдивляючись у вікно, крізь котре видно було дерева срібнопухим інеєм укриті. Як духи, як видива майоріли вони на сірому небі, і весь світ виглядав Ганні, ніби якесь видиво того світа, що прийде колись, коли вже нас не буде.

І буде він як казка, казка майбутніх днів. І не буде в ньому тієї кривди, тієї зневаги, отсього понівечення краси, отсеї наруги над людиною, які тепер завелись повсюду. А будуть ті люди такі якісь інші, такі якісь гарні, як оці дерева срібнопухим інеєм покриті...

Втомлена дорогою, розбурхана розмовою з Андрієм, піддавалася чарівній принаді цих привабливих думок, пускала руки по собі, як птаха притомлені крила, кидалася на хвилі думок, — несіть мене... Аж нараз на виднокрузі ніби хтось небо мечем перерізав. Бліснула червона смуга, і білі дерева стали багровіти, багрою обливалася уся комната.

„Пора мені !“ — промовила Ганна, встаючи і позіхаючи після недоспаної ночі.

„Куди ?“ — спитав Войнаровський.

„Це вже моє діло. Не будуж я тут королівського змилування ждати... Не бійся, — заспокоювала його — до Петра не перейду. Ласки, якою він обласкавив родину покійного Кочубея, не прийму.“

„Так куди ж ти тоді підеш ?“

„Туди, де Мотря, мати, де мої молоді літа, — у Батурин !“

„Ти збожеволіла, Ганно !“ — відповів різко Война-

ровський. „Кругом Москалі, як вовки, як шакалі снуються, я не пущу тебе !“

„Так ходи зі мною. Ходи ! Або перебємося разом, або...“

Не доповіла.

„Ні, ні, так не можна. Так годі. Треба усім нам іти, в купі, як не зі Шведами, так з гетьманом, під його бунчуком.“

Говорячи це, думав. Думав, як відтягнути Кочубеєву доньку від її божевільного наміру.

„Ганусенько, ти не підеш. Я того не хочу. Ти останешся. За годинку побачишся з дядьком, роскажеш йому про Батурина. Я певний, що твое оповідання рішить. Він піде, не оглядаючися на Шведів. Піде на побіду, або на певну смерть. А ми з ним.“

Вдивилася, ніби не вірила, що балакає широ.

„За годину ? Так я за годину приїду.“

Тепер він їй не вірив.

„Куди ж бо ти ? Посидь краще в мене, ти здорожена, продрогла.“

„Піду до своїх людей. Скажу, щоб були готові. Як дядько не рішиться зараз іти, піду сама.“

„Деж твої люди ?“

„Не далеко відсіль, на фільварках.“

„Так...“ — і вбірав шубу. „Проведу тебе.“

Ішли аллею, облиті багрою сходячого сонця.

XXVIII.

Гетьман теж тієї ночі довго не міг заснути. Двір, в котрім від кількох літ ніхто не мешкав, дихав пусткою на нього. Не любив того мертвого духу, що нагадував родинні гробниці.

Мимохіть перебігав думками події, які збулися тут, протягом останнього п'ятьдесятліття. В кождім куті чаївся якийсь спомин, щоб кинутися на нього.

Перед тими споминами втікав очима на стелю. Велика, довгувата площа спускалася ледве помітно, але безпереривно, і пригнічувала його. Якщо ніч потріває довго, розчавить його... Щоб спастися, втікав від стелі у темний простір поміж стіни. Привикав до того мерехтливого чорного пилу, якого насипала тут ніч так богато, і очима, в яких почувався болючий жар, став розріжнювати якісь постаті, краєвиди, сцени — образи минулого.

Наче чарівний ліхтар, схований у його душі кидав на чорний підклад темряви свої фантастичні дива. Королі, міністри, епископи, аристократичні дами перевувалися в довжезнім польонесі по просторах половини Європи.

Запишені, горді, неприродні, то суворо-грізні, то хитро-ласкаві крутилися в кривому танці, гадаючи, що Бог вість, яке діло роблять...

А з кута вискачував час і здмухував їх, як паламар свічку в церкві...

Гетьман примирав повіки. Гадав, що разом з тими образами і він перейде в країну сну. Можеб воно так і сталося, колиб кров била у живчику лагіднійше. А то,

як вода в жерельці хлюпотить і, не дає вснути. Гетьман знову розплющував повіки, і знову вдивляється у чорний пил, і знову бачить образи, але вже інші. Ніби зариси фресок на свіжому, ще теплому підкладі виринають видива майбутнього. Любить ті діти уяви, мальовані красками недоспаного сну, легкі в лініях, розливисті в колірах, непевні у змісті. Не одну безсонну ніч скоротили йому. Розмовляв з ними, грався, справляв рисунок, накладав живійші барви.

Хотів те саме й тепер робити, не вдалося.

За кождим, навіть найлекшим дотиком, розвівалися, як за подувом вітру фата-моргана. Саме так, як фата-моргана.

А найлюбійшого з отсих привідів таки й зовсім не бачив, хоч як пильно шукав. Не бачив Київа повоєнного, ясного, гармонійного, веселого. Якже він любив цей образ, — з усеї душі, усім помищенім своїм !

Але нині не бачив його.

За те з того чорного мерехтливого пилу, мов саджа, котрої ніч скрізь насипала так богато, виринали безко нечні снігові простори, великі води, що позіхали імлою, дими, перед котрими сонце в глиб неба втікало, пустар, на котрому іноді тільки якась червона цятка забагровіла. Але чи це горностаями підбита багряниця, чи тільки кров, що виплила з свіжої рани, відгадати не міг.

І гетьман сотий раз затулював повіки, гадаючи, що всне.

Поки по салях вешталися люди, поки не втихло в дворі, гадав, що цей шорох не дає йому вснути. Але по півночі зробилося кругом тихо, мов в усі, а сну, як не було, так і нема.

Неважеж це старість ?

Боявся того слова як ворога, як одинокого ворога,

перед котрим почував страх, бо тільки він один може по-
бідити його. Старість і її грізна товаришка смерть.

Супроти цієї останньої навіть розум зі своїм довго-
літнім досвідом мусить скласти оружжя.

Мусить?... А слава?

І гетьман гірко всміхнувся.

Дійсно, гореч почув на своїх устах.

І гореч тая, ніби насонний лік заспокоїла його...

Спав не довго, та кріпко.

Збудило його сходяче сонце. Глянув у вікно й по-
бачив дерева вкриті інеєм. Мов фантастичні примари
окружили довкола двір. Нагадувався Бахмач, Різдво,
хотілося заплющити очі й думати. Та слово Батурин,
ніби гострий меч лежало біля нього. Зірвався, накинув
на себе шубу і подзвонив.

Кендзєровський вже чекав під дверми. Відчинив
і всунувся у спальню. Привітливо всміхнений, все однаковий,
ніби його ніколи ніщо не збентежило, не схвилю-
вало, не заболіло.

„Що нового?“

„Нічого, Ваша Милосте.“

„А король?“

„Перед хвилиною на Аяксі почвалав.“

Відповідаючи на питання, поливав свого пана водою
і помогав йому одягнутися.

„Значиться, приказу до походу не дав.“

„Мабуть що ні, бо Шведи не двигають обозу. Чи-
стять і напувують коней, варять щось на своїх три-
ніжках, шваркотять і лаються, мало що не так грімко
як Москалі.“

Гетьман шарпнув рукою вузький, короткий вус,
поправив пояс і накинув на плечі соболеву шубу.

„Зимно тут.“

„Не палено, бо я боявся Вашу Милість збудити. У столовій вже тепло. Снідання на столі. Ваша Милість перейдуть туди, а тоді я і тут затопити кажу.“

„Не треба. Одної ночі досить“ — і переступив поріг.

„Кендзєровський сунувся за ним як тінь.

У столовій чекали вже Орлик і Войнаровський.

„Чули ?“ — звернувся до них гетьман, — „короля знову кудись понесло.“

Нараз побачив Войнаровського.

„А з тобою що ?“

„Нічого, дядьку. Не турбуйтесь. Не спалося мені.“

„Синку, у твоїх літах я й серед реву гармат засипляв.“

„Можеб і я серед реву гармат заснув, скоріше ніж у цій тишині.“

„Підожди, заревутъ гармати. Заревутъ. Королеві Карлові мабуть не скучно за ними, бо не спішиться. Але нам треба цей черепашений хід прискорити. До чого воно подібне! Наче на прощу йдемо.“

Гетьман хвилювався. Войнаровський бачив, що й він невиспаний, що й він у поганому настрою. Мовчав, бо це було тоді найкраще. Кендзєровський подавав снідання.

„Якщо так дальнє піде, то ми на Різдво зачимчикуємо у Батурин. Гарний мені похід, — похід на відбій!“

Войнаровський наслухував тупоту кінських підков. Ганна, чи ні ?

Взяв від неї слово, що за годину буде, а все таки боявся, щоб не вирвалася сама. Цеж Кочубеївна, Любови Хведорівної донька !

Тупіт наближався.

„Глянь, чи це не Аякс,“ — звернувся гетьман до Орлика.

„Ні, Ваша Милосте,“ — відповів Орлик, вертаючи з рундука, — „це кількох їздців з молодим старшиною. Прохає побачіння у гетьмана. Каже, що біля Батурина проїздив.“

„Най увійде.“

Гетьман кинув ложку, обтер вус, повернувшись до дверей і стояв у такій поставі, як звичайно, коли когось на послухання приймав.

Через поріг переступив молодий козак, правою ногою шурнув назад, лівою рукою притримав шаблю, а правою до самої землі поклонився. Волосся мав буйне, золотисте, рівно в кружок пристрижене, як королівський паж.

Гетьман глянув і мимохіть усміхнувся.

Пригадалася мабуть Варшава, Париж, королівські двори, пригадалися молоді літа, до котрих так радо усміхається старість.

„Ти хто?“ — спітав поважно, мало що не суворо.

„Я Ганна Обидовська, Кочубеєва донька,“ — про-дзвеніло дзвіночком по пустій кімнаті.

Гетьман приступив до козачка, взяв його за обіруки, стиснув їх кріпко і підпровадив до стола.

„Сідайте, Ганно Василівно, з нами, а ти — звернувся до Войнаровського, — відчіпи від пані Обидовської шаблю, щоб вона не спотикнулася, крий Боже!“

„О, ні! Вона послушна в мене,“ — боронилася гостя.

„Най буде їй послушна, та я жінок з шаблями не люблю. Це в них, що в мушчини кужіль, *malum necessarium*.“

Гетьман на хвилину ніби про Батурина забув. Попав у той гарний настрій, у якім його звичайно бачили в товаристві гарних жінок. Обидовська кілька разів про-

бувала росказувати про свої пригоди, але гетьман за кождим разом перебивав. Перше мусіла випити чарку кріпкої житнівки, зісти шматок індика, попити старим вином, залити те все горячим чаєм, а тоді що лише гетьман сказав: „Слухаємо“.

„Батурин,“ — почала Ганна, — „обложений кругом. Він у терновому вінку.“ — Голос її дріжав і ломився. — „На милю кругом мишкують московські стежі. Я продиралася оподалік, але бачила добре, — город горів.“

„А що балакають люди?“

„Людей зустрічала мало. Трималася лісу та поля, щоб не попасті на Москву. Що лише недалеко Десни стрічала своїх. Як перед Татарами втікали.“

„Куди?“ — перебив її гетьман.

„Навмання, як витровлений звір. Він не знає, куди йому втікати, щоб лиш втекти.“

„А всеж таки, куди біжать?“

„Від Сейму до Десни, до Вашої Милости значиться. Одні...“

„А другі?“

„Другі, говорять, що до царя, під царську протекцію піддаються.“

Гетьман насупив брови: „Так. І що ще чули?“

„Говорять, Москва страшно знущається над людьми, вірними Вашій Милости. У Лебедині пекло.“

„Пекло скрізь,“ — доповів гетьман. — „До раю іншої дороги нема. А про сам Батурин що кажуть? Чи тримається він? Як з муніцією, з харчами? Чи порохи не вилетіли в воздух. Пожар у кріпості, то небезпечна річ.“

„Про Батурина я навіть таке чула, що він упав,“ — ледве промовила Обидовська.

„Упав?... Батурин упав?“ — і морщина між гетьманськими бровами зробилася подібна до скиби свіжо відкиненої лемішем.

„Чимало чого не балакають люди,“ — пробував потішати гетьмана Орлик. А Войнаровський від себе додав: „Татарські вісти. Народ паніка обгорнула. Це цілком зрозуміле. Навіть військо піддається трівозі, а чого ж кращого від звичайного населення хотіти. Вістка влетить до хати горобцем,.а вилетить волом.“

Гетьман встав і підійшов до вікна та пальцями став тарабанити по шибці. Це він робив, як не хотів, щоб бачили його зворушення.

Обидовська мовчала, Орлик і Войнаровський дивилися на себе, ніби очима розмовляли з собою.

Нараз гетьман відвернувся.

„Пилипе, вели бити в литаври, виступаємо в похід!“

XXIX.

Піпер, побачивши рух у козацькому таборі і почувши літаври, затрівожився. „Що воно таке?“ — пітався Гультмана, ніби цей всю повинен був знати. Гультман зробив поважну міну. „Ексцепленція не знають? Це вони готовляться в похід.“

„Як то? У який похід? Його світлість гетьман на свою руку війну вести бажає?“

„Не моя річ знати, я лиш бачу, що вони кудись то вибираються.“

„Може до царя переходятя.“

„Може.“

„Бо по них всюго сподіватися можна, це хоробрий, та химерний народ. Алеж бо гетьман чоловік статочний, він мабуть знає, чим це пахне.“

„Мабуть знає,“ — потвердив Гультман.

„Так тоді, якже він може, не порозумівшися з королем, його милістю, виступати в похід?“

„Дійсно, як він може?“ — і собі дивувався Гультман. А Піпер побивався дальше. „Цеж зломання свіжо підписаного договору, цеж ребелія! До чого ти нас довів Боже?“

„Дійсно, до чого ти нас довів Боже! Ще трохи і його величиність король деревляною ложкою з черепка їсти стане, а простирала вже також деруться. Треба буде десять баб возити, щоб їх латали. А король бабів прогнав з табору.“

„Його величиність король де?“

„Прошу питатися Аякса, він один знає.“

Гультман, як найближчий королеві чоловік, хоч тільки його камердинер, почував себе в праві відповісти в тім самім тоні, в якім його питали.

„Ексцеленція знають, що його величність король не любить, щоб за ним стежити.“

„А щож мені робить?“

„Не знаю, що вашій ексцеленції робить.“

„Це властиво не мое діло, це діло головного кватир-майстра, а може дежурного генерала, або я знаю, чиє це діло...“ — і він безрадно тупотів по королівській спальні зі срібною умивальнею і з синьою шовковою ковдрою, котру Гультман довів вже до ладу, застеливши королівське ліжко. Біля ліжка торчала пара високих, свіжо вимощених чобіт, котрі в цей мент живо нагадали Піперові короля і на котрі він був прямо лютий.

„Однока рада,“ — почав Гультман, — „розіслати по всіх селах, де стоять Шведи і по всіх шляхах, що ведуть до них, королівських трабантів, може десь короля, його величність знайдуть. Діло важне.“

„А вжеж що важне, це не добром пахне. Це зломання свіжо підписаного договору, це ребелія. Боже, Боже, чого я ще доживу на мої старі літа,“ — і він як влетів на королівську кватиру, так і вилетів з неї.

„Розіслати трабантів. По всіх шляхах, котрими міг поїхати король, розіслати трабантів. І це вожд? Це король? Він сам підриває фундамент свого мавстату. Поводиться як невідповідальний хлопчина...“ — бурмотів безрадний дипломат.

— — — — —

Викочували гетьманську кариту і Мишака виводили із стайні, як сухоребрий Аякс, цілий укритий срібним інеєм, зупинився біля двора. в котрім почував геть-

ман. Король передав поводи свому трабантові, обчистив до камянних сходів зі снігу чоботи, і вбіг на ґанок.

Гетьман, побачивши його, вийшов на зустріч.

„Буря буде,“ — сказав Орлик до Войнаровського, подаючися в дальші покої, щоб не бути свідком немилої розмови.

„Підемо й ми,“ — сказав Войнаровський до Обидовської, пускаючи її вперед.

Король скинув у сінях свою стару, мабуть ще по батькові оділичену шубу, поставив високу, футряну шапку на вибиваний шкурою фотель і присідаючи в колінах, витався у третє з гетьманом.

Гетьман відчинив двері до столової і попросив короля сідати та не погордити убогим, походним сніданням. Король не хотів сісти, поки й гетьман не сів.

„А я отсе з раннього обізду,“ — почав, ніби виправдуючись. — „Ваша Світлість не знають, як постій деморалізує військо. У Гірці...“

„У Гірках,“ — чимно поправив його гетьман.

„У Гірках вони запаслисі биллям і одежею, надбали всяких харчів, так що це тепер не військо, а прямо мародери, мандруючий народ. Псується дисципліна, являються випадки непослууху, я ніяк до того допустити не можу. Не хочу, щоб мої Шведи лиху славу за собою лишали, як грабіжники й розбішаки. Я їм до того приміру не даю, — о скільки можу,“ — додав, ніби засоромлений. — „Бо Ваша Милість знають, що іноді для добра армії треба зрушити прінцип недоторканості чужого добра.“

„Знаю, що діялося у воєвідствах хелмінськім... і в землях ціханівській, нурській, лівській, і інших!“ — відповів гетьман, натякаючи на шведські контрибуції в Польщі.

Король був немило вражений тією пригадкою, але не показав того по собі. Вдивляючися у якийсь образ на стіні говорив, ніби про себе:

„Війна має свою мораль, а краще сказати, вона не знає ніякої моралі, для неї *suprema lex-dura necessitas...* Prae strepitu armorum verba legum non audiuntur. Правда?“

Гетьман притакнув головою, але ддав:

„А все ж таки обовязком вожда хронити армію перед озвірінням.“

„Гадаєте, що цей обовязок легко сповнити?“

„Хоч як важко, а треба, щоб з населення не поробити собі ворогів. Бо щож те населення подумає про такого союзника, котрий з ним поводиться *despotice*, стається шинкарем *civilis sanguinis*, рабує церковну посуду й останнього таляра витягає з кишенні заможнішого громадянина, на котрім все ж таки мусять спиратися основи всякої держави.“

„Ах ляпалії, ляпалії!“ — вихопилося королеві, але він зараз таки поправився, перепросив гетьмана і впевняв його, що й він тієї самої гадки і, якщо прогрішився коли проти неї, то тільки під тиском крайної конечності: „Требаж армію прохарчувати, требаж і гріш на воєнні витрати добути. Гадаєте, мій власний край процвітає в добрі та в вигодах, гадаєте моя родина каса повна?“ — і на його обличчю зявився вираз такого смутку, що гетьманові жаль стало цього молодого, дивного чоловіка.

„Я ніколи не сумнівався,“ — почав, — „в добрих намірах і в високих етичних прінціпах Вашої королівської Милости, інакше ще вязав би я з його достойною особою долі й недолі моїого рідного краю, і коли маю

сміливість висловити деякі заміти, так роблю це тільки для нашого спільногодобра.“

„Розуміється, розуміється. Але неваже ви гадаєте, що свої краще хазяйнують, ніж ми заморські, червоні гості? Знаєте, що в Польщі робить такий Рибінські, Гарбовецькі і їм подібні? З діму по 10 талярів у місяць вибирають і за кілька місяців вперед кажуть собі платити. Селянин не може виїхати на поле орати, бо заберуть йому коні, чи воли, а його, як не вбуть, так обідрутуть до нага. Ані шляхтич, ні духовний, ні селянин, ні міщанин не може носа за поріг показати, бо як не ті від саса, то toti від ляса застукають його денебудь, облуплять, або вбуть, як собаку. Воєвідства краківське й сандомірське геть зdevастували, щоб тільки їх до переходу на бік короля Станіслава не допустити. Не гадайте, що тільки ваша земля терпить — ganz Mitteleuropa blutet.“

„На жаль, це правда,“ — притакнув гетьман.

А король попавши у незвичайну для своєї вдачі говірливість, продовжав.

„Не розумію Поляків. Станіслав їх чоловік і чоловік гарний, чого ж вони побиваються за тим жеруном і же-нолюбом дрезденським? Цеж глупість!“

„Обстоють прінціп добровільного вибору короля, а не накиненого силою переможця.“

„Хай буде й гірший, але власними голосами вибраний, ніж крацій, а чужою протекцією поставлений. Гарний мені прінціп! А знаєте, що той, власними, вольними голосами вибраний, сказав, почувши, що ціла Польща в огні і в крові, в домашній, братовбійчій війні?“

„Знаю, його милість король Август...“

„Бувший король.“

„Пардон“ — поправився гетьман, — „бувши король Август, сказав: гарно, хай собака собаку жере.“

„Отож то ѹ бачите, це його прінціп: „хай собака собаку жере“. Ось ізза кого кервавиться Польща! А між тим Станіслав людина умна й гарна, і як що йому закинути можна, так хіба те, що він за мало жорстокий на теперішні часи.“

„Тут, дозвольте собі, сказати, votre Majesté, не о людину боротьба, лиш о корону.“

„Між Сасом і Ліщинським?“

„Між Сінявським і царевичем Олексієм.“

Заперечив гетьман, а король аж підскочив.

„Жартуєте.“

„Сущу правду кажу. Сінявський не за Августа беться, а за свою власну корону. Гадає, що цар за вірну службу нагородить його польською королівською короною, а цар її для свого сина Олексія готує, котрого вважає добрим для Польщі, а невдатним для Росії.“

Король задумався.

„Можливо, можливо. Ну тай гарнєж тісто розмісили ми в отсій пекельній діжі. Нічого. Хай кисне. Виробимо, щоб гаразд людям смакувало.“

І знову задумався. Очі його линяли, набірали якоїсь безконечної перспективи, нагадували собою таємничість фйордів, а уста всміхалися усміхом хлопця, котрому сниться якийсь дуже гарний сон.

„Заспокоїтесь Европа, заживуть люди в гаразді й мирі, і довго-довго не буде ніякої війни, бо скрізь на престолах сидітимуть люди умні і близькі собі думками. Закони будуть подібні до себе, позникають китайські мури перед промислом і торговлею, народи радо обмінюватися стануть добрим і богатствами своїх країн... Але — додав по хвилині — нас вже тоді не буде.“

„Ваша королівська Високість ще молоді,“ — відповів гетьман.

„Кого боги люблять, молодим беруть до себе,“ — закінчив король, і нараз зірвався з місця. „Пане Гетьмане“ — почав зовсім другим тоном. „Чому ви мені привели так мало війська?“

Гетьман не сподівався такого питання. Яка його ціль? Випередити питання гетьмана, чому король не спішиться Батуринові на відбій? Мабуть, що так. І гетьман злегка всміхаючись, відповів ласкавим голосом.

„А чому Ваша королівська Милість не рішилася йтискорше на Україну? Чому не вибрали дороги через Галицьку землю, вонаж коротша і безпечніша. Чому Ваша Милість постилися зразу в напрямі Москви, а що лишидовідавши, що цар Петро *ex consilio* генерала Гольца на 30 миль від московської границі казав край безпощадно палити, завернули на богату в збіжжя Україну? А між тим цар витягнув від мене не менше десяти тисяч козаків у допомогу Сінявському, поверх три тисячі пішло до Шереметєва, а стільки ж і то що крацої кінниці, як зпід серця вирвав і покликав до себе... Чому? Чому? У кожній війні і кождому вождові можна всіляких „чому?“ ставити цілу силу. А одинока відповідь на них це тая *dura necessitas*, про яку Ваша королівська Милість перед хвилиною зволили казати. Усяку похибку робимо тому, бо нам здається, що ми її мусимо зробити, а будучність, не розуміючи того мусу, робить нас відповідальними за неї.“

Король пильно вдивлявся в гетьманове обличчя. Бліді мрійливі очі боролися з темними і палкими. Оба вони розуміли, що їм треба зрозумітися, що між ними не сміє бути облуди, бо діло, яке вони зважилися разом

робити, вимагає безумовного довіря. І король без усякого вступу спитав :

„А листи Тарла до гетьмана Мазепи ?“

На гетьмана це питання не зробило ніякого враження. Він ніби здавна на його ждав.

„Листи, які писав до мене Тарло, один із найдіяльнійших прихильників короля Ліщинського і, в яких він завзвивав мене до скоршого переходу на бік Шведів і Станіслава, я нарочно післав був до Москви, щоб відвернути ними увагу царя від моїх фракцій з Вашою Милостею, і велика шкода, що вони не дійшли туди, куди я їх піslав.“

„Чому ж бо то ?“

„А тому, що прочитавши їх, Ваша королівська Милість втратили віру в мої добрі наміри, гадали собі, що я їх тягну в біду і минуло декілька днів, заки вияснилася справа. Боюсь, щоб тая проволока для обох нас не мала погубних наслідків, бо нема більшого деспота на світі, як час, а на війні нема нічого гіршого, як припізнатися.“

„Ви певно маєте свій Батурин на гадці ?“

„Я маю на гадці свій обовязок.“

„На війні я знаю тільки один обовязок : побідити.“

„А я знаю ще й другий : не дати на поталу своїх людей.“

Король замовк і задумався. А по хвилині спитав :

„Богато тих людей маєте в Батурині ?“

„Більше десяти тисяч, гармату, муніцію і поживу для армії Вашої королівської Милости.“

„Так ви, значиться, в Батурин наготовилися ?“

„А куди ж би ?“

„Можна гадати, що на другий бік.“

„До царя ?“

„Егеж.“

„Ваша королівська Милість обиджають мене такою здогадкою.“

„Це не було моїм наміром. Dura necessitas, Пане Гетьмане, dura necessitas.“

„Dura necessitas, це для мене Батурин.“

Гетьман промовив ті слова таким тоном, що король уважав зайвою дальшу розмову. Подав гетьманові руку. Гетьман обома стиснув її кріпко. „Розумію вас,“ — промовив, — „і сподіюся, що більше непорозумінь поміж нами не буде. Можете двигнути свої полки, моя армія рушить слідом за вами.“

Гетьман випровадив короля і зачекав, поки цей не скочив на Аякса і почвалав так скоро, ніби в його таборі горіло.

Переїзджаючи, зрушував галузки придорожніх дерев, і на нього сипався срібнопухий іней.

Небо було синє, світ здавався таким гарним, ніби на ньому ніколи й не було ніякої війни.

Гетьман довго дивився за зникаючим у перспективі королем.

Як вернув до їдалні, Орлик і Войнаровський стояли при столі.

„А Ганна де?“ — спитав Войнаровського гетьман.

„Я її на силу вговорив, щоб положилася на годинку.“

„Приколисав?“

Войнаровський облився румянцем.

„Ні, дядьку. Лиш намовив, щоб задрімала. Вона ж не спала кілька ночей.“

„Брава жінка. Гарні доні вдалися покійному Василеві Леонтієвичеві... Гай-гай!... Гарні, та нещасливі...“

Нікому Бог усього не дас, лиш по трошки... Так... Заки напів двигнуться, мине яка година, а тоді ми нашу Ганну положимо в кариту, гарно обтулимо шубами і пойде з нами... Щож робити, звязав нас Бог з Кочубеєвим родом, мабуть розвязатися годі.“

Орлик аж горів з цікавости, чим покінчилася розмова гетьмана з королем. Не втерпів.

„Дозвольте, Ваша Милосте, спитати, чого приїздив король?“

Гетьман, ніби не чув того питання, ніби зайнятий був іншими гадками. В комнаті хвилину панувала тишина, чути було, як з дерев осипався іней.

„Чого ти хотів, Пилипе?“ — звернувся нараз гетьман до ґенерального писаря. — „Про короля питавш? Король, бачиш, то такий чоловік, що я з ним мабуть не розлучуся до смерті. Затям те собі: до смерті.“

XXX.

Невеличка була армія Мазепи. Як відчислити тих, що не встоялися проти влесливих слів царя і покинули гетьмана, та пішли прохати прощення і ласки в чужого пана, то залишилося мало що більше понад три тисячі. Але й тую невеличку силу рушити з місця, хочби тільки після нічлігу або після короткого постою, не було легко. Козак скрізь свою рідну знайде. Раз, що полки гетьманські за останні роки зійшли цілу Україну здовж і по-перек, а друге, що й народ здебільшого не сидів на місці. Війна людьми, як вітер листками по широкому полі гонить. Отож у якому селі й не стануло би гетьманське військо, скрізь воно розходилося по хатах, скрізь його гаразд гостили, бо й то правда, що краще погостити вояка, ніж мав би він сам розгоститися на обійстю. А від гостини, як від перини не легко відірватися.

Та ще й того забувати не годиться, що в маршах великої дісціпліни не було. В бою так, а в маршу не дуже. А ще тепер. Не одному прямо таки здавалося, що він ласку гетьманові робить, коли не переходить до царя. Не даром же й волочилися по цілій Стародубщині царські платні агенти й трубіли на всі сторони світа, що цар нікому лиха не хоче, що він вольностей українських не рушить і, хто тільки протягом одного місяця показеться і вернеться до нього, то не тільки ранги і маєтності не втратить, але ще й нагороди царської певним бути може.

Так тоді шанам сотникам і їх осавулам та іншій

старшині аж піт горохом з чола ллявся, заки вони свої частини поставили на ноги.

А додати до того ще мороку з табором. Не з тим, що в йому військові конечні припаси і всяке воєнне приладдя, але з тими возами й повозами, на котрих їхали козацькі родини з своїм добром.

Двері до гетьманської похідної канцелярії не замикалися. Все якась сотничиха, а то й полковниця влітала як бомба з наріканнями, жалюми, плачами й погрозами. Вониж для вірності гетьманові потратили свої маєтки, а тут їх не шанують, а то прямо й зневажають. Одна їздила до півночі від обійстя до обійстя, заки дісталася кватиру, друга від якогось там полкового обозного почула не досить шановливе слово, третю обікрали, ще іншої карита опинилася геть аж у самому хвості поміж возами й вісками, поміж чурами й служанками, на що вона ніяк згодитися не може. Не обходилося й без настяків на те, що цар Петро теж чоловік, а тільки невдоволені люди чорта знього роблять і, що навіть чорт не такий то страшний, як його малюють. Орлик і Войнаровський вживали всіх мір і зусиль, щоб заспокоїти невдоволену жіноту. Войнаровський зокрема ще й тому, бо боявся, щоб голосні крики й плачі не збудили Ганни, яка так смачно заснула, що аж любо було дивитися. А ж якось і те діло наладнали, втихомирили жінок і коло полуудня козацькі полки двинулися в дальший похід.

День був ясний, небо синє і таке чисте, що навіть літом рідко коли таке буває. Сонце пригрівало, іней нагло осипався, з горішніх галузок злітав на долішні, ті не витримували тягару, ломилися, і скрізь тих поломаних прутиків було богато.

Серед людей почувався бадьорий настрій. Сотні здоровили себе веселими жартами, коні іржали.

Тільки Мручко лаявся своїм звичаєм і відганяв не-прощених гостей від возів з гетьманським добром.

„Гайвороня!“ — приговорював. — „Розкрякало би то в один мент, тільки їх пусті. Пропили би і прогуляли за одну ніч, а тоді воюй, чорт знає з чим. Ти цілий не варт того, що один кріс коштує, а скільки тих крісів треба на війну... Бережись!“

Гетьман їхав під білим бунчуком з золотою короною і хоч, як його просили, щоб пересівся з Мишака до вигідної карити, не хотів. Розумів, що здеморалізованій армії треба дати добрий примір. Козаки й так при кождій нагоді нарікали, що „старшини лізуть у перини“, а їм кажуть на голій землі спати. А навіть, колиб і не те, так гетьман краще почував себе на коні. Молоднів. Гарна днина, розмова з королем і певність, що похід вже нігде на довше не зупиниться, підбадьорували його.

Не здаєчися ні на кого, сам пильнував дороги, вибирав найкоротші і найпевніші напрями, розсылав стежкі і відбірав звіти, дивувався тільки, що так мало людей стрічав по дорозі. Іноді хіба який нищий шкандинав, а побачивши ясновельможного, падав на коліна і знімав руки вгору, благаючи в Бога ласки й милосердя для нього.

Гетьман кидав йому щедро милостиню, розпитував звідкіля Бог провадить і що там чувати, а почувавши, що добра тепер як і правди на світі не зіскати, торкав свого Мишака острогами і їхав дальше.

Як доводилося переїздити ліс, то вперед посилали туди якийсь більший віddіл під проводом тямучого старшини, щоб впевнитися, чи нема там якої засідки. Так само перетрущувано й села. Поля були пусті. Ніби люди вимерли, ніби ціла країна причаїлася, не знаючи, що їй робити.

Так і видно було, що тутешній народ менше до воєнних подій привик, ніж на степовій Україні, тому й війна більший переполох тут робить. Трівогу й безрадість прямо почувалося уоздусі.

Минали хутори, з котрих тільки собаки вибігали їм на зустріч і лаяли на них, проходили біля осель, з котрих більше нічого крім обгорілих стовпів не осталося. І навіть не було кого спитатися, хто тут такий діявольський бенкет справляв, Москалі, чи свої мародери? Може, колиб так перешукати ті згарища, то й знайшлося якого недоконаного чоловіка, або забуту за печею дитину, свідка того кайнського вчинку, але на такі розшуки не було тепер часу. В одному тільки присілку, в такому гарному, що лиши малюй, з садками й зільниками, з хрестом серед широкого майдану, на котрім ще маяв гарно вишиваний рушник, серед дороги два трупи лежали, Москаль і наш, посплітані руками й ногами в таких страшних передсмертних обіймах, що годі було й думати, щоби їх розлучити.

Являлися вони ніби образом того, що діялося тепер на цілій Україні.

Іх відсунули на бік і полки проїздили, затулуючи коням очі, щоб не жахалися, бо був це здебільшого молодник, набраний з гетьманських стаднин і з Кочубеєвої і з Апостолової, славної широко навкруги. Були й Кандибового хобу, витрівалі й сильні дуже і легкі на хід. але погані на вигляд, від чого й загалом коняку, що не мала доброї презенції¹⁾, кандибою звали. Попадалися, хоч і зрідка, також арабські жеребці зі стайні козака Розума, здебільшого білі, отже й не такі то придатні для війни, але за те гарні, що тільки стій і дивися.

Старших, досвідніх у воєнному ділі коней було не-

¹⁾ не виглядала гарно.

богато, так само, як і козаків. Вони або гибли у всіляких походах, якими Москва виснажувала Україну, або трастили боєвий огонь, і здатні були хіба до таборової служби.

Не один, дивлячись на отсі молоденькі коники, що з таким огнем, іржанням і іскрами в очах як ляльки перебираючи ногами, ступали непевними доріжками, завдавав собі питання, а що буде, як і вони погинуть, або окалічують в боях?

Але здебільшого козаки не завдавали собі жадних питань. Військо, як машина, поки воно в руху поти й робить своє діло, а що лише тоді, як зупиниться на довше, то мов іржа на колісцях машини, являються в нього всілякі сумніви й тріоги, які гірше всяго зідають боєву силу.

Гетьман думав за всіх і про все. Дивувався собі самому, звідки в нього стільки думок береться. Ні, ні, це ще не старість, — потішав себе і дальше провадив похід.

Минуло полуднє, тьмарився обрій, ніби там хто порохом на поля сипав. Порох, чи дими? Орлик торкнув Войнаровського ліктем.

„Бачите?“

„Що такого?“

„Який брудний сніг. Придивітесь краще. На ньому саджу видно.“

„Сніг, як полежить кілька днів, то звичайно брудніє.“

„Ой ні. Цеж виразно саджа, згар.“

„Так що ви гадаєте?“

„З Батурина несе.“

Але гетьманові того не сказали. Не мали сердця.

Якраз тоді на задах счинився заколот.

В жіночій армії, як жартовливо обоз з жінотою про-

зивали, виникла трівога. Хтось жартом крикнув: „москалі!“ І цей жарт мало не наробив великого бешкету. Жінки счили крик. Принаглювали своїх машталірів, форесів, гайдуків до скоршої їзди. Почалась шарпанина, дишлі знімалися верх возів, то продіравлювали полу-кішки й буди, коні ставали дуба, скакали, рвали на боки, ржали й квичали як свині, і було би чимало жаліцтва, колиби старшини, котрі мали своїх жінок в обозі, не по-скакали туди і криком, а то й плавуванням шабель не завели між челяддю порядку.

Отся трівога стала була вже й на козацькі ряди перекидатися, стала ширитися, як недуга, бо не один, що в бою спосібний битися як лев, в часі трівоги робиться подібний до заяця. Така вже людська вдача, що страх перед небезпекою гірший від самої небезпеки.

Москаля не було видно. Цар Петро навіть не думав устрявати в якусь більшу битву. Його наміром було виснажувати ворога дрібними сутичками, отсюо шарпаниною невеличких підіздів, а то й розбишацьких ватаг, котрі, де тільки могли, на постоях і нічлігах підкрадалися до шведських відділів, втомлених довгими боями і маршами, та винищували їх. Так собаки прискакують і відскакують від раненого дикого кабана, поки він у довгій обороні не знесилиться настільки, щоб можна було доконати його до решти.

Цар Петро розумів, що Карло ранений, — ранений програною біля Лісної, важким переходом понад Сожею, наглими й нечуваними морозами. Треба було тільки не допустити до того, щоби він вилизався з рані, щоб його люди й коні відживилися, щоб він запасся в одяг і муніцію.

І це цар Петро робив дуже справно, довіряючи більше хитrosti ніж хоробрості, більше розбишацтву, ніж лицарству.

Розумів це мабуть і король Карло, та не міг розуміти Мазепа, котрий спішився до Батурина, бо там була його вся сила, Кенігзен, Чечель, гармата, каса, канцелярія, там була його резиденція.

Король Карло, як обіцяв гетьманові, що двигне свою армію на відбій Батуринові, так і дотримав слова. Його передня сторожа ще перед вечером настигла задню створожу гетьманського війська.

Отсе й були ті Москалі, що мало не натворили в нашім обозі величезної біди.

Тим більша радість настала тепер і тим безпечнішими почували себе старшинські жінки, котрі тепер тільки й думали про те, якби одній на одну скинути вину за ту трівогу, яку були счинили.

Околиця рівною площиною, схвилювана злегка тільки сугорбами та далекими гаями, стелилася кругом. Десь здалеку майоріли то вежі церковних дзвіниць, то стрункі тополі, то зелені крівлі панських дворів, а селянські хати, ніби перестражені кури поприсідали до землі. Земля скрепла від морозу, болота постинав лід, військо не потрібувало триматися доріг, воно широкими струями розливалося в напрямі Сейму.

Перед Райгородом на шаху передня гетьманська сторожа побачила двоє людей. Вониж завваживши здалеку військо і не знаючи, Москалі це, чи наші, зупинилися на хвилину, ніби надумувалися, що їм робить, а тоді давай тікати назад. Кінні розвідчики пустилися за ними, бо нашим важко було знати, чи Райгород безпечний, чи ні. Почалась погоня, врешті ледве живих чоловіка й жінку привели перед гетьмана.

Гетьман зжахнувся, побачивши тих двоє.

Ганчірки, що нікуди не годяться, пара чобіт, яких

вже ніякий швець не скоче латати і яким місце на сміттю, або в рові, отак виглядали вони. Обдерти, зметружені, виснажені, в очах горить цей страх, що робить чоловіка божевільним.

Довго не могли прийти до слова.

Гетьман питався, звідкіля йдуть, як звуться, — мовчали. Ніби їм мову з жалю умкнуло, ніби з горя втратили пам'ять.

„З Батурина“ — проговорив він на силу, а вона на вколішки впала і — головою до землі товкла.

„Оттаке вона мені цілу дорогу робить,“ — сказав чоловік, вказуючи на жінку. „Розум в Батурині лишила разом з дітьми.“

„А Батурин — що ? — спитав трівожно гетьман.

Міщанин тільки рукою махнув : „О-го !“

„Що ?“

„Батурина нема, є тільки земля й небо, на землі кривда, а в небі Бог.“

„Значиться ?“ — і гетьман конем наїхав на нього так, що цей кількома кроками подався в зад, і як з перепуду став не росказувати, а прямо кричати, викидаючи не з горла слова, а з серця скреплу кров :

„Батурин здобули, зрадив прилуцький наказний полковник Ніс, мешканців витяли в пень, ні жінок, ні дітей не пощадили, город згорів, гетьманська палата теж, нема вже нашого Батурина, нема !“

„А Чечель ?“

„Утік, але тяжко ранений, далеко не забіжить.“

„А Кенігзен ?“

„Так само.“

„А гармата ?“

„Ті, що їх не вспіли висадити у воздух, Меншіков забрав. Ось бачите сліди ?“

Гетьман глянув, — на землі справді видно було глибокі сліди від гармат, котрі перед кількома годинами переїхали туди.

„Недобитий Батурин крізь Райгород у Москву поїхав,“ — сказав Батуринець і його очі пішли в стовп, ніби з великого болю камяніли.

Гетьман глянув на нього, на його жінку, що все ще головою об землю товкla, на Орлика, Войнаровського, на кариту, в котрій їхала Ганна, мов заворожена в глибокому сні, на ціле оточення, що густою лавою обступило його, і — поводи з руки пустив.

Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і Кендзеровський прискочили до нього.

„Нічого, нічого, поможіть мені злісти з коня.“

Кинулися, і гетьман опинився на снігу.

Розступилися, він лицем в напрямі Сейму й Батурина повернувся і дивився туди довго - довго, ніби наслухував, чи голосу якого звідтіля не почус.

Не було. І тоді його коліна почали згинатися, його горда постать хилилася, його високий лоб тричі доторкнувся сирої землі.

Гетьман молився.

Всі, що стояли кругом, приникли до землі, спинився тупіт підков і туркіт коліс і скрип полозів по снігу, і счнилася тая тишина безконечна, якою одною тільки й можемо пошанувати тишину вічну і вічний упокой. Коні не ржали, вітер ущух, тільки десь далеко-далеко, на обрію закочувалося за вал велике червоне сонце і обливало клячучих у покорі своїм багровим сяєвом.

Гетьман піднявся, і що лише тоді з тисячів грудей добулося глибоке зітхання і з тисячів грудей понеслась найсумнійша з усіх пісень на світі : „вічна пам'ять.“

Найстарші люди не бачили досі, як гетьман плакав.

XXXI.

В Райгороді Москалі не стояли. Переїхали тільки через його, і то спішно, бо боялися, щоб по дорозі не зустрінутися з Шведами та з Мазепиними козаками.

Втікали з награбованим добром і грабувати не було їм потреби. Везли всього богато. Іжі, вбрания, муніції. З церков позабірали дорогі фелони, книги, чаши, по-здіймали образи і дзвони, навіть іконостаси порубали на частини і теж тащили, як круки до своїх гнізд.

Те, що почалось за Андрія Боголюбського, продовжувалося тепер, тільки московські зуби вгризалися чим раз дальше і що раз глибше в живе українське тіло і чим раз більше отруйливої слини входило в українську незгійну рану.

Райгород не був пограбований, стояв цілий, і Шведи й козаки могли в ньому і поживитися і погрітися.

Ніч не була дуже зимна. Кругом села на полях, та в садках, і пасіках, і в сусідних недалеких селах горіли огнища, лопотіли з вітром походні козацькі й шведські шатра, торчали довгі, з дощок позбивані буди, мов курені на Січі.

На огнищах жарили бааранину, варили в казанах борщ і кашу, припивали горілкою, котру гетьман велів дати, щоб трохи розігрілися люди.

Кругом огнищ сиділи козаки, подекуди попадалися й Шведи і балакали з собою.

Бог вість, яким способом вони розумілися, знаючи декілька тільки слів, наші шведських, а Шведи наших, але що розумілися, то видно було з живих рухів, з при-

такувань, або заперечувань головою і з голосного сміху. Але сміялися мало. Весь Райгород подібний був до якоїсь великої стипи, до поминок, на котрих і посміятися можна, але не дуже і не свавільно, по людськи. а не по вояцьки.

Мручко замкнувши свої вози в камяннім будинку і обставивши їх густою і безпечною вартою, увійшов до якоїсь хатини поруч того будинку, щоб погрітися і переноочувати.

Хата стояла пусткою, і ніхто з козаків ані зі Швеців не спішився туди, бо зимно було і бідно, а в поході все таки більше тягне чоловіка туди, де засібно, чисто й людно.

„Ви самі, батьку?“, — спитав Мручко, сідаючи на чорну, стару лавку.

„Як палець,“ — відповів, вдивляючися в гостя темносивими, добрячими очима.

„Нікого в вас нема, ні жінки, ні дітей?“

„Бог дав, Бог узяв,“ — відповів коротко.

„Повмірали?“ — питався Мручко, не з цікавости, а щоб побалакати з дідусем, котрий мав такий якийсь лагідний голос, ніби зі святої книжки читав, а не балакав.

„Або я знаю, чи повмірали. Часом чоловік жив і такий тобі далекий, ніби вмер, а часом умре, а ніби її дальше живе з тобою. Ріжно буває. Як поживеш, паноньку, стільки літ, що я, то надивишся усячини.“

„Гадаєш, діду, що я старий?“

„Того я не гадаю, бо тільки пес буває старий, а чоловік бувалий, а всеж таки я вже такого сина міг би мати як ти, що сина, найстарший внук доганяв би тебе. коли Бог не покликав би був його до себе.“

„Помер?“

„Ні, на війні погиб, ще за Дорошенка.“

„Го - го !“

„Недолітком з хати вирвався і побіг. Дивно, як люді тая шабля до себе тягне, ще гірше, як дівчина.“

„Тягне,“ — відповів Мручко.

— А старий, ніби аж тепер отямився.

„Ох і горе мені, не маю чим такого достойного гостя погостили, бо мяса не їм, а горілки не пю. Хіба медом та хлібом не погордиш,“ — і почав скриню застелювати вишиваним рушником.

„Ще покійниця жінка, як дівчиною була, вишивала.“

„А доњки в тебе не було?“

„Дві Бог дав, як лані. Одна з московським старшиною втекла, а друга за попа віддалася і переїхала з ним, кудись аж за Полтаву. І мене закликала до себе.“

„І ти не пішов?“

„А чого ? Щоб серце своє їсти ? Не знаєш, синоньку, які наші попи ? Один гріх, одна наруга над Богом і церквою.“

„Не всі.“

„Певно, що не всі, бувають і путящі, але здебільшого це негідники, народ замісць відводити, приводять до гріха, а найгірше, що про нашу Україну не дбають, на московські вислуги пішли, не Бога, а царя славять.“

„Так ти тому і не пішов до своєго зятя ?“

„Тому й не тому. Що я там десь за Полтавою згубив. Я тутешній. Чимало я находився за молодих літ. Не було війни, не було такого бою, щоб і я там не був. А скрізь небо, і скрізь вода, і скрізь земля, і скрізь воздухом дишеш, не чим другим. Тільки що й тес небо, і тая вода, і той воздух найкращі для тебе там, де ти родився.“

Там і помірай. Тую хату ще мій покійний батько збудував і в ній я хочу вмерти.“

„А не скучно тобі самому?“

„Самому? Щоб ти бачив, скільки їх тут осіннього довгого вечера понаходиться! Із Січі товариші давні та славні і з Гетьманщини. Згадуємо колишні добрі часи і журимося теперішніми. Журби, що волосся на голові.“

„Старі люди все новину гудять. Це відома річ. Я, батьку, молодший від вас, а на нинішні часи нарікаю. Ніби й земля не так родить, як перід і — навіть шабля не така гостра, хоч та сама.“

„Відомо, відомо. За нічим так чоловік не тужить. як за молодими літами. Не один можеб і душу чортові записав, щоб помолодіти, так на теперішні душі навіть чорт не ласий.“

„Гадаєте?“ — питався Мручко, набиваючи люльку...
„А може й ви мою тютюну спрібуєте? Власного хову, добрий.“

„Навіть дим з власного комина солодкий. Спрібую.“

Закурили люльки і журилися дальше. В глечику каша клекотіла. Очі діда від тютюнового диму ще більше сіріли, от-от здавалося і розвіялись, як той дим з файки.

„Споганів теперішній народ,“ — нарікав дід. — „Перше всі за одного стояли, і один за всіх, а тепер — один одному з горла дере. Матір-отчизну для лакомства поганого продасть. А пощо? питаюся тебе. Чи забереш ті маєтності на той світ з собою? Яким тебе мати родила, таким перед Создателем своїм предстанеш. Перше, щоб китайки шматочок, а вже як шаблю на домовину поклали, то велика честь. А тепер і пояс золототканий на сумний бік йому вивязуй, і попів з десяти церков клич, і лист до святого Петра від благочестивого під го-

лову клади, так буцім то святий Петро не знає, що за гість до нього йде. От, глупота!"

„Мода.“

„Пустяки. Пишається то як павюк і надувавається як індур, а в голові пусто. Знаю, знаю, бо й сам колись як вош на оксамиті дувся, аж згадати гидко.“

„Усякий якоїс радости в життю шукає,“ — завважав Мручко.

„Не штука радуватися, коли ти в добрі, а радуйся в убожестві бувши. Гадаєш, я нещасливий, бо самотний і бідний?... Куди там! Маю тієї земельки трохи, маю ще шапку одну, оброблю землю, скільки там зерна та соломиці для себе й худобини потрібую, лишу, — а решту бідним на переднівку роздам і такий я тобі пан, що і з полковником не одним не мінявсяб. За кожду днину Богові милосерному лягаючи і встаючи дякую, тішуся, що бжоли гудуть і що липи цвітуть, що молодь ще кохатись не забула. І чого мені треба, коли я себе знаїшов.“

Не скулися, як минула північ. Дідусь глянув у вікно, послухав, як півні по селі піли й перехрестився.

„А мій покійний синок, ще йому й сімнацята весна не процвіла, як і каже до мене: „Благословіть мене, тату...“ „А то куди?...“ питається. А він: „Світа розлянути і слави пошукати піду...“ „Рано, синоньку, кажу. Підожди, сили й розуму при мені наберися...“ Не послухав, пішов—і тільки я його бачив. Кажуть, у першій сутиці як нетля на свічку, на ворога полетів, тільки руками сплеснув і з коня повалився. Куля в голову влучила. І деж та його слава?... Марнується народ, а нам, бачиш, треба би в землю рідну вкорінитися, щоб відпір ворогові дати. Не розуміємо того. Дике поле наша земля, толока, — от що. Що будь і спалахнемо як сте-

пова пожежа, а прийде дійсна потреба, і сили в нас нема.“

Другі півні співали. Огонь у печі догасав.

„А може тобі хочеться спати?“ — питався дід.

Мручко заперечив.

„От, бачиш, і в тебе спокою нема, хоч який ти здоровий на око. Мабуть сотнею свою журишся, а може й ще чим.“

„Сотня в мене певна.“

„Нема нічого певного на світі, мій синку. Навіть рідні діти непевні. От і моя Тетяна. Здавалося, з розумом дівка. А диви, злигалася з дячком, з цапиною борідкою, і — пішла. Нині попадя з неї, але яке її життя? Знаєш, які то в нас тепер попи настали.“

Ці слова пройняли Мручка якоюсь невідомою йому тривогою. Його сотня за Райгородом під самим гайком стояла, за козацьким і шведським табором, бо одною з певнійших числилася.

Мручко не далеко гетьманських возів тримався, а тепер нараз побоявся за своїх людей. Чи не сталося з ними щось погане? Царські пістанці швендяються кругом, чи не переманили його козаків до себе?

Зірвався, підперезав кожух поясом, дідові низько поклонився.

„А то куди?“

„До своїх людей іду.“

„Гм... Добре робиш. Ночі не доспи, а обовязок сповни, якщо приняв його на себе.“

Надумувався хвилину.

„Знаєш що? Я також піду з тобою, і так вибився із сну. Може собі молоді літа пригадаю.“

Пустилися найкоротшою дорогою. Дід провадив, а Мручко подавав кличі вартовим, своїм і шведським.

Ще раз до возів заглянув, а впевнившись, що будинок зачинений і вартові не сплять, поспішав до своєї сотні.

Дід, хоч старий, дотримував кроку. Ще й прибала-кував.

„От і час який непевний. То мороз, то відлига. Ніби сам Бог хоче, щоб люди у хаті сиділи. За який тиждень прийдуть такі морози, яких ще й не було.“

„По чім міркуєте?“

„Ще ніколи хрін так глибоко в землю не вліз як цього року, а вже як він морозу бойтесь, то не добре.“

„Хіба хрін знає, чи буде мороз?“

„Воно всює знає,“ — відповів дід, показуючи рукою довкола. — „Світ і Бог, то одно. Тільки чоловік відірвався від нього і вже тепер нічого не знає. Надто ми на свій розум покладаємося, синку, а Бог дивиться з неба й каже: „ну-ну, побачимо, куди то ви зайдете.“

По хатах світилося. Райгородці козаків гостили. Хоч приказ був, щоб скоро спати йти, бо завтра знову похід, так мало хто приказу того слухав. Шведи теж здебільшого біля огнищ сиділи, грілися і росказували собі свої пригоди. Кождий пережив їх стільки, що на сотню літ сталоб. Були вдоволені. Богатий край давав їм запоруку, що голодувати не будуть. І народ покищо не ставився до них погано. Лучалося навіть, що люди за хліб або за горілку грошей не хотіли брати. Мручик з дідом не наближалися до гуртків, поспішали.

„Кажеш, що твоя сотня біля гайку, так тоді підемо туди,“ — і він повернув біля старого цвінтарища. — „От їм,“ — казав, показуючи на могилки, — „їм то найкраще. Заспокоїлися. Пережили своє, а про решту не дбають. А ми, з тобою, сину, побачимо ще не одно, ой не одно таке, чого я навіть ворогам своїм не бажав би“ —

і перехрестився. „У Лебедині наших на муки беруть,“ — додав шепотом, аж мороз Мручкові пішов по спині.

Минули цвінтар і побачили кілька огнищ на полі.

Мручко зрадів. Сотня стояла там, де він її лишив, значиться, нічого поганого не сталося з нею. Коло огнищ грілися козаки, вартові стояли на чатах. Подав клич і підійшли до найближчого огнища.

„Що нового?“ — спитав Мручко.

„Усьо гаразд, тільки пластуни наші кажуть, що за лісом непевно.“

„Москалі?“

„Мабуть вони, але ми без приказу Вашої Милости нічого не починали.“

Мручко розвязав свій мішок з проклонами, але пригадав собі, що біля його дід, і замовк.

„А всеж таки,“ — почав по хвилині, — „коли непевно, так треба впевнитися. Дванадцятьох бувалих і стільки молодиків піде зі мною.“

„По приказу?“

„Ні, на охотника. Але тих, що сплять, не будити.“

„Кінно?“

„А вже, що не припішено. Конем і напирати гаразд і втікати теж не погано. Дідові моєго булана порайте, я на гетьманського сяду. Тільки без зайового крику, тишком, нишком, щоб звіря в лісі не збудити...“

Вже на конях сиділи, коли Мручко приклікав до себе підсотенного.

„А ти, пане товаришу,“ — приказував, — „тримай мені сотню крілко в руці. Варти часто зміняй, бо на морозі не важко вснуть, а сам, поки не верну, будь на ногах. Старайся!“

Підсотенний притакнув.

„Як почуете декілька стрілів, так це ніщо. А ж тоді,

колиб виникла сильнійша пальба, сотню на ноги став і за мною іди. Переїдеш долину, під лісом повернеш у ліво, обідеш його, а там знатимеш, що робить. Оставайся!"

„Бувайте!" — і невеличкий відділ щез у темряві.

Прямували поперек долини ід гайкові. Дід іхав біля Мручка на самому переді, бо Мручко не любив посылати стежі. Казав, що хто веде, той і на переді їдь, а на чужі очі не здавайся, бо чужими руками тільки жар добре загрібать.

„Грішне діло війна," — почав дід, — „а все таки тягне."

„Тягне вовка до ліса, а козака до бою."

„Навіть гадина кусає, як наступиш на неї. Тільки й нашого виправдання, сину. Дав нам Бог землю богату, та безборонну. Може й простить гріха, що боронимо її. А не боронимо, то розвіє нас доля, як жидів або циганів по світі. Не маєш кореня в землі, так лети як сухий листок. Горе безземельному чоловікові!"

„Горе недержавному народові!" — додав Мручко, стягаючи нараз зубилами коня. Кінь став, валка спинилася вся. Не тільки люди, але й коні притаїли в собі дух. Жаден козак шаблею не бренькнув, жаден кінь не заіржав, бо козак і його кінь — це одно. Хоч ліс шумів, Мручко почув легкий шорох у корчах, ніби вуж туди піреліз. Не надумуючися, скочив. За ним пустилося ще трьох козаків, а інших він спинив рукою.

Не далеко прийшлося гнати. Кроків кількасот від узлісся, в напрямі долини, як хорти заяця обскочили двох московських пластунів. Закинули їм на шию аркани і почався допрос. Зразу крутили, але Мручко вмів з ними говорити.

Виспівали все. За ліском сотня Москалів стойть,

один з тих численних відділів, що мають шарпати ворога й не давати йому спокою. Де більша сила, того сказати не вміли, лиш цілували хрест, що зроду не бачили ні царя, ні Меншикова, ні жадного з високих „оноралів“. І не з доброї волі до козацького табору підкрадалися, а лише приказ такий дістали.

Мручко казав їх взяти межі коні, коні відвести в ліс і оставилі під охороною кількох козаків.

З ними остався також старий, як казав Мручко, благий дідусь, а решта відділу пустилася пішки лісом навпростець в напрямі, який вказали зловлені Москалі.

Мручко йшов на переді. Ліс був не широкий і не густий, козаки поспішали жваво. Сніг прикрив землю, не було чути хрупоту сухих гилячок, а вітер глушив відгук ходи. Так дібралися вони до узлісся, на якому ріс молодник, що ніби живопліт відгороджував ліс від поля.

Задержалися і осмотріли мушкети та пістолі. Мручко розгорнув корчі і глянув. Перед ним на невеличкій поляні горіло огнище, при якім грілося кількох салдатів. Один стояв спертий на мушкет, інші куняли, звернені лицями до огню, а плечима в той бік, звідки віяв не сильний, але дошкульний вітер, такий, що вміє дібратися до кости. Похнюплені голови й нерухаві постаті вказували на те, що вони сонні, втомлені, а може й голодні, бо цар не дозволяв більше провіянту брати, ніж треба, щоб з голоду не вмерти. Тому то Москалі й промишляли. Як голодні вовки кидалися на поживу в кождім селі й місті, яке заняли, і в якому дозволено було погулять „ребятам“.

Вітер віяв якраз від ліса на Москалів і заносив туди заграву від огнища так, що Мручкові добре було видно

все, що діялося перед ним, а його, хочби навіть й завважили шорох, не могли побачити.

За огнищем, на поляні щось бовваніло, ніби курінь, наборзі зготовлений. Не важко було догадатися, що з нарубаних сягів і з наломаних гиляк зроблено шопу, в якій скрилася решта царських людей. Під шопою стояли два-три вози і кілька коней, що гризли драбини.

Мручик ще раз кинув оком на цей звичайний у воєнних часах образ, і покликав по імені кількох що найсміливійших козаків.

„Бачите?“ — спітав їх шепотом.

„Бачимо,“ — відповіли тихцем.

„Зайти їх ззаду і... щоб жаден мені навіть і не писнув.“

„Постараємося,“ — і поповзли вужами в напрямі огнища, з котрого дим рудою хоругвою маяв у напрямі шопи.

Ще тамті не долізли, куди їх Мручик післав, як і він сам з рештою свого відділу обійшов поляну і залізним ланцом окружив спячий курінь.

Кілька вистрілів, кілька здавлених криків, кілька недоповіджених проклонів, і тільки вітер шумів і рудаво-сіра хоругов як страхітна птиця маяла над потуваючим огнем.

Благий дідусь почувши вистріли, зітхнув і проговорив беззубими устами: „Окропиши мя іссопом і очищуся, омиєши мя і паче сніга убілюся“.

XXXII.

Не богато роботи мав сотник Мручко. Москалі, го-
юдні, перетомлені, продроглі, спали в своїм невибагли-
вім, наскорі зготовленім захищі, як сусли в норі. Мруч-
кові козаки в першу чергу забрали мушкети, зложенні
в піраміди, повідбирали старшинам пістолі, а коли ті,
перестрашенні ворогом наче сонним видивом, зірвалися
до боротьби, счинився заколот, в якому своїх не
пізнавали, і всякий про те тільки й думав, щоб спастися
бігством. Деякий пробував боронитися, але ж був це без-
надійний бій розпуки, бо хоч Москалі переважали в чет-
теро числом, але за те козаки були зазброєні і мали за
собою ту перевагу, яку звичайно дає напрасний наступ
над конечною обороною, свідома ціль над несвідомим
примусом, ідея над грубою, фізичною силою. Мручкові
козаки знали, що коли їх сотник веде на нічний наскок,
коли їх збавляє сну і відпочинку, так воно, значиться,
неминучо потрібне, а царські люди не могли зрозуміти,
пошто їм серед вітру і стужі кажуть волочитися по полях
і лісах, як тічні голодних вовків. В козацьких душах
був цей лицарський запал, без якого немає справжньої
шобіди, царськими ж людьми гнав тільки один безтям-
ний, звіринний страх. Мало котрий з них бачив свого
царя, але хто його побачив, не забував до смерти, і сот-
ному росказував про його незвичайний ріст, про випу-
листи очі, з яких сипалися іскри, про зуби як у смока,
і про голос як труба. Цар Петро, то була легенда, то був
демон, — то був не чоловік, лише антихрист, котрий за-
володів людьми і провадив їх на бій з Господом Богом,

на неминучу загибель. Москалі сліпо слухали свого царя, бо боялися його, сповняли прикази, бо не сміли су-противлятися, гинули, бо не бачили спромоги жити. Попасті в полон, це значило спасті душу і продовжити своє життя. Колиб не брехливі поголоски, що король Карло це Лютер, ворог Христа, котрий теж не чого другого хоче, лиш вигубити християнський народ, а „із-меннік“ Мазепа помагає йому в цьому безбожному ділі, бо він католик, колиб не те, то Москалі здавалися є цілими відділами, а так вони попадали в цей глухий кут, в якому, як не в одну, то в другу стіну лобом гепнеш. Билися, як б'ється звір застуканий стрільцями, котрий іншого виходу не бачить і надії на вихід із западні не має.

Мручко не любив такого нерівного бою, дивився на його як на прикуру, остаточну конечність і, хто тільки здавався, милував його, казав взяти, бо й так гетьманові язика треба.

Москалі були всюди і не було їх нігде, бо нігде не можна було наткнутися на їх головні сили. Гетьман знов, що Меншиков, доконавши Батурина, відступив від нього, що якраз по його слідам ступає шведсько-ко-зацька армія, але де він тепер, і які в нього наміри, де чар, і чи йдуть вони собі на зустріч, чи гадають „дати баталію“, чи може тільки задумують безнастаними під-їздами трівожити й ослаблювати своїх супротивників, про те ходили всякі непевні і несправджені вісти. Чим більше язика, тим більше тих вісток. А всеж таки язик передбачити, чи не попадеться між ними й такий, що щось важного скаже.

Особливу ціну мали полонені старшини, і з тими Мручко поводився зовсім чесно, відбірав їм тільки

оружжя, брав чесне слово, що не втечуть, і навіть рук не казав вязати, тільки віддавав до стоянки в лісі, де їх благий дідусь стрічав розмовою на евангельські теми.

Між полоненими Москалями несли на драбині, знятій з якогось воза, тяжко покаліченого козака, біля котрого ступала якесь жінка в підранім тулубку і кратистою хусткою мов турецьким турбаном обкручена так, що тільки двоє очей, чорних як вуглики, світилося.

Як ціла та валка, з кіньми й возами, з полоненими Москалями й декількома легко раненими козаками прибула до Мручкової стоянки під Райгородом, збіглася ціла сотня, позиралася й ті, що спали, і допитам та радості не було кінця.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно. Казав полонених почастувати горілкою і салом, а сам піdstупив до драбини з погаратаним козаком, до котрого припадала кратистою хусткою обтулена жінка.

Нахилився, глянув і радісно крикнув :
„Тож це мій Сидір, а це Веклина Одарка !“

Благий дідусь порався біля недужого.

„От і опорядила тебе, синоньку, вража Москва, катоги безятіменні. Несіть його до мене. Не дамож погибати християнській душі.“

Мручко згодився і сам подався туди, зарядивши в сотні, що було потрібне.

Поклали Сидора на дідову постелю, доложили дровець до потухаючого огню, дід варив якесь зілля для недужого, а Мручко випитувався Одарку, де вона з його осавулом бувала.

Журливим, тихим голосом росказувала про напад на пасіку Імжицького і на його хутір, про свій побут у баби-чарівниці, про втечу від неї саньми, на котрих лежав Сидір, згадала щирим серцем про добрих людей..

котрі їх приютили, і в котрих вони скоро прийшли до себе. Розказала дальше про те, як вони вдвійку пробігалися до гетьмана, як бачили вже здалеку огнища в таборі, аж нараз знову попалися в матню.

Тут Мручко перебив Одарці.

„Дівчино, таже це ласка Божа, що ви з таких пригод з душою вийшли! Не кажу Сидір, бо він козак, а добрий козак твердий, як його шабля, але ти, тиж дівчина і диви, яка крепка, що не вгнулася і не пропала, як на базарі собака. А вже з тим московським старшиною, то ти таки добру штуку зіграла, як у театрі. Чули, батьку?“ — звернувся до благого дідуся. „Чули ви, як отся дівчина Москалів на кобиняк брала, вмерлою притворяючися.“

Дід все ще порався біля Сидора, перевязуючи його рани і смаруючи їх мастиями.

„Чув, діти, чув,“ — відповів, перериваючи свою роботу. „Як кому на роду написано, так воно й станеться. Йпший і на порозі ногу зломить, а другий з дзвіниці впаде, і нічого. Один ціле життя проживас, ніби він тільки й робив, що від колиски до труни мандрував, а другого життя наче якась до правди не подібна казка. Будете ви, дітоньки, тую казку дітям своїм розказувати, бо як бачу, призначені ви для себе.“

Одарка підняла очі до неба: „Дав би то Бог милосерний.“

„Мабуть, що дасть, коли вас при життю зберіг,“ — відповів Мручко. „Тож не раз, а десять разів у ваших пригодах вмерти було можна. Брава ти дівчина, Одарко, і не сором моїому Сидорові, що звязався з тобою. Я й сам...“ — почав, але тільки рукою махнув. „Деде-де! Куди кусому до зайця... Розказуй дальше, а Сидором не турбуйся, бо він у добрі руки попався. Не треба

кращого лікаря, як бувалий, старий козак. Вигоїть він його на дух, а в мясниці і під вінець.“

„Не маю я надії,“ — з жалем відповіла Одарка.

„Чому?“

„Бо Сидір, як лиш очуняв трохи, так зараз за вами, пане сотнику, побіжить.“

„Не прийму, їй Богу не прийму! Якже так, таку гарну дівчину мати і не вженитися? Сидір діло за десятвох зробив, заслужив собі на відпочинок. Не всім же гинути на війні, треба щоби хтось остався в живих, дітей плекати. А з вас буде, як бачу, гарна пара... Не журися, росказуй, як то ви через тую Десну втікали.“

Одарка підійшла до постелі, поправила подушку Сидорові, а впевнившись, що він спить, почала шепотом:

„Вже здавалося, тільки конем добре попри і в табор ускочиш, як отсе з двох боків наскочили вони.“

„Москалі?“

„Цареві люди.“

„Обпали вас, як пси діда біля попових воріт, ну і що?“

„Нас кількою було, оборонялися.“

„Доброго їм чосу дали?“

„Кількох коміть головою повалилося з коней.“

„Так це райтарі були, може й Німці?“

„Мабуть, що Німці, бо билися крепко.“

„Хоробрий народ, не те що царські гевали. Продовжай.“

„Отож, як приперли нас так, що вже ніякої надії не було, Сидір кинувся у Десну. Наші коні легкі і по леду бігати звичні, помчали, як хорти.“

„А вони?“

„Були на пасених конях і зазброєні тяжко, а до того, ніштульнули одинцем, як ми, а цілою валкою на

команду зіскочили з берега, — лід тільки хрустъ, а що дальше було, того ми й не бачили, бо гнали як вітер, добиваючися до другого берега, як до спасення.“

„Бог поміг,“ — завважив дід, а Одарка росказувала дальше.

„Та що лиш на другому березі почалася наша біда. Кого стрінemo, блідий як смерть. Аж зубами давонять, так Москалів бояться. І не думай, щоб тобі яку поміч дали.“

„Кожному життя миле,“ — завважав дід.

„Кождий його як потопаючий соломинки тримається,“ — докинув від себе Мручко.

„Сидір тоді до мене, щоби я до Гірок вертала, до Векли.“

„А ти не пішла ?“

„І не піду від нього, хоч ви мене і бийте,“ — відповіла рішучо.

„Отсе тобі й кохання!“ — аж крикнув Мручко. Може ви, діду, яке зілля знаєте, щоб помолодіти ? Та дівка, їй Богу, варта, щоб ізза неї чортові душу записати.“

„Тут тобі і чорт не поможет“, — відповів, усміхаючися дід. — „Це така дівка, що й смерть коханням переможе.“

„Так тоді,“ — махнув рукою Мручко, — вдоволимося мабуть, дивлячись на їхнє щастя. Розказуй, дівчино, дальше. Так ви, значиться, рішилися знову Десну переходити.“

„А вже ж, тільки не в тому самому місці, а там, де Шведи мідянний міст будували.“

„Мідянний міст ?“ — здивувався дід.

„А так,“ — пояснив йому Мручко. „Міді й заліза

у Шведів велика сила, й звідти їхнє богатство. Чудову збрую готовлять,“ — додав і аж облизався.

А дід на те :

„І в нашій землі чимало всякого богатства, тільки люди не добралися до нього, бо нема як. Все лиш буються і буються. Другі народи богатіють, а ми кровю напуваемо землю.“

„Колись і в нас великі богатства були.“

„За князів, як через Київ купці з далеких країв проходили, а від коли більше морем плавати стали, від тоді ми й збідніли.“

„Морська дорога лекша, тому то й розбогатіли Італійці, Німці, Англичане й Шведи. А Київ зубожів.“

„Не зубожів би він, колиб не нападали чужинці, а ми замісць обороняти рідну землю, гризлися мов собаки. Що то на других нарікати, коли самі ми тому винні.“

І вони стали згадувати про свари й чвари, котрими так богата наша минувшість. Ніби з важких гріхів сповідалися.

„Чести лицарської не знаємо,“ — горячився Мручко, — „а без лицарської чести, яка тобі війна, яка побіда ? На лицарській чести сила армії стойть, а ми воїздів своїх ворогам у руки давали, щоб власні голови спасти, і яка тут тобі честь ?“

Дід притакнув.

„Гадаєте старого Хмеля Татари під Берестечком шірвали ? Сам він утік, бо боявся, щоб і його не дали ворогам на поталу. Та що тут згадувати, краще росказуйти, дитино.“

І Одарка росказувала, як над Десною вони зустрілись з невеличким почотом якоїсь пані, що до гетьмана поспішала.

„Це Обидовська,“ — пояснив Мручко. „Вона тепер у нашему таборі. Це ви, значиться, і допомогли їй перевістися через Десну.“

„Сидір допоміг,“ — підхопила Одарка. „Як до гетьмана, каже, та ще якась його родичка, так неминучо посбити треба. Ідь, Одарко, з нею, а я тут з моїми хлопцями Москалів забавлятиму.“

„А ти не схотіла?“

„Ні, кажу, де ти, там і я, і лишилася. Панія на коніку шпаркім лиш шульнула на лід, а тут вже і Москалі наздігнали нас. Тай почалося! Господи милосерний, цеж був бій! Нераз чула я оповідання про козацькі бої, але гадала собі, от переборщують козаки, щоб похвалитися, аж і на власні очі переконалася, що ні. Не лиш люди стириалися з собою, але й коні кусали себе, гризли, аж страшно було дивитися.“

„А ти?“

„Що я! От оборонялася, як уміла, але Сидір, так цей по лицарськи бився.“

„З Сидора славний козак буде,“ — притакнув Мручко, але зараз таки й поправився. Тільки ти, чуєш, не пускай його від себе, бо хто мечем воює, той від меча й гине, і лиш до часу збанок воду носить.“

„Поки його по мід не пішлють,“ — жартував дідусь.

„Отож то я й рад би свого Сидора по мід післати,“ — підморгнув Мручко. — „І що дальше?“

„А щож би? Наших всеж таки перемогли. Ворог, гадаю, в десятеро сильнійший був. Повязали нас...“ — насилу вимовила і повернулася до вікна, щоб не бачили, як плаче.

Мручко і благий дідусь не розпитували, що було дальше, бо тяжко скатований Сидір ранами своїми

краще всякого оповідання балакав. Козаки розуміли тую мову. Заспокоювали Одарку.

„Нема спасення без терпіння,“ — казав дідусь. — „Як пройде негода, тоді й любійша погода. Що варте життя без терпіння, навіть згадувати нема що. Побачиш, що колись нинішнє теря переміниться вам у запашні троянди.“

„Бог би вашими устами балакав,“ — сказала заспокоєна Одарка. — „Я терпіння не боюсь. Хай мене слізози вмивають а вітри розчесують, хай я бідною остануся до віку, щоб тільки Бог не забірав його від мене, а мене від нього, щоб дозволив з ним жити і вмірати.“

Не счалися, як шибки у вікнах стали рожевіти за-гравою світанку.

Мручик глянув і зірвався на рівні ноги.

„А бодай би мене! От і засидівся, а ранком похід. Прощавайте!“ — і обнялися з дідом як добре приятелі.

Одарка смутно й перестрашено гляділа на них.

„А ми?“ — і очі її зробилися, ніби два великі знаки питання.

„Останеться в діда,“ — заспокоїв її Мручик. — „Не бійся, він вам кривди не зробить. Тільки ти, чуєш, не дай Сидорові скорше встати, аж дід дозволить, а до мене ні раз не спішиться. Краще вже я до вас на весілля поспішуся, якщо Господь мене до своєї небесної гвардії не покличе скорше. Прощавайте!“

І вибіг таким кроком, як колиб йому ще й трицять літ не минуло.

Дідусь сумно покивав головою: „жалъ такихъ людей!“

XXXIII.

Козаки й Шведи виступивши з Райгороду, прямували через Лукнів, Краснополе й Отюшу до Батурина.

Дорога була недалека, але військо посувалося звільна. Шведи були сильно притомлені. Важкі переходи над Сожею й Іпутью, бої з Курпами, що нагадували пригоди короля Ольбрахта на Буковині біля Глібокої, безнастянні сутички з Калмуками й Москалями, і такі більші битви, як ось біля Молятич, мусіли виснажити до краю навіть найхоробрійшу армію.

Тому то король Карло хотів, щоб похід був заразом і відпочинком.

І пощо поспішати? Відколи довідалися, що Батурин упав, відпала й причина поспіху. З Меншіковим зробили „passé”, і здоганяти його не було ніякої підстави, значиться, можна посуватися звільна й похід переривати довшими відпочинками. Ті останні були особливо для відділів санітарних потрібні. Санітарне діло взагалі не представлялося добре. Куди там! Від лазаретів зачносило не лише запахом ліків, але й духом невдоволення, що розносився по цілій армії. До тисячів поранених у боях і поторощених деревом у пущі прийшли ще й великі сотки жертв вчасного та кріпкого морозу. Лікарів було мало, ліків ще менше, і лазарети не стогнали, а прямо вили з болю. Хоч приміщувано їх остронь від полків, то все таки годі було скрити й затаїти лихо.

Всякому було відомо, що фельчери, як різники поралися з вчасного ранку до пізньої ночі, відрубуючи

руки й ноги, відрізуючи пальці, носи й уха; всякий знав, що з трупів сорочки здирали на бандажі для хорих, і що мало хто, перебувши ті муки, виходив з лазарету здоровим. А безнастанне зрушування тих лазаретів з місця, це було вже не горе, а пекло. Чоловік і на ліжку влежати не міг, а тут його несли на віз, клали поруч других таких нещасливих як він, і на тих возах, як у бочках оселедців, везли серед вітру й стужі. А везти треба було, бо залишити лазарет, все одно, що збунтувати військо.

Розуміючи те, гетьман Мазепа не приналагував вже короля Карла до скоршого походу. Гадка про Батурина жахала його. Не міг позбутися її. Два Батурини безнестанно являлися перед ним. Один богатий, по самі зуби зазброєний, з десятъма тисячами хоробрих оборонців із населенням вірним і готовим на все, а другий спалений, пограбований, вкритий жужелем і трупами. Сотки батуринських дворів, котрі він бачив без журнimi й богатими виринали тепер перед ним в образах, від яких мороз пробігав по спині. Тисячі мешканців, яких він знов живими й щасливими, воскресали перед його стурбованими очима, як мерці.

Ясні й темні краски мішалися раз-у-раз. То сади цвіли молочним, пахучим цвітом, то дими снувалися і заносило сопухом стерва.

Гетьман, скільки разів глянув на своїх людей, ті самі гадки й почуття читав і у їх душах і чомусь то здавалося йому, що дивляться вони на його з докором, котрого виповісти не сміють. Це його ще гірше боліло, як незгідна рана в самому серці. Ще раз проходив у гадках усі ті шляхи-дороги, котрими мандрував протягом двацяти літ, прямуючи до одної й тої самої цілі, ще раз слідив за кождою похибкою, яку зробив у тій важкій

мандрівці і ще раз брав під розвагу свої наміри на найближчу будучість.

Але за кождим разом казав собі: сталося і не відстанеться. Задуму свого змінити не міг. Як? Перейти до царя?... Ні, ні!... На саму таку гадку зжахався цілим своїм еством. Цеж значило би знівечити працю двадцяти літ, це значило би плонути самому собі в лиці, це значило би виставити себе на позорище історії і в людях своїх зруйнувати останки віри, останки лицарської чести, котрої вже й так дуже мало лишилося.

Alea iacta! Господи, нехай діється воля твоя свята...

Торохтили вози, дріжала земля під дулами гармат, лунали зойки від возів з раненими. Мручко вигукував своє: „бе-ре-жись!“, а гетьман їхав і думав свою одиноку думу, до якої привик від двадцяти літ, і без котрої жити не міг, — думу про самостійну державу.

Не він її думати почав. Птаховою скоролетною літала вона над головою Святослава Хороброго тоді, як він за Дунай ходив, у Переяславці другий свій золотокований стіл ставив і в Царгород гадками забігав. Літала тая дума безконечно довгими межами всіх руських земель тоді, як Володимир, ясним сонечком над Київом золотoverхим сяв і як Ярослав Мудрий,, мов хазяїн дбайливий плугом, розумом своїм межі ті оборював, і як наслідники його з собою і з ворогами своїми за Володимирове насліддя безнастанно воювали, як Ярослав Осьмомисл гори угорські своїми залізними полками підпираув, як Роман Литвою орав, а Данило кріпости власні з приказу татарських ханів бурив. І літала тая дума над полями Корсуня, Берестечка, Білої Церкви, і Конотопів, чайкою журливою скиглила над головою Сомка, Дорошенка і других, а отсе двадцять літ не покидає його, Мазепи. І скільки разів здавалося, що проспівають тую думу

усю, усеньку, до останнього словечка і — перестане вона бути думою а станеться могучим гімном, який кожда дитина, як молитву наїзуст знає, все вона на якомусь важкому слові вривалася, залишаючись із покоління в покоління піснею недоспіваною, і mrію недомріяною, такою, як перше була, лиш ще більше важкою, ще гірше турботною, ще безнадійнішо сумною...

Торохтіли вози, стогнала земля, — гетьман думав свою велику думу.

Як до Лукнева доходили, усе село перед них вийшло. Церковні дзвони крізь сліози сміялися, церква хоругви, ікони, свічки і хрести гетьманові на зустріч післала, священик у велиcodних ризах з благословенням чекав.

Найдостойнійші хазяї з хлібом-сіллю перед воротами стояли. Хліби лежали на тарілках, прикритих вишиваними рушниками, сіль у мищинках срібних, старосвітських. Хазяйки в предківських уборах, що з бабки на внуку переходили, подали гетьманові й королеві рибу, солодко приправлену і кружки білого, домашнього сира. Дівчата піднесли їм збанки старого меду.

Гетьман зліз з коня, поклонився громаді тричі, відколов кришку хліба, посолив і поклав в уста, спрібував риби і попив солодким медом.

Король, не розуміючи звичаю, робив те, що й він.
„Спасибі тобі громадо,“ — промовив гетьман, — „за честь, яку відважиш тим, що йдуть боронити твоєї волі, бо не хочуть, щоб унуки твої оставалися вічними рабами. Спасибі вам люди, що вшанували моого достойного союзника.“

„Слава гетьманові і його вірним козакам, слава шведському королеві!“ — залунало кругом.

І похилилися церковні хоругви на зустріч військовим хоругвам, похилилися голови селянські перед головами лицарів-вояків, священик підняв хрест високо вгору і — засміялися крізь слюзи всі церковні дзвони...

О, думо, недодумана думо!

XXXIV.

Минули Краснополе, переночували в сусідних селах і дня 19. листопада спинилися в Отюші.

Тут у дворі розтаборився король, а на приходстві гетьман.

Привітання такого як у Лукневі не було.

Тутешні мешканці дивилися на Шведів недовірчivo, а на Мазепиних козаків злісно, так ніби то вони й провинилися в упадку Батурина.

В Лукневі помічався підйом народнього духа, щира охота посодити великому визвольному ділу, крізь Отюшу проходили всілякі московські частини і збаламутили народ.

Там війну видно було здалеку, як грізну, але не позбавлену романтичної принади картину, тут була вона близько з усею своєю трагічно-жахливою дійсністю. Що здалеку захоплювало, те зблизька затроювало гниллю. В Лукневі війна, це була готська діва, грізна, але й приваблива, а в Отюші вона вже вспіла перемінитися в стару, злющу відьму, яка одним своїм подихом затроює усе довкола.

Там хлібом-сіллю вітав народ своїх вождів, тут за кожду ложку страви казав собі солено платити, і за кождий куток, в якому втомлений вояк хотів голову на спочинок склонити, приходилося прямо бої зводити. Для гетьмана все це не було новиною, бо не даром же він пів сотні літ прожив на Україні, пам'ятаючи ще й часи старого Хмеля, але для шведського короля така нагла зміна в настроях населення була диковиною, з якою він ніяк

не міг погодитися. Козаки мали приказ обережно поводитися з Отюшанцями, маючи на ввазі близькість цього села від Батурина і той вплив, який упадок гетьманської столиці мусів викликати на його околиці, а Шведи стояли на основах жорстокого воєнного права, і тому між ними й Отюшанцями приходило нераз до дуже гострих сутичок.

Те, що передбачував Піпер, здійснювалося. Чуже військо робилося тим, що тріска в рані. Ятрило її.

Особливою причиною непорозумінь являлася горілка, на котру Шведи були дуже ласі, бо не тільки пили її, але й уживали як загального ліку від усіх хоріб. В Отюші були гетьманські винокурні і горілки мали тут люди велику силу, але або не хотіли її продавати Шведам, або правили за неї такі великі гропі, які не всякий міг заплатити.

А всеж таки королівський двір і гетьманський почут простояли тут цілі два дні й дві ночі. Гетьманові треба було більше розвідатися про упадок Батурина і поміркувати, як поставитися до тієї великоважної події.

Минути Батурина, і перейти в Бахмач, котрий щасливо зацілів, гетьман не міг. Того не дозволяла йому зарівно совість як і політичний розум. Знав, що не поклонитися великому, такою трагічною смертю помершому покійникові, це значило би обрушити на себе і вірних собі козаків і весь народ. Тому то, хоч як воно важко, а всеж таки треба сповнити християнський обвязок, треба піти до тієї великої домовини і вдарити перед нею чолом.

Таке бажання читав гетьман також в очах усіх своїх людей, поміж котрими важко було знайти одного,

щоб не залишив когось із близьких, або й найближчих у гетьманській резиденції.

Тому то, коли дня 22. листопада вчасним ранком виступали союзні війська з Отюші, гетьманська частина, подібна була не до воєнного, а до похоронного походу. Ані пісні не чулося, ані сурм, ні тулумбасів, не переганялися вози, не герцювали козаки на конях, навіть Мручко не вигукував свого „бе-ре-жись“. Похід посувався в напрямі Сейму серед тієї глибокої тишини, котра одинока тільки може гідно пошанувати величність геройської смерти.

Дехто з Отюшанців прилучився до гетьманського табору, бо вид нещастя тягне до себе як стихія.

Ступаючи біля коней і возів, росказували вони, як то в Отюші можна було серед ночі псалтир читати, така луна від Батурина била. Росказували, що вітер аж до них заносив відгуки бою і зойки різні, що аж діти зривалися зі сну, а пси в один голос вили. Дехто божився, що бачив, як на хмарах від Сейму за Десну душі помордованих Батуринців пролітали, не білі як мерці, а цілі багрові. Дехто бачив, як сніг червонів на тій дорозі і як хрести на цвінтарі, похилялися, поклін мученикам віддаючи. Під церквою Чечель явився і Кенігзен на колесі грізним голосом кликав, щоб не здаватися...

Бривалася недодумана дума на крівавому слові, „Батурина“, і замісць перетворитися у могучий гімн, ставала легендою сумною...

Невеличка гетьманська армія і в порівнянню з нею куди більший табор посувалися шляхом тієї легенди, і тільки гетьман не зрікався своєї великої думи, тільки його вела вона крізь чорні брами Батурина в ясні світлиці майбутнього...

Ті, що за ним ступали, до мерця з поклоном ішли.

Як іноді вітер від Сейму повіяв, здрігалися люди й коні. Заносило згаром і чадом труповонним. В таборі все котрась з жінок умлівала...

За гетьманом ніби кигикали чайки...

Як доїхали до того місця, звідки перше видно було золочені хрести на церковних банях і верхи тополь, що вискачували понад море батуринських садків, в котрому потопали богаті панські двори і просторі купецькі доми та хутори передміщанські, одно велике „ах!“ — понеслось на широкому, кінськими копитами розмішаному шляху. Не було таких бистрих очей, щоб могли додбачити те, що бачили передше...

За Сеймом на пологому узгірю і на просторому горбі, на якому ще недавно пишався гетьманський двір, бовваніли якісь фантастичні зариси, торчали стовбури, знімалися стовпі, гайвороння хмарами ціле небо вкривало. І було те гайвороння подібне до чорного покривала, за кождим разом, як вітер його підвіяв, показувався під ним труп-велетень, що до неба осмалені руки знімав, поторощені зуби шкірив — і пустими очодолами вдивлявся в мутну синяву небес.

І чим ближче підійшли до цього трупа, тим важкіше було дихати. Тъмарилося в очах, в ушах від гласу чорної птиці шуміло, кипіло в людських черепах.

Даром козаки принаглювали коней. Чим ближче було до Батурина, тим повільніше вони ступали, деякі й зовсім не хотіли йти, лиш ухами стригли, здрігалися й іржали, молодші тримтели, як чоловік у пропасниці.

Вернулася передня сторожа, надбігли розвідчики й доповіли, що міст наготовлений і що ніякої небезпеки не видно, але ізза страшного сопуху, до городу приступити годі. Його милість, пан гетьман, краще зробить,

якщо подастися прямо в Бахмач або на Поросючку, де в нього остався Москальми неткнущий двір.

Старшини були тієї ж гадки, та гетьман не згодився.

..Хто любив Батурин за його щасливих днів, той і тепер про його не забуде.“

Полки справлено на дорогу в Бахмач, а гетьман з невеличким тільки відділом і з деякими старшинами перехав батуринський міст.

Сонце хилилося до заходу. Половина неба була жовтувата, верх ней висіли хмари, як дими.

Ніби притушено якусь велетенську свічку, але вона все таки ще контіла, і затроювала воздух зловонним чадом.

.Лід на Сеймі був поторощений. Місцями крига поспиралася, і поробилися піраміди з леду і — з трупів. З води торчали туловища коней і худоби, великі, червоняви — поздувані, як гори.

Чорні руїни городу на підкладі жовтуватого неба і під нависом темних хмар бовваніли, як хоробливі сонні примари.

Гетьманський початок візив туди з тим враженнем, яке має недужий, котрого обхоплює жар, він тратить свідомість і всувається в якийсь глухий, мертвий, жахливий кут.

Тільки її живого помічалося у Батурині, що крякання галок і гризню собак. Тутешні відганяли чужих, що прибігали жакувати трупів. Ворони силкувалися повідривати останки гnilого мяса від жовтої кости.

Треба було добре закусити зуби, затулити рот і кріпко спілити серце, щоб не завернути з дороги на ту Голгофту, наїжену жахливими слідами надлюдських страдань.

Деякі старшинські жінки, що або були родом з Батурина, або оставили тут своїх близьких, пустилися й собі за гетьманським почотом. Та не вспіli переїхати мосту, як прийшлося вертати назад. Попадали в обморток, умлівали, або на вид того, що тут мусіло діятися. Тратили владу над собою, і не зважаючи на гетьмана. ні на смуток і повагу моменту, знімали такий крик, та-кий плач нестяменний, такий божевільний регіт, що навіть чоловіки не могли їх втихомирити.

Треба було поспішно вертати назад до найближчого хутора, в якому можна було дихнути свіжим воздухом і побачити живих людей, бо там — там були самі тільки трупи, там здавалося, що всьому життю на світі прийшов жахливий кінець.

Але що дивуватися жіноті, коли її найсильнішим мушчинам дальше їхати робилось не в моготу.

„Ваша Милосте!“ — благав Орлик, — „вертаймо! Там морове повітря.“

„Кому суджено жити, не вмре,“ — відповів гетьман. зупиняючи коня. Наслухував хвилину, а тоді повернув у право, через великі сади. Розкішні дерева, поторощенні кулями і спалені огнем торчали недотлілими пнями, як поруйновані хрести на могилках.

Вітер віяв від Десни в напрямі Сейму, забірав сморід з городу і ніс його за ріку, на широкі поля.

Іхали за вітром, де не так дуже було той гнилий сопух чути.

А все ж таки не один з молодших козаків, колиб не страх, що покаже себе мягким, давно завернув би з дороги.

Перед гетьмановим почотом бігли лазаретники, цілі в обдъогченому міховинню, поляпані негашеним валном, і прочищували дорогу.

„Бачиш!“ — звернувся гетьман до Войнаровського, наближаючись до базару. „Бачиш, тут уже хтось був“

І дійсно, трупи і недопалені кістяки не лежали по-перек вулиці, хтось їх повідсував на бік і поскладав рядочком, ніби приспособив до похоронів. Але місцями валилися останки стін та димарів високих, і присипували небіщиків цеглою, вапном і жужелицею.

Так хоронили хати своїх колишніх мешканців.

Ненарушеної домівки годі було додглянути.

Скрізь звалища, купи грузу, скрізь руїна, як море, з якого останки дворів і всіляких будинків знімаються як кадовби бурею розбитих кораблів.

Тільки ратуш, в якому містилися городські канцелярії і де збиралися лавники на раду, краще зберігся. Мабуть охороняли його, заки винесли книги й папері.

З вежі тільки сам шпиль знято.

Алеж тая вежа!

Знімалася вона верх будинку трьома деревляними поверхами, як давніця. Над кождим поверхом був невеличкий дашок, а під ним гарно повирізувані підшірки. Замість них торчали тепер одна біля другої, мов на шнурок нанизані, головки діточі. Заходяче сонце золотило їх, сяєвом опромінювало тих мучеників малолітніх.

Треба було дійсно антихристової уяви, щоб придумати таку пекольну архітектуру і треба було звірського завзяття, щоб підносити кожде поверха, кругом його укладати дітей, а тоді пригнічувати їх тіла.

Діло мистця хвалитъ...

Гетьман глянув і закрив очі рукою. Голова його похилилася, угнулися коліна, ніби великий біль придавив його і весь гетьманський почет до самої землі.

І вчинилася тишина велика, тільки ворони крякали і по садках вили голодні вовки.

XXXV.

За той час, як козаки кинулися розбірати страхітну вежу, гетьман пустився до замкових руїн.

І тут настільки вже прочищено доріжку, що не треба було переступати крізь трупи і перескачувати калюжі крові.

Лягали вечірні сумерки, ніби якась блага долоня покривалом сірим заслонювала жахливий образ.

Перед входом до замку гетьман зжахнувся, — побачив живого чоловіка.

Був це дідусь, може його одполітець, ростом і будовою тіла подібний до нього. Стояв без шапки, одну руку за пояс заткнув, другою шарпав вузький, невеличкий вус.

Гетьманові здавалося, що себе в зеркалі ночі побачив. Аж почув людський голос і заспокоївся. Дідусь здоровив його.

„Ти хто?“ — питався гетьман.

„Я тутешній.“

„Воскрес із мертвих?“

„Бог оставив мене на свідка кайнського вчинку.“

„Що робиш?“

„До ладу доводжу руїну.“

„Звідки сил береш?“

„Із серця.“

„Самарятянине благий, подай мені свою долоню.“

„Трупами її чути, бо я трупи гребу.“

„Від нині мої люди тую працю робитимуть, а тебе я заберу в Бахмач.“

„Спасибі, не поїду. У мене в замку лазарет.“

„Лазарет?“

„Будь ласка, ходіть і подивіться.“

Пустилися в замкові звалища, і гетьманові все ще таки здавалося, що то не дідусь перед ним іде, а сам він, гетьман. Непевний був, чи не потьмарилося йому в умі.

Аж провідник відчинив цвяховані двері і впустив гостя до просторих хоромів, у яких звичайно перебувала гетьманова прибічна сторожа, граючи в кости, або забавляючись піснею, музикою і танцями. Там тепер на дубових лавках попід стіни і на соломі на землі щось ворушилося, зітхало, постогнувало.

Гетьман тер рукою чоло. Ніколи ще не почував себе так ніяково, ніколи не стояв на такій хиткій межі між дійсністю і хоробливими примарами.

„Що за люди?“ — питався дідуся.

„Тутешні. Я їх зпід звалищ добув і лічу, а вона помогає.“

„Вона?“ — спитався гетьман.

„Вона,“ — відповів дідусь, і показав рукою на жінку, що кінець хоромів поралася біля якоїсь постелі.

На кабіці горів огонь і розкидував мерехтливе сяєво на бліді обличчя, на голови повязані білим полотном, на руки напухлі, що безсило лежали на ослонах.

Гетьман звільна проходив поміж людськими тінями, біля деяких присідав, балакав шепотом, щоб не будити сплячих, потішав і обіцяв, що про них не забуде, що відбудує їм зруйновані оселі і свій вірний Батурин двигне з теперішньої руїни.

Так перейшов цілі хороми, аж до тої жінки, що помогала дідусеві в роботі.

Глянув і прошепотів: „Мотре Василівно!“

„Пане мій!“ — відповів голос — тихий, мов позасвітній.

КІНЕЦЬ.

ПРИМІТКИ.

Ст. 1. погріб — льох, пивниця; личман — гріш, шеляг таляр — срібна монета;

2. анимозія — огорчення, нехіть; абомінація — відраза, гнів; маркетанка — торговка дрібним крамом, їжю і напитками; сатисфакція — вдоволення;

3. гіпокрит — скрита людина; мадам — пані; електор саський — той, що вибирає нім. цісаря і міг бути ним вибраний, один з титулів курфірстів саських;

4. Pax vobiscum — мир вам; с облазнити — згіршти, звести;

5. Hic sunt tabernacula mea, hic habitatione in aeternum — Отсе домівка моя, тут мешкатиму до віку; Валькіра — північна дівіця-богиня, що веде павшого героя на місце вічного щастя;

6. Nihil novi sub sole — нема нічого нового на світі; Caelus rex — Король Карло; De gustibus non est disputandum — про смак нема чого спорити;

7. domine — пане;

8. нектар — напіток богів; підніс — таця, тарелець; ad maiorem gloriam — на більшу славу;

9. афект — наклін, замілування; дискурс — розмова; суверен — зверхній, начальний; virum quam virginem — мужа ніж дівчута;

11. тепличина — багновище, яке зимою не замерзає;

12. дипломат — первісно той, що виготовляє дипломи, пізніше той, що бере участь у загранічній політиці, — загально: чоловік, який уміє в хитрий, але чесний спосіб дійти до наміченої цілі;

14. сіміналізувати — довести до кінця, викінчiti; Виговський — Іван, гетьман по Хмельницькім (1657—59); Юрісль — Хмельницький, гетьман (1659—63); упованіs — надія; захища — захист, охорона; Мотря Василівна — донька Василя Кочубея;

15. бешкетник — авантурник;

16. Цепюр, Безпалий і Суховій — самозванчі кандидати до гетьманської булави; Брюховецький — Іван, лівобічний гетьман (1663—68); куишт — штука;

17. primo voto — по першому чоловіці; secundo voto — по другому чоловіці;

20. чепель — ножик (чепелик);

21. гевал — зневажливе слово, безугарний хлониця, валило; рейтментар — вожд; мушкет — рід стрільби (гаківниці); аркебуз, булдимка, гвінтовка, флінта. фузія, яничарка — все це роди стрільб (ручниць), починаючи від XV ст.;

22. ятаган — рід меча; оторопіти — злякатися; болій — більший;
23. провізія — пожива; фураж — паща; горобина ніч — бурлива ніч, зі зливою, громами і бліскавицями; копельчак — сани;
24. вегера — танець; опресія — давлення, клопіт; закалений — загартований; брепуд — малий і грубий чоловік; випороток зінський — зневажливе прізвище (вроджений при помочі кайзершти); глемезнути — гепнути, сильно вдарити; гемонський — діявольський;
25. фацеція — оповідання коротке, цікаве, та не без гумору;
26. колъонна — стовп, колонна; президія — столиця; пактувати — переговорювати;
27. ритовина — гравюра; гобелін — тканина з узорами а то й цінними образами, так названі від Гобеліна, що перший став їх вироблювати в Парижі в XV ст.;
28. газард — гра, в котрій можна богато програти і виграти; арсенал — склад оружжя;
29. clementia et benignitate quam armis — ласкавістю і добристю ніж оружжям;
30. францімер — жінота на дворі пануючого, або вельможі, потім згірдливо про жінку взагалі; афонт — зневажлива поведінка; Дорошенко — Петро, гетьман (1665—76); інтенція — задум, замір; Василь Леонітович — Кочубей, генеральний суддя, покараний смертью (1708 р.);
32. язик — полонений, від якого добувають вісти про стан ворожої армії; екскурсія — похід, виправа, в книжці — відступлення від головної теми;
34. луданий жупан — лудань, бліскуча матерія, золотом або сріблом перетикана, ніби теперішні брокати; сріблоглавий жупан — матерія перетикана сріблом;
35. дзига — вовчик, фуркальце, вертка дівчина; безусий контушник — уси, золотисті гальони, нашиті навкрест на полах жіночого контуша, безусий — без тих нашивок; брати на кобеняк (або на решето) — наスマхатися;
36. бузовір — невірний, нехрист, бретик;
38. бешкет — напаст, прицирка; шабаш — кінець роботи, „стій!“, „стоп!“;
39. випили мирового — запили згоду;
40. вильот — розпорений, гарно підшитий рукав, спинається їх на плечах; Ністер — Дністер; бахмат — східна порода ковней; пікна піч — піч, у якій печуть хліб; без презенції — непоказний;
41. носогрійка — коротка файка (люлька); голодна кутя — другий святий вечір під Йордан, щедрий вечір; маслак — кістка;
42. узвар — юшка з сушених овочів, компот; дрисля — бігунка;
43. верзуин — балакун; околіти (рос.) — задубіти, здихати; вальторня — Waldhorn, rіг; завійниця — недуга; куропуд — страхопуд, недородок;

47. суремка — сурма, трубка
 50. баталія — битва;
 51. охочекомонник — охочекомонні полки — кінвиця зложена з добровольців (охотників), носили зелені однострої; гони — міра довжини дороги (60—120 сажнів, або 120—240 метрів);
 52. дебелій — здоровий, грубий;
 53. фактія — затія; полоз — копаниці при санях; велика змія удав;
 54. ратник — воїк на московській службі;
 55. лахмай — бідняга, обірванець, (від „лах“); гостець — ревматизм; локшина — країне тісто, макарон; товстопузай — череватий, товстий;
 56. відшибя — затишне місце, на боці; гаківниця — стрільба, що гаком притверджувано її до деревляного кізла; дильованій — з грубих дощок, брусів;
 57. катряга — буда; мамула — незугарний хлопище; майталаситися — водитися, вовтузитися; Зосим і Саватій — святі, опікуни пасічництва;
 58. підра — вишка, горище; коряк — ківш, коробка з ручкою;
 59. самотужки — відразу, одним ликом; Кодак — твердиня проти Січи;
 61. чада — діти; мимрай — чоловік, що не вміє добре говорити; всадник — іздець, кіннотчик; неохаї безхарапутній — нехарапутний, брудний; хватить (рос.) — буде, вистарчить; каски — металеві шоломи; хабета — коняка заїжджена або лихої породи; гіпоцентавр — потвора: пів чоловіка, пів коня;
 62. фортель — підступ;
 63. райтар — кіннотчик;
 66. медляк — великий пес, з породи гончих; гармаш — артилерист;
 67. на вшпиньки — на пальцях; самопал — кріс;
 69. люстик зробити — зготовити забаву;
 71. хамула — вайлуватий, незgrabний; зінське падло — зінське щеня, рід крота, тут зневажливо; верівка — мотузок; лопуцьок — ростина пр. козелець, що йдуть бідні люди;
 74. теряти тратити;
 75. Меншіков — князь, полководець царя Петра; Certum, quia absurdum — певне, бо (на око) неможливе, навіть безглуздé: 76. rudis indigestaque moles — необроблена й неупорядкована маса; vult ludi mundus, ludatur — хоче світ бавитися, хай бавиться; Non est ad astra mollis a terris via — не легко зніматися вгору; Tu ne cede malis, sed contra audentius ito — іди без жаху вперед:
 77. Цідерон — римський бесідник і письменник; Геракль — грецький мітичний герой; синтакса — складня;
 78. мітологія — релігія заснована на мітах, повірях; сарафанд — музичний твір; Bach — німецький музик (1685—1750);

79. Utinam falsus vates sim — щоби я був фальшивим пророком (най ся преч каже!);
80. фатум — судьба, доля призначена богами; мойра — грецька богиня судьби; altera natura — друга природа; фйорд — глибоко в сушу вріті заливи моря з високими скелестими берегами;
86. коверза — вигади; благість — доброта;
87. кебетний — талановитий; ласосохлист — ласий на розкоші;
88. карвасар — суд без писаної процедури, на скорі, при міром під час торгів; дейнека — військова збиранина у Пушкаря в часах його війни з Виговським;
- 96 ізменник — зрадник;
97. байрам — магометанське свято; фузія — стрільба;
101. тулумбас — рід бубна;
108. трабанти — прибічна королівська сторожа;
109. туркус — дорожній камінь, ясноблакитний;
110. сафір — дорожній камінь, синій; аквамарин — дорожній камінь, райдужносиній:
113. histoires galantes — масні анекдоти;
114. Мочура — зневажливо Мотря;
116. гопліт — грецький, тяжко узброєний піший вояк; обоя — муз. інструмент, рід клірнету;
117. фасон — крій, форма;
118. штуцер — так прозивали Карла XII мабуть насмішливо, бо він не вважав на своє вбрannia; demigenie — полугеній; homme d'état — державний муж;
119. іллюзія — самообман, обман;
120. куртизана — дівчина легких обичаїв (легкого поведення);
121. турбан — турецький завій на голові;
126. трухлий — злежалий, збутвілій;
132. колдуня — чарівниця;
133. вотчина — батьківщина, маєток оділичений по батьку;
139. харциз — розбішака;
141. Лютер — Мартин (1483—1546), нім. реліг. реформатор;
142. мінея — книга, де життя святих, розташовані по місяцям; київські канти — співи, побожні пісні;
145. допрос — переслухання;
151. дряхлий — слабий. марний;
154. Vanitas vanitatum — суєта сует; інсігнії — відзнаки;
156. Макіявеель — фльорентійський політик в Італії (1469—1527), доказував потребу неограниченої князівської влади; монади — атоми субстанції, метафізичні пункти, первісні сили, перші енергії по дефініції нім. фільософа Ляйбніца, (1646—1716);
157. Лок — англ. фільософ (1632—1704); Дескарт — франц. фільософ (1596—1650); дуалізм — фільософічна система, котра приймає, що світ складається з двох первісних сил: дух і матерія; монізм — що з одног; Спіноза — голланд. фільософ (1632—1677); емпіризм — фільософічний напрямок, який у досвіді бачить одиноку підставу пізнання; Рей — Миколай, польський письменник

(1505—1569); *Sarge diem* — користай з нагоди, лови день; лексікон — слівник;

158. *Фавст* — мандрівний чорнокнижник XVI ст.; *Мефісто* — одно з прізвищ чорта; *Афродита* — грец. богиня любові і життєдайної сили; *Зевес* — грец. найвищий бог; *Стигс* — ріка підземелля, через котру Харон перевозив тіни померлих;

159. *Панта рей* — грец. всьо пливе;

160. *La pièce est finie* — франц. комедія скінчена; *Allons souper* — франц. ходім вечеряти;

161. *фінал* — закінчення; *Très bien monsieur* — франц. дуже добре, пане; *Монбланк* — найвища в Європі гора в Альпах 4810 м; *Curtius: De rebus gestis Alexandri Magni* — Курцій: Історія Олександра В.

162. *Natura artifex perfectrix* — природа незрівнянний мистець;

165. *Odi profatum vulgus* — ненавиджу низьку товпу; *Арес* — грец. бог війни; *Одін* — найвищий північний бог; *Дів* — поганський бог, неприхильний нашим предкам;

175. *Барда* — рід великої сокири; *єгри* — стрільці;

176. *в строю* — у військовій лінії; *стратегія* — наука про військове і воєнне діло; *Euer Gnaden auch hier?* — Ви теж тут?; *Kleinigkeit, eine kleine aber nette Emotion* — Дрібниця, мале але гарне зворушення;

177. *Lapalien, mein Herr, Lapalien* — пуста балачка, мій пане; *monsieur* — пане;

180. *машкара* — маска, личина;

182. *бандера* — корабельна хоругов;

183. *анальгія* — подібність, схожість; *жребій* — жереб;

184. *символ* — образ, знак — прим. сова, символ мудрості, якор, символ віри і т. д.;

186. *Ахерон* — ріка смутку в підземеллю;

190. *кордон* — границя; *застава* — рогачка;

196. *жалуванна грамота* — грамота даровизни;

197. *казна* — скарб; *налог* — податок; *запретити* — заборонити; *разореніс* — зруйнування; *отнюд(ъ)* — ні в якому разі; *совіт* — рада;

198. *попеченіс* — дбайливість, піклування; *обращени* — звернені;

205. *Палій Семен* — Семен П. Гурко, полковник правобічних козаків, заваятий оборонець волі України, ненависник рабства і безправя, божище народу;

207. *Талес* — грец. фільософ (634—544 перед Христом); *gut gebrüllt Löve* — добре заревів лев, добре сказано;

208. *кунсткамера* — так називав Петро В. свій музей;

209. *ерулиція* — наука; *Еольці, Дорійці, Йонці* — грецькі племена; *Нормани* — давні мешканці Скандинавії; *Готи* — східно-германське племя;

210. *Les extrêmes se touchent* — скрайності сходяться; *алюзія* — натяк;

211. *лошадь* — кінь; *собственна* — власна; *очень іскусно* — дуже вміло, д. майстерно; *ненужний* — непотрібний;

212. недурні — непогані;

213. хахли — так з насмішкою називали москалі українців, як сі тамтих „кацапи“; підведеш — піддуриш; наружність — вигляд; гасподá — панове; щекотливий — дражливий; вужно — треба;

215. реконесанс — розвідка, стежка; субординація — військовий послух;

217. амбар — шпихлір;

221. Юдита — героїня старого завіту. Коли Гольоферн обложив її рідний город, Бетулю, пішла до його намету, захопила його свою красою і в ночі його власним мечем відтяла йому голову; Іродіяд — жінка Ірода Антила, которую він забрав від свого „природного“ брата і котра спричинила смерть св. Івана; Далія — коханка Самсона, котра підступом позбавила його його незвичайної сили; Т. Прокопович — талановитий укр. письменник (1681–1736); Марс — рим. бог війни;

226. не проворопив би — не пропив би, не прогайнував би; очкур — шнурок до стягання штанів;

228. по облику — на вид; награждати — нагорожати; шаг — гріш;

232. форейтор, гайдук. форес, стремінний — панська служба при конях; гончий, ловчий панська служба до ловів;

235. таврований — значений;

238. сателіти — небесні тіла, що кружать довкола своїх планет;

242. плі конфіданс ке ля знайоманс — більше довірливості ніж знайомства, (французька мова перенішана з українською);

251. Еглаге humatum est — людина помилляється;

252. майоріти — ледви видніти в далечині; контраст — супротивність (тінь — контраст світла);

253. жевжик — жвавий хлопчик; підхопень — підростаюче дівча; кирпатий — перкатий, з задертим носом;

254. Купідон — рим. бог любові;

255. Скити — кочівні народи в 6 ст. пер. Хр. на Кавказі і Чорнім морі; Синопа — місто в Малій Азії над Чорним морем; Кафа — місто на Кримі над Чорним морем; Генуя — місто в Італії; Ругія — острів на Балтійськім морі, де Аркона найдальшим на північ висуненім шпилем;

256. узороччя — дорогоцінності; пірати — морські разбійники;

257. Герта — північна богиня; пасинок — пасерб;

258. фаталізм — віра в фатум, призначення; Інд, Ганг — великі ріки Індія; нірвана — розвійність, „абсолютне ніщо“, не-буття (Будізм);

259. падачка — тяжка недуга; бурун — велика морська хвиля, вал; сден до саса другі до ляса — Сас-Август, Ляс-Лещинські, оба панували рівночасно в Польщі і поляки поділилися на прихильників Саса і Ляса;

263. розчавити — роздавити; польонес — поважний танець;

267. ру́ндук — ганок; malum necessarium — конечне зло;
270. ребелія — бунт;

273. Suprema lex — dura necessitas — найвище право, це твёрда
конечність; Prae strepitu armorum verba legum non audiuntur —
в часі війни тратять свою силу закони; despotice — самовладно;
civilis sanquinitis — цивільної (не військової) крові;

274. з диму — з комина; з хати; здевастувати — зни-
щити; Ganz Mitteleuropa blutet — ціла сер. Європа заливається
кровю;

275. Votre Majesté — Ваша величноте; перспектива —
закони, по яким треба малювати образ, щоб предмети на ньому
робили те саме враження віддалі, що в дійсності; ex consilio — за
радою;

277. факція — затія;

282. нищий — бідняга: зіскати — найти;

283. машталір — панський служачий при конях;

289. та́щить — тягти, воліти; Андрій Боголюбський —
рос. князь, що зруйнував і обдер Київ 1169 р.;

298. ребята — діти;

301. дати баталію — довести до рішаючої битви;

308. троянда — рожа;

309. зробити passé — розминутися; фельчер — щось посе-
реднього поміж цилюром і лікарем: лазарет — шпиталь;

311. alea iacta — кинений жереб, рішено; Корсунь — по-
бідна битва Хмельницького з поляками під Корсунем (1647 р.);
Віла Церква — відки Хмельницький розіслав по всій Україні
універсали, збиратись усім під його булаву, щоб скинути з себе
ярмо; Конотопп — де гетьман Іван Виговський розбив москалів
1659 р. Сомко — один з кандидатів на гетьмана, повалений Брю-
ховецьким; Дорошенко — Петро, гетьман правоб. (1665—76 р.)

315. винокурія — горальня;

319. міховиння — грубе й рідке полотно: лавник — члеи
міського суду.

Остання дорога Карла XII (мал. з 1878)

Знімка з монографії шведського мальяра Густава Цедерстрєма

Мазепа і Карло XII — на Дністрі
(мал. з 1880 р.)

Знимка з монографії шведського
маляра Густава Цедерстрема

